

БЕОГРАД

НАУЧНИ
СТАНАК
СЛВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

47 / 3

БЕОГРАД, 2018.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

Овај зборник садржи реферате прочитане у оквиру посебне секције на 47. научном састанку слависта у Вукове дане (2017. године). Сарадници на пројекту прочитали су тада основне тезе својих истраживања, што је, одмах, било предмет дискусије присутних колега. Током наредних месеци саопштења су уобличена у научне радове које су, затим, рецензирала двојица компетентних стручњака и дала сагласност за њихово објављивање.

Руководилац пројекта је проф. др Божо Ђорић.

**Сви прилози у овом зборнику су из категорија
оригиналних научних радова.**

За издавача:
Проф. др *Драгана Мршевић Радовић*

Уредници:
Проф. др *Божо Ћорић*
Проф. др *Александар Милановић*

Рецензенти:
Проф. др *Живојин Станојчић*
Проф. др *Душко Витас*

Лектор и коректор:
Проф. др *Александар Милановић*

Овај зборник је штампан уз помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету,
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

Тираж:
100 примерака

ISBN 978-86-6153-521-5
<https://doi.org/10.18485/msc.2018.47.3>

Ана С. БАТАС
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ОБЕЛЕЖЈЕ *КОРОНАЛНОСТ* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду бавимо се фонетским и фонолошким особинама обележја „короналност”. Поред тога, поредимо два система обележја (короналност, антериорност и компактност/дифузност, акутност/грависност) и примењујемо их на српски језик.

Кључне речи: српски језик, фонологија, короналност, дифузност/компактност, акутност/грависност, нтериорност

1. Увод

1.1. У раду се бавимо фонетским и фонолошким аспектом обележја *короналност* и поређењем овог обележја, које спада у систем обележја генеративне граматике Н. Чомског и М. Халеа,¹ са дистинктивним обележјима *акутност – грависност*, која спадају у систем обележја Р. Јакобсона (Јакобсон, Фант и Хале 1952),² и њиховим местом у фонолошком систему српског језика.

1.2. Пре него што пређемо на обележје *короналности*, зауставићемо се на тренутак на појму *обележја*. У савременој фонологији под *обележјем* се подразумевају психолошки ентитети дефинисани преко акустичких и/или артикулационих реализација који омогућавају везу између когнитивне пред-

¹ Овај систем обележја појавио се први пут у делу *The Sound Pattern of English* 1968. године (у даљем текст ћемо користити скраћеницу СПЕ). Ова књига је поставила темеље генеративне фонологије, из које су временом произашле друге модерније теорије, и може се сматрати једном од најзначајних дела фонологије 20. века. На српски језик пак никада није преведена, а ни сама теорија није много утицала на радове домаћих фонолога.

² За разлику од претходно коментарисане теорије, теорија дистинктивних обележја Р. Јакобсона, објављена први пут у књизи “Preliminaries to Speech Analysis – The Distinctive Features and their Correlates” (у даљем тексту ПСА), извршила је огроман утицај на србистичке и сербрократистичке радове, као што су: Петровић/Гудурић 2010, Петровић 2000, Симић/Остојић 1996, Брозковић 1968, 1971, Муљачић 1964.

ставе говора и његове физичке манифестације (Хол 2007: 312). Сваки говорни сегмент може се схватити као сноп обележја, па се тако, на пример, /b/ може представити као:

-сонорност
+консонантност
-континуираност
-одложено уклањање
+звучност
+лабијалност

1.3. За Р. Јакобсона су била важна обележја којима се фонеме међусобно супротстављају на синтагматском и парадигматском плану (ПСА: 3). Из тог разлога се таква обележја редовно називају дистинктивним, а често и инхерентним дистинктивним обележјима (нпр. Петровић 2000), када се односе на инхерентни (сегментни) план. У каснијим радовима обележја се користе да направе дистинкцију и међу другим говорним сегментима, па се често изоставља „дистинктиван”.

2. Фонетске карактеристике обележја *короналност*

2.1. Подела гласова према артикулационим критеријумима заступљена је у свим домаћим граматицама, уџбеницима и радовима из фонетике. Међутим, поделе углавном почивају на два критеријума – месту и начину артикулације. Под местом се подразумева скоро искључиво примарно место артикулације (док се секундарно занемарује) и односи се на ону тачку или област на непокретном артикулатору са којом покретни артикулатор ствара препреку. У новијим уџбеницима фонетике и фонологије мање или више експлицитно наводи се и покретни артикулатор (Симић/Остојић 1996, Петровић/Гудурић 2010, Суботић/Средојевић/Бјелаковић 2012).³

2.2. Појам *коронални* почива на подели гласова према покретном артикулатору и представља све гласове који су изговорени помоћу лопатице језика и/или врха језика (Траск 1996: s. v. CORONAL, Хејз 2009: 83). У систему обележја Н. Чомског и М. Халеа обележје *короналности* дефинисано је као оно које је „произведено помоћу лопатице језика издигнуте из неутралног положаја” (СПЕ: 304).⁴

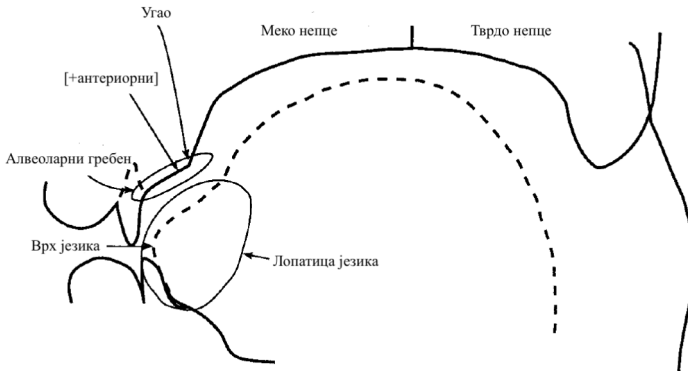
2.3. Лопатица језика протеже се 1,5–2 cm иза врха језика при артикулацији антериорних гласова, док се код неантериорних протеже чак 3–4 cm

³ Треба напоменути да се сви радови, како домаћи (нпр. Симић/Остојић 1996, Петровић/Гудурић 2010), тако и страни (Милер Окхојзен / Зец 2003), ослањају на артикулационе описе Б. Милетића (1933).

⁴ Да ли је фонетски оправдано или не наводити тзв. неутрални положај, предмет је спорова међу фонетичарима и фонолозима (в., на пример, Р. Ласа 1984: 84).

(Китинг 1991: 31). Следећом сликом илустроваћемо прецизна разграничења непчаног лука и детаљну поделу предњег дела језика (према слици Китинг 1991: 32 и Китинг/Лахири 1993: 77). На слици је заокружена лопатица језика са врхом.

Слика 1

2.4. У сегменте који имају обележје *короналности* спадају следеће групе: дентални, алвеоларни, посталвеоларни, алвеоло-палатални и ретрофлексни. Посматрајући инвентар фонема у разним језицима, И. Медисон је закључио да ако језик има фрикатив, он ће у највећем броју случајева бити нека варијанта /с/ (Медисон 1984: 52). Преко 90% језика ће имати бар један лабијални, коронални и веларни експлозив или назал (*ibid.*: 32). Међу короналним фонемама забележен је и највећи број контраста по месту и по начину артикулације (Китинг 1991). Подложније су асимилацијама од других фонема, а једине могу бити невидљиве за одређене фонолошке процесе попут губљења консонаната у јапанском (Паради/Пруне 1991б).

2.5. У овој тачки представимо детаљнију и савременију поделу палаталних гласова у српском језику. Да бисмо одговорили на питање којим се фонемама може придружити обележје *короналности*, морамо допунити досадашњу класификацију.

До сада су се у скоро свим домаћим и страним радовима који се тичу српског језика под палаталним гласовима подразумевали фрикативи /ш/, /ж/,⁵ африкате (/ч/, /џ/, /ћ/, /ђ/) и сонанти (/ј/, /љ/, /њ/). Изузетке представљају уцбеник Љ. Суботић (Суботић/Средојевић/Бјелаковић 2012: 46–47), у којем се у претпалаталне убрајају фрикативи (/ш/, /ж/) и африкате (/ч/, /џ/), док се остали гласови сврставају у палаталне, и рад Милер Окхојзен / Зец 2003, у којем се у ламиналне палато-алвеоларне гласове сврставају африкате (/ћ/, /ђ/)

⁵ И поред тога што се залажемо за употребу симбола Међународног фонетског писма (ИПА), у овом раду ћемо, да бисмо избегли недоумице и нејасноће, користити мала штампана ћирилична слова.

и сонанти (/љ/, /њ/), а у апикалне алвеоло-палаталне: фрикативи (/ш/, /ж/) и африкате (/ч/, /џ/).

Новина наше класификације (в. табелу 2) састоји се у томе да смо из традиционално схваћених палаталних (предњонепчаних) гласова прво издвојили посталвеоларне (или палато-алвеоларне)⁶ фрикативе (/ш/, /ж/) и африкате (/ч/, /џ/), а затим смо издвојили и алвеоло-палаталне палатализоване африкате (/ћ/, /ђ/) и у једној варијанти сонанте (/љ/ и /њ/), док је у палаталним несумњиво остао сонант /ј/ и у другој варијанти сонанти (/љ/ и /њ/).⁷

Табелом 3 илуструјемо поделу гласова према покретном артикулатору. За разлику од Р. Симића и Б. Остојића (Симић/Остојић 1996), који гласове сврставају или у групу апликалних или у групу дорзалних, додали смо и групу ламиналних гласова, па смо из групе дорзалних (према Симић/Остојић 1996) издвојили фрикативе (/с/, /з/), африкате (/ћ/, /ђ/) и сонанте (/љ/, /њ/), као што је урађено и у раду Милер Окхојзен / Зец 2003.

Табела 2

Непокретни артикулатор	Дентални	Алвеоларни	Пост-алвеоларни, палато-алвеоларни	Алвеоло-палатални палатализовани	Палатални	Веларни
Експлозивни	т, д					к, г
Фрикативи	с, з		ш, ж			х
Африкате	џ		ч, џ	ћ, ђ		
Назали		н		њ		
Латерални		л		љ		
Полувокали					ј	
Вибранти		р				

⁶ Међу савременим фонетичарима има и оних који сматрају да су посталвеоларни фрикативи и африкате у српском језику – ретрофлексни (Зигис 2003: 185, Китинг 1991: 35). Неопходна су даља артикулациона испитивања, будући да се досадашња фонетска и фонолошка ослањају на рад Б. Милетића из 1933. године. На основу акустичког утиска, сматрамо да се ретрофлексни фрикативи и африкате јављају у појединим војвођанским говорима, али не и у стандардном језику.

⁷ У савременим експерименталним испитивањима (в. Рекасенс 2013) утврђено је да се палатални латерални сонант и палатални назални сонант далеко чешће изговарају алвеоло-палатално (са ламиналним додиром језика и подигнутим леђима језика) него искључиво палатално (са подигнутим леђима језика). Пошто од Б. Милетића није било других описа артикулације гласова српског језика, сматрамо да се не може у овом тренутку закључити која је варијанта у српском језику заступљенија.

Табела 3

Покретни артикулатор	Апикални	Ламинални	Дорзални
Експлозивни	т, д		к, г
Фрикативи	ш, ж	с, з	х
Африкате	џ, ⁸ ч, џ	ћ, њ	
Назали	н		љ
Латерални	л		њ
Полувокали			ј
Вибранти	р		

Тиме обележје *короналност* имају следеће групе фонема:

- апликално денталне и алвеоларне: /т/, /д/, /ц/, /р/, /л/, /н/;
- ламинално денталне: /с/, /з/;
- апликално посталвеоларне: /ш/, /ж/, /ч/, /џ/;
- ламинално алвеоло-палаталне палатализоване: /ћ/, /њ/, (/љ/, /њ/).

2.6. Једно од обележја које се везује само за оне сегменте који имају [+короналност] јесте обележје *антериорности*. Под *антериорношћу* се подразумева да су гласови изговорени „напред”, па се за (интер)денталне и алвеоларне гласове везује [+антериорност] (в. слику 1), а за све остале короналне, који су изговорени иза алвеоларног гребена, [-антериорност] (Хејз 2009: 84).⁹

Према томе, обележје [+антериорност] имаће:

- апликално денталне и алвеоларне: /т/, /д/, /ц/, /р/, /л/, /н/;
- ламинално денталне: /с/, /з/.

А обележје [-антериорност]:

- апликално посталвеоларне: /ш/, /ж/, /ч/, /џ/;
- ламинално алвеоло-палаталне палатализоване: /ћ/, /њ/, (/љ/, /њ/).

2.7. *Распоређеност* је још једно обележје из система обележја СПЕ које се везује само за сегменте који имају обележје [+короналност]. Ово обележје се односи на део покретног артикулатора – језика – који учествује активно у артикулацији гласа. Код сегмента којима се приписује [+распоређеност] активно учествује ламинални део језика (Хејз 2009: 85), док код сегмената који имају обележје [-распоређеност] активно учествује апикални део језика.

⁸ Пошто се африката /џ/ изговора помоћу два различита покрета за који су задужени различити делови језика – апикални додир у прве две фазе и ламинални додир у трећој, вероватно би се могла сврстати и у ламинално денталне гласове.

⁹ Тумачење Б. Хејза (2009) разликује се од изворног тумачења овог обележја у СПЕ, где су и лабијални гласови сматрани као [+антериорни].

Према Н. Чомском и М. Халеу, гласови са овим обележјем производе се помоћу препреке која се значајно протеже дуж смера кретања ваздушне струје (СПЕ: 312).

Према томе, обележје [+распоређеност] имаће:

- ламинално денталне: /с/, /з/;
- ламинално алвеоло-палаталне палатализоване: /ћ/, /ђ/, (/љ/, /њ/).

2.8. Дорзалност је обележје које се такође описује помоћу покретног артикулатора – леђа језика (Хејз 2009: 83). Према томе, ако су леђа језика у горњем положају, сегменти којима се ово обележје приписује имаће обележје [+дорзалност] без обзира на то да ли се леђима језика ствара примарно или секундарно место артикулације. У српском обележје [+дорзалност] имају следеће фонеме:

- ламинално алвеоло-палаталне палатализоване: /ћ/, /ђ/, (/љ/, /њ/);
- веларне: /к/, /г/, /х/

3. Компактност/дифузност и акутност/грависност

3.1. У овој тачки размотрићемо четири предложене матрице ДО за српски језик: матрицу Р. Јакобсона (1949/1964), Д. Брозовића (1971), Р. Симића (Симић/Остојић 1996) и Д. Петровића (2000). Осврнућемо се само на обележја компактност/дифузност и акутност/грависност и на то како су палаталне африкате (апикално поставлеоларне и ламинално алвеоло-палаталне палатализоване) међусобно раздвојене. ДО нећемо разматрати за вокале.

3.2. Р. Јакобсон (1949/1964)

Обележје [+компактност] (у табели „сатурираност“) имају палаталне и веларне фонеме, док ДО [+грависност] имају веларне и лабијалне. Опозиција међу палаталним африкатама направљена је обележјем [+континуираност] и африкате /ћ/ и /ђ/ одређене су обележјем [-континуираност], док су африкате /ч/ и /џ/ (заједно са африкатом /џ/) одређене обележјем [+континуираност].

Данас се све африкате одређују обележјем [-континуираност] (Хејз 2009), па се на овој Јакобсоновој опозицији нећемо више задржавати.

Табела 4

a	+		+			
o	+		±	+		
e	+		±	-		
u	+		-	+		
i	+		-	-		
ĩ	±		+		+	
l	±		-		+	
r	±				-	
ñ		+	+			
m		+	-	+		
n		+	-	-		
x			+	+	+	
g			+	+		+
k			+	+	-	-
ž			+		+	+
š			+	-	+	-
ǰ			+		±	+
č			+		±	-
đ		-	+	-	-	+
ć			+	-	-	-
v			-	+	+	+
f			-	+	+	-
b		-	-	+	-	+
p			-	+	-	-
z			.	-	+	+
s			-	-	+	-
c			-		±	
d		-	-	-	-	+
t			-	-	-	-
	вокалност	назалност	сатури- раност	грави- сност	контину- ираност	звучност

Д. Брозовић објавио је 1968. године још једну матрицу, али иако између раније и касније објављене матрице постоје извесне разлике, оне се не тичу феномена којима се сада бавимо. ДО [+компактност] имају палаталне и веларне фонеме, исто као код Р. Јакобсона.

За разлику од Р. Јакобсона, Д. Брозовић издваја обележје *компактност* и приписује га денталним, алвеоларним и палаталним фонемама.¹⁰

Опозицију међу палаталним африкатама постиже обележјем *стридентности*, па фонемама /ч/, /џ/ (заједно са фонемом /ц/) приписује [+стридентност], а фонемама /ћ/ и /ђ/ [-стридентност].

3.4. Р. Симић (Симић/Остојић 1996)

Р. Симић за сваку класу фонема предлаже по једну табелу, па ћемо због уштеде простора изложити само оне табеле које се односе на фрикативе и африкате.

Табела 6

	f	z	s	ž	š	h
турбулентност	+	+	+	+	+	+
сонорност	–	+	–	+	–	–
акутност	–	+	+	–	–	–
грависност	+	–	–	–	–	+
компактност	–	–	–	+	+	–
дифузност	+	–	–	–	–	–

Табела 7

	с	š	ć	ž	č
абруптност	+	+	+	+	+
турбулентност	+	+	+	+	+
акутност	+	+	+	–	–
компактност	–	–	–	+	+
дифузност	–	+	+	–	–
звучност	–	+	–	+	–

¹⁰ Палаталне фонеме се не означавају као акутске. Вероватно су *плусеви* померени штампарском грешком у ред испод. Нема разлога да сумњамо да је Д. Брозовић мислио да су дате фонеме назалне.

За Р. Симића само посталвеоларне фонеме /ш/, /ж/, /ч/ и /џ/ носе ДО [+компактност], док обележје [+дифузност], које једино он користи за одређивање фонема које нису вокали, додељује осталим палаталним фонемама (/ћ/, /ђ/, /љ/, /њ/ и /ј/), као и лабијалним. Обележје [+акутност] припало је денталним и дифузним палаталним фонемама (/ћ/, /ђ/, /љ/, /њ/ и /ј/), а ДО [+акутност] лабијалним.

Према томе, опозиција међу африкатама исказана је тако што су /ч/ и /џ/ груписане обележјима [+компактност] и [-акутност], а /ћ/ и /ђ/ [-компактност] и [+акутност].

3.5. Д. Петровић (2000)

Д. Петровић ДО [+компактност] везује за палаталне и веларне фонеме, исто као Р. Јакобсон и Д. Брозовић. Попут Р. Јакобсона, издаваја ДО [+грависност] и приписује га лабијалима и веларима. Опозицију међу африкатама прави помоћу ДО *стриденост*, па фонемама /ч/, /џ/ (заједно са фонемом /џ/) приписује [+стридентност], а фонемама /ћ/ и /ђ/ [-стридентност], као што чини и Д. Брозовић.

За потребе овог рада определићемо се да ДО [+компактност] припишемо, као што су то урадили Р. Јакобсон (1949/1964), Д. Брозовић (1971) и Д. Петровић (2000), палаталима и веларима, а ДО [+грависност] припишемо лабијалима и веларима, као што су то урадили Р. Јакобсон (1949/1964) и Д. Петровић (2000).

Међутим, пошто су по новијим сазнањима сви фрикативи и африкате у српском језику стридентни,¹¹ опозицију између посталвеоларних и алвеоло-палаталних африката направићемо помоћу обележја *дијезност*. Под артикулационим карактеристикама овог обележја, као што је добро познато, подразумева се стварање сужења у средишњем делу усне дупље. Сматрамо да се сужење може односити на постојање секундарног места артикулације на палатуму (в. детаљније Батац 2015), што је артикулациона карактеристика алвеоло-палаталних палатализованих африката. Овакво решење није идеално, јер се њиме занемарују бројне разлике на артикулационом и акустичком плану међу овим паровима африката.

На акустичком плану, карактеристичан је виши шум код фонема са обележјем [+дијезност]. Р. Симић при успостављању опозиције између ових парова африката користи обележје *акутност*, па алвеоло-палаталне палатализоване африкате добијају обележје [+акутност] (Симић/Остојић 1996), што значи да су наше интерпретације сличне и да сматрамо да је опозиција међу ових африкатама заснована на обележјима која се тичу тоналности.

Табелом бр. 9 ћемо представити своју радну и незавршену верзију дистинктивних обележја према ПСА. (Палатални 1. = посталвеоларни, палатални 2. = алвеоло-палатални, 3. = прави палатални)

¹¹ Алвеоло-палатални палатализовани гласови данас се такође сматрају стридентним (нпр. Зигис 2003).

Табела 9

	лабијални	дентални/алвеоларни	палатални			веларни
			1.	2.	3.	
грависност	+	-	-	-	-	+
компактност	-	-	+	+	+	+
дијезност	-	-	-	+	+	-

4. Однос између обележја СПЕ и ПСА

Следећом табелом представићемо опет једну незавршену верзију обележја према СПЕ. Фонеме су груписане на исти начин као у табели 9.

Табела 10

	лабијални	дентални/алвеоларни		палатални			веларни
		с, з	остали	1.	2.	3.	
короналност	0	+		+	+	-	-
антериорност	0	+		-	-	-	-
дорзалност	-	-		-	+	+	+
распоређеност	0	+	-	-	+	-	-

Као што се из табеле може видети, обележје *короналност* није релевантно се за лабијале, па самим тим ни обележје *антериорност*. Обележје [+короналност] приписујемо денталним, алвеоларним, посталвеоларним и алвеоло-палаталним фонемама, док [-короналност] приписујемо палаталним и веларним.

Обележје [+дорзалност] везује се за алвеоло-палаталне и веларне фонеме, док остале имају [-дорзалност].

На крају, обележје [+антериорност] везујемо за денталне и алвеоларне, док остале лингвалне фонеме имају [-антериорност].

Опозиција међу африкатама, слично као у претходном поглављу, може се успоставити на основу обележја *дорзалност* због леђа језика, која су у горњем положају код алвеоло-палаталних палатализованих африката. Могуће је и додатно прецизирати разлику међу њима ослањајући се на део покретног артикулатора који учествује у артикулацији гласова, па ће посталвеоларне африкате имати [+распоређеност], а алвеоло-палаталне палатализоване [-распоређеност].

У првој верзији обележја Н. Чомског и М. Халеа [+антериорност] је у потпуности одговарала обележју *компактност/дифузност* код консонаната (СПЕ: 306). У савременијим приступима, као што је, на пример, приступ Б. Хејза (2009), обележје *антериорност* везано је искључиво за короналне сегменте, па раздваја дентале и алвеоларе од фонема изговорених дубље у усној дупљи. Од обележја компактност, које заједно групише фонеме изговорене у предњем делу усне дупље, разликује се по томе што се њиме не групишу лабијали и дентали (са алвеоларима).

Обележје *короналност* најближе одговара обележју *акутност/грависност* (СПЕ: *ibid.*). Оно групише заједно денталне, алвеоларне, посталвеоларне и алвеоло-палаталне, што ниједно од обележја из система ПСА не постиже. Обрнуто гледано, ниједно обележје из система СПЕ не успева да групише заједно лабијале и веларе као што то постиже обележје *грависност* из ПСА система обележја.

На крају, обележје *дијезност* издваја палатале и алвеоло-палатале, док их обележје *дорзалност* групише заједно са веларима. Заједничко им је то што су оба обележја позитивна код свих палатализованих сегмената.

У раду смо се бавили применом једног броја обележја из система СПЕ на фонолошки систем српског језика. Обележје *короналност* детаљно смо обрадили зато што оно заузима централно место међу обележјима која почињају на месту артикулације. Као што смо видели, нека обележја се могу применити само на оне сегменте који имају обележје [+короналност]. У таква обележја спадају, на пример, *антериорност* и *распоређеност*. Пошто је најзаступљенија теорија у домаћим радовима из фонологије теорија дистинктивних обележја Р. Јакобсона (ПСА), дотакли смо се оних обележја са којима обележја *короналност*, *антериорност* и *дорзалност* могу бити у вези. Претходно смо морали изложити детаљнију класификацију палаталних гласова и на основу ње конструисати две радне верзије делова матрица (према ПСА и СПЕ).

ЛИТЕРАТУРА

- Батас 2015:** Ана Батас, „Примарно и секундарно место артикулације”, *Књижевност и језик*, LXII/3–4, 249–259.
- Брозовић 1968:** Dalibor Brozović, „O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki*, 7, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 20–39.
- Брозовић 1971:** Dalibor Brozović, „O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoepiji”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki*, 10/9, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 5–29.

- Зигис 2003:** Marzena Zygis, „Phonetic and phonological aspects of Slavic sibilant fricatives”, *ZAS Papers in Linguistics*, 3, 175–213.
- Јакобсон 1949/1964:** Roman Jakobson, *Selected Writings I*. The Hague: Mouton.
- ПСА:** Roman Jakobson, Gunnar Fant, Morris Halle, *Preliminaries to Speech Analysis: The Dinstinctive Features and Their Correlates*. MIT, Acoustics Lab., Technical Report No. 13.
- Китинг 1991:** Patricia A. Keating, „Coronal places of articulation”, [in:] Паради/Пруне 1991а: 29–48.
- Китинг/Лахири 1993:** Patricia Keating, Aditi Lahiri, „Fronted velars, palatalized velars, and palatals”, *Phonetica*, 50/2, 73–101.
- Лас 1984:** Roger Lass, *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Медисон 1984:** Ian Maddieson, *Patterns of Sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Милер Окхојзен / Зец 2003:** Amanda Miller-Ockuizen, Draga Zec, „Phonetics and phonology of contrastive palatal affricates”, *Working Papers of the Cornell Phonetics Laboratory*, 15, 130–193.
- Милетић 1933:** Бранко Милетић, *Изговор српскохрватских гласова* [Српски дијалектолошки зборник, 5], Београд: Српска краљевска академија.
- Муљачић 1964:** Žarko Muljačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Петровић/Гудурић 2010:** Драгољуб Петровић и Снежана Гудурић, *Фонологија српскога језика*, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
- Петровић 2000:** Драгољуб Петровић, „О репертоару ИДО у фонолошком систему стандарднога српског језика”, *Јужнословенски филолог*, LVI, 789–802.
- Паради/Пруне 1991а:** Carole Paradis, Jean-François Prunet (eds.), New York: Academic Press.
- Паради/Пруне 1991б:** Carole Paradis, Jean-François Prunet, „Introduction: asymmetry and visibility in consonant articulations”, [in:] Паради/Пруне 1991а: 1–28.
- Рекасене 2013:** Daniel Recasens, On the articulatory classification of (alveolo)palatal consonants, *Journal of the International Phonetic Association*, 43/1, 1–23.
- Симић/Остојић 1996:** Радоје Симић и Бранислав Остојић, *Основи фонологије српског књижевног језика*. Београд: Универзитет у Београду.
- СПЕ:** Noam Chomsky, Morris Halle, *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row, 1968.
- Суботић/Средојевић/Бјелаковић 2012:** Ljiljana Subotić, Dejan Sredojević i Isidora Bjelaković, *Fonetika i fonologija: ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Траск 1996:** R. L. Trask, *A Dictionary of Phonetics and Phonology*. London, New York: Routledge.
- Хејз 2009:** Bruce Hayes, *Introductory Phonology*. [s.l.]: Wiley-Blackwell.

Хол 2007: T. A. Hall, „The segmental features”, [in:] Paul de Lacy (ed.) *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge University Press, 311–335.

Ana S. Batas

THE 'CORONAL' FEATURE IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

In this paper the author examines phonetic and phonological properties of SPE feature 'coronal'. Additionally, two sets of the segmental features (coronal, anterior and compact/diffuse, acute/grave) are compared and applied to Serbian.

Душко М. ВИТАС
Природно-математички факултет
Универзитета у Београду

ХРАНА ИЗ НЕЖЕЉЕНЕ ПОШТЕ (Анатомија језика брзе хране)

У раду се описују резултати обраде језика брзе хране ексерпираног из корпуса рекламних листића ресторана који нуде овакву врсту хране. Изложени су проблеми у обради оваквог садржаја из информатичког угла (посебно проблем обраде секвенци које нису на српском језику). Описан је и квантификован садржај различитих типова брзе хране и њихов однос према српском језичком стандарду. Упоређени су састојци који се користе у припреми брзе хране са традиционалним кулинарским изворима и идентификоване неке разлике у избору намирница, као и однос традиционалних и нових јела.

Кључне речи: гастроматика, српски језик, језик брзе хране, речник кулинарства

1. Увод

Језик брзе хране,¹ као подјезик језика кулинарства, представља вишеструко занимљиво сведочанство о променама у савременом српском језику. С једне стране, језик којим се описује брза храна, када се упореди са другим изворима из дијахроног корпуса кулинарског језика, омогућава да се уоче измене како у погледу намирница тако и у погледу репертоара јела. С друге стране, овај језик, који је ниско стандардизован, али је у свакодневной употреби, илуструје проблеме интеграције нових појмова у лексички фонд српског језика, али и различита средства којима се прикрива природа овакве хране.

Готова јела су се продавала на београдским улицама и пре I светског рата. Према Дероко 1983: 56, улична понуда јела је била скромна: пекарски производи, *боза*, *салеп*, али и кувани *шкембићи*. Према истом извору (Дероко 1983: 297), савремени облик брзе хране у Београду 1968. још није био познат јер, у својим утисцима из Њујорка, Дероко наводи: „Кафана [...] нема. Поједе

¹ Брза храна или фаст фуд (енгл. *fast food*).

се, попије, и иде – иде на посао... За релативно мале паре руча се *сендвич од 'франкфуртер'-кобасице* или *'хамбургер' – пљескавица*. Има бесмислених назива : *сендвич са сиром* се, на пример, зове *'чизбургер'* итд.

Како бисмо истражили савремени језик брзе хране, оформили смо корпус који се у почетку састојао од рекламних листића (или флајера, енгл. *flyer*) који се често могу затећи по поштанским сандучићима.² Од лета 2016. до краја 2017. пронашли смо укупно 95 летака у два сандучета (на две удаљене београдске локације). Сваки летак садржи телефон преко којег је могуће наручити рекламирана јела за доставу на кућни праг. Ово указује на чињеницу да брза храна није само врста уличне хране (енгл. *street food*) већ и замена за припрему јела у властитој кући. Имајући у виду Дероково чуђење над брзом храном, може се видети да је за протеклих пола века она стекла статус обичног, сасвим уобичајеног јела.

Грађа је из папирног преведена у дигитални облик сканирањем и о-цер-овањем (скр. енгл. *OCR – Optical Character Recognition*), а затим сведена на формат који је био потребан за аутоматску анализу садржаја. Листићи, без обзира на тип брзе хране, имају исту хијерархизовану структуру, из које смо издвојили четири поља релевантна за даљу анализу: а. *назив ресторана брзе хране*, б. *тип брзе хране*, в. *назив појединачних јела* и, евентуално, г. *списак састојака који их чине*.³ Остале информације (телефон, цене, попусти и сл.) искључене су из садржаја документа. На тај начин је текст појединачног документа разложен на хијерархијски организована поља која ће бити предмет одвојене анализе.

На пример, на листићу ресторана *Italian fast food "Street Pasta Bar"*,⁴ као врста јела се наводи *оброк салата*, као назив појединачног јела *Caesar salata*, а као састојци *mix salata, caesar dressing, krutoni, čeri, panceta*. Пример показује начин структурирања оваквих рекламних проспеката, али указује и на природу проблема обраде оваквог језичког садржаја. Назив ресторана је на енглеском, а врста јела⁵ је необична полилесемска јединица преузета вероватно из енглеског преводом *salad dish*. Сличну природу има и назив *Caesar⁶ salata*. Коначно, осим што се наведени састојци углавном не поклапају са састојцима који су предвиђени за ову врсту салате,⁷ у опису се непотребно јављају речи на енглеском у транскрибованом или нетранскрибованом облику. Формалне речи као *mix* или *dressing* ће се у обради оваквог корпуса наћи у класи не(пре)познатих речи (Витас 2007).

² *Нежељена пошта* или *спам* (енгл. *spam*) термин који се користи да означи наметнуте поруке које стижу путем електронске поште. Али овај се термин је може применити и на рекламне проспекте које непозвани убацују свакодневно у београдске „земаљске“ поштанске сандучиће.

³ Ако рекламирано јело представља општеприхваћени појам, онда се састојци наводе само изузетно.

⁴ У примерима ће се користити ћирилично или латинично писмо према томе како су били записани у корпусу.

⁵ У корпусу савременог српског језика, структура „*оброк*“ [*pos* = 'N'] јавља се 30 пута, али ниједном као *оброк* праћен именицом у номинативу.

⁶ Назив салате потиче од имена италијанског куvara Цезара Кардинија (*Caesar Cardini*) и могла би се звати и *Цезарова салата* или *салата на Цезаров начин*.

⁷ Нпр. https://en.wikipedia.org/wiki/Caesar_salad

У даљем излагању ћемо приказати резултате анализе садржаја појединачних поља и то из угла лексичке покривености њиховог садржаја системом електронских речника, али и из угла покривања њиховог садржаја класичним речницима српског језика и кулинарским приручницима како би се одредио однос традиционалних састојака и јела према новој врсти хране.

Текстови корпуса су груписани према врсти брзе хране коју описују. Две основне групе представљају „домаћа” јела, за која се не наводи листа састојака, за разлику од „иностраних”, где састојци дефинишу јело уместо његовог назива. Треба напоменути да се ова подела врши на нивоу типа јела, а не назива ресторана: један ресторан може, у начелу, нудити све типове брзе хране.

2. Корпус

2.1. Општи подаци

Корпус, као целина (без раздвајања на поља), садржи укупно 38.536 токена, од којих је 14.520 моноксемских речи. Корпус је кодиран латиничним алфабетом: од 95 летака свега седам летака је штампано ћирилицом, а на још два је само назив ресторана отиснут ћирилицом.⁸ Додајмо и да се међу латиничним карактерима јављају латинска слова *q* (41 пут), *x* (93), *y* (80), *w* (82), као и карактер *&* (у функцији везника *и*, нпр. *Пиле&нрпсе*), чију употребу не предвиђа *Правопис српског језика*. Обрада појединих поља корпуса је извршена модулом за српски језик у оквиру софтверског система *Unitex*.⁹

2.2. Називи ресторана

У Стојановић 2008 се наводи: „међу називима 330 београдских кафана пред Први светски рат могли су се наћи најразличитији географски појмови од Америке до Белог Петрограда, од Њу-Јорка до Севастопоља, преко Босфора, Дарданела, Европе, Мале Женеви, Малог Цариграда, Монака, Порт Артура и Сибирије.” И даље: „[...] грађани су имали упадљиву потребу да именованем својих кафана у мапу главног града унесу појмове о којима је становништво могло имати само нејасне представе...”. На који начин грађани данас, после једног века, виде своје ресторане?

У узорку који нам је на располагању, у називима ресторана брзе хране се јављају само три топонима и то три инострана у нетранскрибованој верзији (*Bella Napoli*, *Brooklyn pasta*, *Makao*) и један домаћи (*Лесковац*). Ипак, називи говоре о снажној интернационализацији назива, а привидна престижност ресторана се постиже његовим именованем на страном језику, пре свега на енглеском. У том светлу се називи ресторана деле на две основне групе. Једну групу чине они који су одабрали домаћи назив на такав начин да асоцира на изворну завичајну кухињу (*Чобанов одмор*, *SeLjačka priča* и сл). Дру-

⁸ Један је „Чевап” (!), а други „Скара (значи роштиљ)”.

⁹ <http://unitexgramlab.org/>

гу, далеко бројнију групу, чине називи преузети углавном из енглеског или италијанског (*Housepizza, The Pizza Place, Kitchen Bar, Habanero, Mangiare, Castello Bianco, Big Tortilla, Signora, M:eating* итд.). Између ове две групе се налази и мали број неутралних или мешовитих назива (*Kod Saleta, Турину дрвце, Urbani jatak, Žirafa, Čevap&Giros, Solunac* итд.). Посебну групу чине азијски ресторани, а пре свега кинески. Ова група ресторана се уклапа у горњу поделу: називи су или на енглеском (нпр. *Mr. Wang* или *Stix*¹⁰) или на српском (*Луда кућа, Два štapića*).

Социокултурни аспект оваквих избора за назив ресторана излази из оквира овог рада. У овом тексту су занимљиви због проблема које се поставља у аутоматској обради нискостандардизованих слојева језика, посебно у идентификацији именованих ентитета (Крстев 2011).

2.3. Производи

Типичну брзу храну данас у свету чине различите врсте *сендвича* (укључујући *бургере* и *такo*), *пицца*, *паста*, *салата* и *помфрит* уз азијску, првенствено кинеску и јапанску храну. Уз ове основне типове хране, домаћа понуда је проширена *роштиљем* и традиционалним куваним јелима. Оно што се у корпусу није појавило јесу традиционални бурекијски производи, премда они чине омиљену брзу храну у светским размерама (Зиројевић 2018: 30).¹¹

Понуда брзе хране је разврстана према овим типовима, а унутар сваког типа је извршена анализа назива појединих производа и, евентуално, састојака.

2.3.1. Сендвичаре

Према корпусу, 43 ресторана су сендвичаре које нуде *сендвиче*, *тортиље* и *бургере*. Општа структура типа *сендвич* је

<квалификација1> *сендвич* или *сендвич* <квалификација2>

где <квалификација1>, ако је има, може бити *посни*, *дечији*, *index*, *дупли*, *посебни*, *топли*, а <квалификација2> у *лепињи*, *сомуну*, *кифли*, *тортиљи*. Назив може бити и облика <хлебни производ> *са* <састојак>, где је <хлебни производ> – *кифла*, *сомун*, *лепиња*, *тарт*... Ову структуру имају и сви остали производи брзе хране.

У аутоматској анализи се на овом нивоу не јављају непознате речи.

У називима сендвича се јавља слична подела као и у називима ресторана. Доминирају углавном енглески нетранскрибовани називи као *chicken, double, onion, mix, beef, garlic, western, mexico, panino, verduras*... Насупрот овим називима налазе се домаћа именована као *чварков*, *ужички*, *српски*, *златиборски*, *шумадијски*, *грчки*, *пролећни* и сл., уз неутрални *посни* и *вегетаријански*

¹⁰ Код овог назива није јасно да ли потиче од искривљеног енглеског облика речи *sticks* (*штапићи*) или је у питању река *Стикс* (*Styx*) у Хаду.

¹¹ Разлог што се бурекијски производи не јављају је што се они не разносе по кућама.

сендвич. Називу бургера претходи реч на енглеском (*onion, chicken, double, triple, vegie, fish, fresh, salmon, egg...* и *Fat Boy Triple burger*) или домаћа реч (као придев: *српски, краљевски, пилећи, гурман* и сл.). Градација према величини бургера се понекада врши додавањем XL, XXL..., односно *mini* или *taxi* уз назив. Тортиље, које су најређе, именоване су на сличан начин као бургери (нпр. *са димљеним лососом, са гамборима, са димљеним лососом и броколијем*). У обради овог поља у корпусу више од половине различитих монолексемских речи представља непознату реч.¹²

За разлику од живописних назива самих сендвича, којих има 327, у опису састојака се јављају 335 монолексемске речи, од којих свега 23 припада класи непознатих речи.¹³ Најчешћи састојци, са више од 100 појављивања, јесу *качкаваљ, зелена салата, парадајз* и *павлака*. На ову основу се додају различити састојци биљног или животињског порекла. Захваљујући семантичким маркерима уграђеним у систем електронских речника српског (Крстев 2014, Вујичић 2014, Витас 2017), проналазимо 44 различита биљна састојка и 40 месних прерађевина. Од месних прилога је најчешћа *пилетина* (у разним облицима¹⁴), а затим *шунка, кулен* и *пришута* (без додатне спецификације).

Назив сендвича не означава његов садржај. Примера ради, под називом *сендвич са шунком* у корпусу се налази осам сендвича, чији су састојци приказани у Табели 1.

1.	<i>шунка, јаје, качкаваљ, павлака</i>
2.	<i>шунка, качкаваљ, парадајз, пармезан, маслиново уље, оригано</i>
3.	<i>лепиња, шунка, качкаваљ, павлака, салата</i>
4.	<i>шунка, павлака, маргарин, зелена салата, парадајз, качкаваљ</i>
5.	<i>шунка, качкаваљ, павлака, јаје, зелена салата</i>
6.	<i>намаз, качкаваљ, шунка, прилози</i>
7.	<i>качкаваљ, павлака, парадајз, зелена салата</i>
8.	<i>шунка, качкаваљ, павлака, кечап, зелена салата, парадајз и краставац</i>

Табела 1. *Сендвич са шунком*

Произвољни однос назива и састојака омогућава да се саставе оригиналне комбинације сендвича које ће чинити специфичност јеловника појединачног ресторана брзе хране. Као што се може видети из Табеле 1, чак и најједноставнији сендвич, *сендвич са шунком*, разликује се по свом саставу

¹² Различитих монолексемских речи је 385, а њих 206 је из категорије непознатих речи.

¹³ Непознате речи у овом слоју долазе махом од нетранскрибованих речи из других језика, нпр. *iceberg, bbq, mozzarella, jalapeno, nacho, honey*, а учествују са мање од 5% у укупном броју употребљених монолексемских речи.

¹⁴ Морфолошки филтер <<пиле>> идентификује 56 појављивања ове ниске, а већина је у *пилећи филе* или *пилећа прса*, али се (*пилеће*) *бело месо* јавља само као *бело*.

од једног до другог ресторана, а ниједан не одговара знаменитом *париском сендвичу* (Мијо 2012).¹⁵ Привидна разноврсност и богати садржај прикривају једноставност брзе хране. У овом смислу и однос назива и састојака има сличну функцију: иза необичног назива се крије *ad hoc* комбинација обичних састојака.

2.3.2. Италијанска кухиња

Понуда брзе хране на италијански начин нуди се у 32 ресторана брзе хране. Њихови називи су, осим два која су на српском (*Смешко* и *Звонце*), на енглеском (*Madness, Kitchen-bar, HousePizza, Sttreetpasta* и др.) или италијанском језику (*Castello, Bella Napoli, Mangiare, Forza...*). Известан број ресторана (*BigTortilja, Grill Kebab, Tazé...*) поред других производа, нуди и италијанску кухињу. Фирме оваквих ресторана нису покривене системом електронских речника и представљају непрепознате речи.

Као тип јела се најчешће јављају *пице*, записане на овај начин четири, а у нетранскрибованој верзији 20 пута,¹⁶ а затим следе *пасте* – 19 пута, *рижота* 10 пута (као *рижото* или *risotto*) и генерички назив *италијански специјалитети* једном. Додатна квалификација за *пице* може подразумевати навођење типа теста (нпр. *Chicago* према *Italian*), начина печења (*на дрва, са шамота*), величину итд.

У збирном јеловнику овог типа ресторана налази се укупно 449 јела. Однос њихових назива и састојака веома наликује ономе који се јавио у опису сендвича. Ипак, овде у називима *пица* доминирају називи на италијанском (*Capricciosa* 20 пута, *Margherita* 17, *Vegeteriana* 15, *Quattro Stagioni* 10, *Tonno* 10, *Peperoni* 8...). Посрбљене варијанте *пице* или *пасте* имају домаће називе као *српска* или *србијана*, *златиборска*, *гурманска* и сл., или *пица убица*. Преливи за пасте су *bolognese* (15), *carbonara* (12), *funghi* (8), *milanese* (7), *arrabiata* (6), али и рецепти преузети са називом на енглеском као *gorgonzola chicken* или *Italian chicken*. Једини домаћи назив би могао бити *гулаш паста*. Код пасте се изузетно наводи и врста пасте (*spaghetti, penne, fusili, tagliatelle, farfalle...*). Остали италијански специјалитети као *лазање* или *њоке* јављају се врло ретко. Покривеност назива јела италијанске кухиње системом електронских речника је ниска: од укупно 754 речи употребљене у називу јела, 421 или 56% су у категорији не(пре)познате речи.

Као и у примеру сендвича, састојци у српској верзији италијанске кухиње су углавном познати и описани у систему електронских речника. Од 3.069 монолексемских речи, од којих је 379 различитих, само 31 није у речницима. У односу на укупан број појављивања састојака 3,8% су не(пре)познате речи, махом нетранскрибовани италијански називи (нпр. поред *моцарела* јављају се и *mozzarella, mozzarella, mozzarella*, а поред *ђеновезе* и *gennoveze*,

¹⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/Jambon-beurre>. У Пата 1956 се каже: „Сендвич је првобитно био лист шунке између две кришке хлеба премазане маслом или слачицом.”

¹⁶ У корпусу савременог српског језика СрпКор (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>), ниска *пица* се јавља 171 пута, а *pizza* 13 пута, углавном у тексту из *Језика данас*.

genovesse). Најчешћи састојци (са више од 100 појављивања), поред *пелата* и *оригана*, јесу *качкаваљ*, *маслине*, *шунка*, *печурке*, *пармезан* и *павлака*. У састав сосова улази укупно 60 различитих биљних, 24 млечна и 40 месних састојака. Најчешћи месни састојци су исти као и за сендвиче, а у млечним се јављају различити сиреви (осим *качкаваља* и *пармезана*, ту су поред генеричке одреднице *сир* и *фета*, *ситан*, *димљени*, *биљни*, *плави сир*, уз *blu čiz*, као и низ различитих европских врста сира: *gorgonzola*, *gauda*, *mozzarella*, *pekorino*, *rikota*, *edamer*, *bri*, *ementaler*).

Слично сендвичима, ни овде назив јела не обавезује на одређене састојке. На пример, типична напулитанска пица *маргарита* има опис састојака дат у Табели 2.

1.	<i>pelat, kačkavalj, masline, origano</i>
2.	<i>pelat, kačkavalj, parmezan, masline, origano</i>
3.	<i>kačkavalj, pelat, susam, origano</i>
4.	<i>paradajz sos, kačkavalj, masline, origano</i>
5.	<i>testo, pelat, sir.</i>
6.	<i>pelat, mozzarella, masline, bosiljak</i>
7.	<i>pelat, kačkavalj, masline</i>
8.	<i>pelat, mozzarella sveža, mozzarella, bosiljak svež, pecorino, maslinovo ulje</i>
9.	<i>pelat, sir</i>
10.	<i>pelat, kačkavalj</i>
11.	<i>pelat, kačkavalj, masline, origano</i>
12.	<i>pelat, sir, origano</i>
13.	<i>pelat, kačkavalj, origano</i>
14.	<i>pelat, kačkavalj, masline, origano</i>
15.	<i>pelat, kačkavalj, mozzarella, masline i origano</i>
16.	<i>pelat, kačkavalj, maslina, origano</i>

Табела 2. Састојци за *маргариту*¹⁷

Од 16 комбинација састојака, 1, 11, 14. и 16 су једнаке, али оригиналном рецепту за *маргариту*, која треба да је у бојама италијанске заставе, одговара само онај под бројем 8. Напоменимо да је рецепт за овај тип *пице* уврштен у листу нематеријалне културне баштине човечанства.¹⁸

¹⁷ У једном јеловнику састојци за *маргариту* нису наведени.

¹⁸ <https://ich.unesco.org/en/RL/art-of-neapolitan-pizzaiuolo-00722>

2.3.3. Ћевабџинице

Роштиљ се нуди у 35 ресторана брзе хране. Некима од њих је то једини производ, а другима додатак на разноврсну понуду. Тако има и сендвичара и пицерија, па чак и кинеских ресторана које нуде роштиљ на домаћи начин. За разлику од других типова ресторана брзе хране, код ћевабџиница доминирају називи који су изведени из српског или, шире, балканског концепта роштиља. Енглески се јавља само узгредно као део назива ресторана *Pile&prase*, *Ћевар&Giros*, *Pink Panter ыевабџинице*, *Grill kebab*, *Mr Grill*. Домаћи називи су ретки: *Хало-Лесковац*, *Ћирино дрвце*, *Ћевап*, *Ћобанов одмор*, *Dukat*, *Kod pobratima*, *Seljačka priča*.

Тип понуђених јела је пре свега *роштиљ* (34 пута), а затим *роштиљ на кило* (*килограм*, *кг*, *породични ручак*) (11) и *гирос* (6). Нетипични називи су *галерија кобасица*, *воз за три особе*, *врађански мерак*, *чобанске лепиње са печењем*. Једина непозната реч која се појавила као тип роштиља је *wurst* (1).

Збирни јеловник ћевабџиница нуди 642 јела са роштиља. Најчешће јело је *пљескавица* (123 појављивања или 21%) која може бити *гурманска* (23), *пуњена* или *препуњена* (21), *лесковачка* (9), а затим *зелена* или *црвена*, *мала*, *велика*, *средња*, *макси*, *стандардна*, *L*, *XL*. *Пилетина на роштиљу* у збиру је чешћа од *пљескавице*, са укупно 138 појављивања у разним облицима (*филе*¹⁹ – 33, *батак* 27, *карабатак* 1, *бело* 21, *ражњић* 9 итд.). *Ћевап* се јавља 71 пут, а ако је прецизирано о каквом се ћевапу ради, онда он може бити најчешће *ишиш*, затим *сарајевски*, *бањалучки*, *лесковачки*, *назарски*, *царски*, *роловани* и др., док се *ћевапчић* појавио свега два пута. У јеловницима се јављају још и *вешалице* (40 пута као *бела*, *пуњена*, *ролована*, *димљена*), *кобасице* (45 пута, и то *домаћа*, *димљена*, *роштиљска*, *аустријска*) и *гирос* (25).

Приметимо овде да је дошло до промене значења речи *ћевап* у односу на старије кулинарске или лексикографске изворе. У Свезнање 1937 *ћевап* су „већи комади меса: говеђе, свињског и овчјег, испечени на ражњу” док је *ћевапчић* „ситно исецкано овчје, свињако и говеђе месо, спремљено у виду малих краћих кобасица, печено на роштиљу”. У индексу Пата 1956 *ћевапчић* се не појављује,²⁰ *пљескавица* је „без лука, величине јајета”, а *ћевапи* су комади меса печени на ражњу за које се препоручује да не буду „три корака дугачки” већ највише пола метра. И у ЈНА 1983 се детаљно описује *ћевапчић* који је дужине 4–5 сантиметара, а њих десет чине порцију. У РМС 1976 су дати следећи описи:

- ћевабџиница* – гостионица у којој се пеку и продају ћевапи и ћевапчићи;
- ћевап* – комадићи меса испеченог на ражњу (*Неки узеше по ражањ ћевапа*);
- ћевапчићи* (*ћевапче*) – обично у мн. – ваљчић самлевоног или исецканог меса испечен на жару (роштиљу),

¹⁹ Приметимо да се у Пата 1956 *филе* (22) користи најчешће за *говеђу* или *свињску печеницу* (15), а за (*пилеће*) *бело месо* никада.

²⁰ У тексту Патиног куvara, *ћевапчићи* се јављају укупно 14 пута, али су индексирани преко меса употребљеног за њихово справљање (*јунећи ћевапчићи*, *печена говедина – рецепт за ћевапчиће*).

док се у РМС 2011 бележи ново значење:

ћевап – а. комадић меса испеченог (или припремљеног за печење) на ражњу б. в. *ћевапчић*,

где је *ћевапчић* дефинисан као у РМС 1976. Као што смо видели, на обрађеном узорку значење под а. се више не јавља, а лексема *ћевапчић* је супституисана са *ћевап*.

Још једну новину представља увођење придева *грилован*, непознатог у класичној домаћој кулинарској литератури, као замене за изразе *на роштиљу*, *на жару*, а који се примењује углавном на поврће.

Непознатих речи има 20, а укупно се појављују 35 пута и чине око 2% речи у називима јела. Деле се у две главне групе: „повећивачи” производа (као *jumbo*, *taxi*, *mega*, *X*, *XL*) и лексичке иновације попут *булеварка*, *качкаваљка*, *ђунта*, *српски сникерс*²¹ или *small* и *big* *пљескавица*.

За ову врсту брзе хране, подразумевају се састојци као за производе кави су *ћевап*, *пљескавица* или *ражњић*. Код нових ћевапцијских производа, попут *ролованих* или *пуњених* производа, састојци се наводе и то је, као и код других врста брзе хране, најчешће *качкаваљ*, а затим *сланина*, *шунка*, *суви врат*, као и *црни лук*. У пољу састојака су наведени и комплети који одговарају *мешаном месу на кило*, које се назива још и *тих* или *породични ручак*.

2.3.4. Домаћа кухиња

Ресторани брзе хране у којима се нуде само традиционална кувана јела српске кухиње су ретки у овом узорку (само три – *Signora*, *Express Ionac* и *Моја кухиња*). Али укупно њих 20, поред других типова брзе хране, нуде и готова јела. Као тип понуђених јела наилази се најчешће на одреднице *готова јела*, *кувана јела*, *дневни мени*, *оброци*. У овом слоју нема непознатих речи.

На јеловнику ових ресторана се налазе укупно 342 јела, чији су називи формирани од 982 облика речи, од којих је 420 различитих. Овај однос броја укупних и различитих облика указује на чињеницу да чак ни у кухињи која претендује да буде традиционална нису у употреби стабилни називи из класичних куварских приручника. На врху фреквенцијске листе се налазе предлози *са* и *у*, који описују основно јело и прилог као у примерима *пасуљ*²² *са* (*кобасицом*, *сувим ребрима*, *буткицом*, *димљеним месом* итд.) или *у сосу* (*од вргања*, *од 4 врсте сира*, *белом сосу*, *парадајз сосу*, *сафту* и сл.). Основни месни састојак је *пилетина* (69 пута), а затим *иницла* (28 пута као *бечка*, *Карађорђева*,²³ *натур*, *париска*, *телећа иницла*). Од класичних јела српске кухиње, поред *пасуља* (12), јављају се *мусака* (6), *ђуфте* (6), *подварак* (5), *гулаш* (5), *пуњене паприке* (4) итд. Новину у домаћим јелима представља честа

²¹ Српски сникерс је свињски филе обмотан печеницом, качкаваљем и приутом.

²² Према Зиројевић 2018: 125, средином 19. века су јела од *пасуља* и *купуса* основна храна у Србији.

²³ Јавља се и *пилеђорђева иницла*, као назив за *Карађорђеву иницлу* од пилећег меса.

употреба *сусама* (8), који је чешћи састојак и од *парадајза* (7) и од *спанаћа* (5). Остало поврће се јавља ретко с обзиром на укупан број јела (*грашак, зеље, тиквице, боранија, купус, блитва, шаргарепа...*). Међу непознатим речима је свега неколико које потичу из страних језика (*Nuggets obrok, Mexico obrok, Pollo al Vino, Batak a la Gorgonzola* и сл.). У пољу састојака су углавном наведени прилози уз јело које је описано, као што су *помфрит, салата, лимун, тартар сос, гриловано поврће* итд. Непознатих речи у овом пољу је свега шест. Фреквенција назива традиционалних јела значајно је нижа од њихових високофреквентних састојака, па и овде храна спремљена на брзу руку потискује традиционално готовљење јела у име нових производа (као *хрскава пилетина у сусаму*).

2.3.5. Остале врсте брзе хране

2.3.5.1 *Помфрит*. Прилог који се нуди у скоро сваком ресторану брзе хране је *помфрит* за који је, осим спецификације величине порције, понегде додат начин сечења или додати зачини (*Julienne, Fry'n Dip, Wedges* или *домаћински*).

2.3.5.2 *Палачинке*. Посебну врсту представља понуда *палачинки* које се, осим у специјализованим палачинкарницама, нуде и у већини других ресторана брзе хране било као десерт, било као главно јело у облику *сланих палачинки*. Слане палачинке су пуњене истим састојцима као и брза храна из сендвичара (*качкаваљ – 80, павлака 47, шунка 33, кулен 21, кајмак 11...*), а могу бити и *поховане*. Међу састојцима сланих палачинки нема непознатих речи. Слатке палачинке су пуњене најчешће *плазма кексом* (62), *нутелом* (35), *еурокремом* (31) и *бананама* (25) са додатком воћа (*вишње, ораси, кокос, ананас, шумско воће...*). Палачинке се пуне и *истопљеном чоколадом* (9), која може бити скривена у називу робне марке чоколаде (*Milka, Kinder, Jaffa, Snickers...*). *Дем* се јавља свега девет пута као састојак палачинки, а *пекмез* ниједном.

2.3.5.3 *Салате*. У 33 ресторана брзе хране се јављају и салате. Разликује се *салата* као прилог главном јелу од *оброк салате*, која представља самостално јело. Под типом *салате* се налази на уобичајени репертоар назива салата (*парадајз, зелена салата, краставац, паприка, српска, шопска...*). За њих се састојци не наводе.

Оброк салате се разликују и по називу и по саставу од обичне салате. У називима доминирају речи из других језика које описују основни састојак салате као *Polo, Caesar, Garden Fresh, Tuna Fresh Salad* и сл., а у српском преводу налазимо на *чобанску салату са туњевинином* или *чобански микс зелених салата*. Састојци ових салата су, поред оних за обичне салате, *пилетина* (60), *туњевина* (30), *сиреви* (51 – *фета, димљени, плави, пармезан...*), уз *дресинг* (51) или *прелив* (12) од, пре свега, *маслиновог уља* и *балсамико сирћета*. У састојцима се јављају непознате речи као *aceto balsamico, bbq, chilli, honey, iceberg, mustard*. Именовање оброк салата и њихових састојака уклапа се у модел који је био приказан код других типова брзе хране.

2.3.6. Брза храна из Азије

Посебна врста брзе хране долази из азијских ресторана. У овој групи доминирају кинески ресторани (има их осам), али има и оних који нуде јапанска, индијска, либанска јела (по један). Само два имају назив на српском (*2 štapića*, *Луда кућа*).

Понуда у кинеским ресторанима је далеко богатија од оне коју смо описали у претходним тачкама, како по избору јела тако и у погледу састојака, укључујући, поред оних који се налазе и у другим кухињама, читав низ егзотичних намирница (попут *бамбуса*, *шитаки печурака* итд., *острига*, *јастога* или *слатко-киселих сосова*).

2.3.7. Збирни подаци

У опису различитих типова брзе хране, као што смо видели, лексика назива производа и његових састојака веома се разликује. Док називи имају, како нам се чини, пре свега рекламну функцију која нуди светски познат и уважен специјалитет, састојци се најчешће бирају из ограниченог репертоара за највећи број понуђених јела. Ако се састојци свих описаних типова брзе хране окупе у један текст и обраде посредством електронских речника, онда видимо да је за њихов опис употребљено 10.421 монолексемских облика речи, од којих су 1.162 различите. У не(пре)познатим речима је свега 105 облика које потичу од нетранскрибованих назива састојака или погрешне транскрипције (нпр. *ајсберг салата* се записује и као *iceberg* и *ајзберг*).

Лематизација састојака показује да је најчешћи састојак *качкаваљ*²⁴ (470), а за њим следе *парадајз* (346), *салата* (311), *павлака* (266), *пелат* (237), *шунка* (234) и *маслине* (220). Слика о састојцима се мења уколико се групишу тако што ће се срачунати и фреквенције полилексемских речи, а састојци груписати према семантичким критеријумима. Таква прерасподела фреквенција показује да је *парадајз* најчешћи састојак брзе хране када му се придруже фреквенције за *пелат* (237), *чери* (42) и *парадајз* у облику *кечана* (40). Међу салатама, *зелена салата* има 174 појављивања, а све остале 137.²⁵ Окупљањем деривационих облика морфолошким филтером <<пиле>> идентификује *пилетину* (261) као главни месни састојак брзе хране. Исту фреквенцију има збир појављивања *печурки* и *шампињона*.

Ова прерасподела фреквенција показује да би за квалитетнију анализу текста било неопходно систем електронских речника надградити онтологијом која би омогућила аутоматско одређивање учешћа појединих група намирница. Претраживање преко семантичких маркера не може да обезбеди овакво груписање појмова.

Семантички маркери у оквиру система електронских речника ипак омогућавају да се делимично групишу састојци. Тако семантички маркер <Bot>

²⁴ У целом узорку нигде није прецизирано да ли је *качкаваљ* употребљен као генеричко име за *жуће сиреве* или је реч о специфичном балканском производу.

²⁵ Некада давно незаобилазна, *путерица* се данас јавља свега три пута.

који је додељен биљним састојцима, омогућава да утврдимо да су, поред *парадајза*, *печурака* и *маслина*, веома заступљене разне врсте *лука* (199), *оригано* (186), *паприка* (167), *красавац* (142), *шаргарепа* (68), *кукуруз* (64), *рукола* (55), *босиљак* (52), док се *кунус* јавља само 34 пута, *тиквице* 20, *спанаћ* 16, а *патлиџан* три пута.

3. Појам „обичне хране”

Експеримент са анализом корпуса јеловника ресторана брзе хране је омогућио да се сагледа обим појма „обичне хране” у данашњем Београду.

Обичност јела је условљена различитим факторима и значење овог појма веома много варира како у времену тако и од једне средине до друге. Етнографска истраживања описују детаљно појам „обичне хране” у сеоским срединама, али увид у градско „обично” се не може извести из оваквих студије. С друге стране, куварски приручници, уз обиље рецепата који се у њима наводе, специјализовани часописи или веб-странице са упутствима за припрему јела не говоре ништа о „обичности”. Сви рецепти су у истој равни по значају. Чак и када постоји гласање, или коментари корисника о рецепту на веб-страни, оваква информација није поуздана.

Традиционални грађански српски кувар (Пата 1956) наводи скоро 4.000 рецепата, али само изузетно даје квалификацију о популарности одређеног рецепта. Квалификатори „обичности” или „омиљености” су у овом тексту ретки и илуструје их следећих неколико примера:

- „Обично скоро свака кућа неколико пута преко године купује *прасе*.”
- „Сви знамо да су *пасуљ* и *кунус* основа наше народне кујне и ретко је наћи човека, који не једе *радо* ова чисто народна јела.”
- „Код нас *већина света* воли подгрејану *сарму*.”
- „Некада је у Србији *шкембе* било *редовно* „мезе”, па и ручак за сиротињу.”
- „На прсте можете избројати код нас људе који не воле *пасуљ*. И зелен, *боранија*, и зрео, он је у многим нашим крајевима и *најомиљеније* и *најчешће* поврће.”
- „А с разлогом је [*ћувеч*] једно од *најомиљенијих* јела; у њему је такорећи све што у нас има од намирница.”
- „Ретка је домаћица која преко зиме неће неколико пута зготовити *ћурана на подварку*”. Јело јако *омиљено*, а није му сложено готовљење.”

Приметимо да се од ових јела једино *пасуљ* задржао са значајнијом фреквенцијом у корпусу брзе хране, док су остала или изостала (нпр. *ћувеч*, *ћуран*) или се јављају врло ретко (*боранија*, *подварак*, *сарма*, *шкембићи*). Ово показује да је дошло до значајних промена у савременој исхрани. Шта више, нека од јела која се данас сматрају за уобичајена (нпр. *шопска* или *парадајз*

салата), у Пата 1956 нису наведена, док се друга (нпр. *сарма*) припремају данас на друкчији начин.²⁶

Ако се упореде, користећи иста програмска средства и ресурсе, састојци наведени у Патином кувару и у корпусу брзе хране, онда се већ на нивоу високофреквентних речи уочавају разлике и у називима јела и у називима састојака. Код Пате се не помињу *пицца*, *бургер*, *паста*,²⁷ *рижото*, а назнаке о иностраном пореклу рецепта су ретке (*руски*²⁸ – 34, *француски* 29, *турски* 12, *италијански* 11, *енглески* 10, *грчки* 7, *шпански* 3, *американски* 3, *шведски* 3, *јапански* и *арапски* по 1, док се *мексички*, *кинески* или *либански* не појављују). Друге врсте данашње брзе хране имају такође скромне фреквенције (*сендвич* 52, *пљескавица* 3, *ћевапчић* 14 итд.), осим *палачинки* (285), и слатких и сланих. *Роштиљ* (39) се јавља искључиво као направа, а *ћевап* (72) само у значењу описаном у РМС 1976, и то као *нишки*, *сремски*, *славонски*, *фрушкогорски* и др., који су данас заборављени.

Незаобилазни састојци брзе хране описани у 2.3.7. појављују се у Пата 1956 углавном ретко. Тако се лема *качкаваљ* јавља 27 пута, *маслине* 10 пута, (*ужичка*) *пришута* три пута, а *кулен* и *пришут* се не појављују уопште. *Шунка* (339), као *барена*, *кувана*, *сува*, *печена* и сл. додатак је куваним јелима, а *прашка шунка* се јавља само једном. *Парадајз* (604), *салата*²⁹ (409), *пилетина* (396), *печурке*³⁰ (303) и (*кисела*) *павлака*³¹ (или *милерам*) (627) јесу и у Пата 1956 незаобилазни састојци.

Биљни састојци, идентификовани семантичким маркером <Bot>, бројнији су и разноврснији код Пате. Јављају се врло често *лук* (1901), *лимон* (909), *паприка* (619), *купус* (442), *краставац* (211), *мрква* или *шаргарепа* (206), *пасуљ* (200), (*модри* и *плави*) *патлиџан* (198), *тиквица* (156), *спанаћ* (147). *Кукуруз* је ређи (14) од *бамија* (21), а *оригано*, *рукола*, *ајсберг*, *путерица* и *босиљак* се не појављују.

Поређење назива јела и састојака указује на промене до којих је дошло у последњих 80 година у избору обичне (и честе) хране, што посредно сведочи и о новим културним утицајима.

Остаје отворено питање може ли се на основу фреквенција састојака у новом и непознатом јелу израчунати степен његове обичности, поредећи те фреквенције са подацима из синхроног корпуса рецепата. Оваква мера би подразумевала и детаљан опис лексичких варијација унутар кулинарске терминологије. На пример, у Пата 1956 се користе као синоними лексеме *путер*, *бутер*, *масло* и *маслац*, *уље* и *зејтин*, *сос* и *умак*.

²⁶ У Пата 1956 за припрему *сарме* каже се: „немојте никако млети месо у 'машини'”, а у погледу величине треба да важи „једна сарма – један залагај”.

²⁷ *Паста* се јавља 22 пута као *паста од сардина*.

²⁸ *Руска салата* се јавља 15 пута.

²⁹ *Зелена салата* се појављује само 69 пута.

³⁰ *Шампињони* се јављају једном, и то у примеру „Набавити печурке 'шампињоне'”.

³¹ *Слатка павлака* се код Пате јавља 293 пута, док се у корпусу брзе хране не јавља ниједном.

4. Закључак: српски језик је слабо брањена тврђава

Експеримент у обради јеловника ресторана брзе хране донео је више занимљивих резултата. Аутоматска обрада ниско стандардизованих текстова – а такви су, поред обрађених рекламних листића, и многи други рекламни садржаји – поставља проблем нормализације текста на више нивоа (обележавање садржаја из страних језика, нормализација назива, идентификација сличних садржаја), као и изградње ресурса који омогућавају сложеније упите од оних који се данас могу поставити на основу садржаја електронских речника српског. Такође, хијерархијска структура рекламних листића, описана у тачки 1, захтева посебне методе обраде и експлоатације који превазилазе уобичајене начине организовања и претраживања корпуса.

С друге стране, језик брзе хране открива природу кулинарских иновација и, истовремено, природу промена у исхрани градошког становништва које, поред нове, слабо интегрисане лексице, доносе и промене у значењу некада добро дефинисаних појмова, а ово додаје нову димензију на покушај, какав је дат у Крстев 2017, аутоматске ревитализације традиционалних куварских приручника какви су Пата 1956 или Мицина 1956, али и у раду на великим традиционалним лексикографским пројектима.

ЛИТЕРАТУРА

- Витас 2007:** Душко Витас, „О проблему не(пре)познате речи у обради текстова на српском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, 111–120
- Витас 2017:** Душко Витас, „Белешка о језику кулинарства”, *Научни саставак слависта у Вукове дане*, 46/3, 117–136.
- Вујић 2014:** Vujić Stanković, Staša; Cveta Krstev, Duško Vitas. Enriching Serbian WordNet and Electronic Dictionaries with Terms from the Culinary Domain. In Heili Orav, Christiane Fellbaume, Piek Vossan (eds.) *The Proceedings of Seventh Global WordNet Conference 2014*, University of Tartu, Tartu, Estonia, 127–132
- Дероко 1983:** Александар Дероко, *А ондак је летијо јероплан над Београдом : сећања*, Београд: Народна књига.
- Зиројевић 2018:** Олга Зиројевић, *Источно-западна софра : мали културно-историјски и кулинарски лексикон*, Београд: Геопоетика.
- ЈНА 1983:** Nedeljko Jokić i dr., *Recepture za pripremanje jela u JNA*, Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Крстев 2011:** Krstev, Cveta; Duško Vitas, Ivan Obradović, Miloš Utvić. E-Dictionaries and Finite-State Automata for the Recognition of Named Entities. in Andreas Maletti and Matthieu Constant (eds.): *Proceedings of the 9th International Workshop on Finite State Methods and Natural Language Processing*, FSMNLP 2011, Blois, France: Association for Computational Linguistics, 48–56.

Крстев 2014: Krstev, Cvetana; Staša Vujičić Stanković, Duško Vitas. Approximate Measures in the Culinary Domain: Ontology and Lexical Resources. in Tomaž Erjavec and Jerneja Žganec Gros (eds.) *Proceedings of the 9th Language Technologies Conference IS-LT 2014*, , Institut „Jožef Stefan”, Ljubljana, 38–43.

Крстев 2017: Krstev Cvetana, Duško Vitas, Miloš Utvić, Branislava Šandrih. The New Cloths for an Old Cookbook, in Zygmunt Vetulani & Patrick Paroubek (eds.): *Proceedings of 8th Language & Technology Conference*, Poznań: Fundacja Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 174–178.

Мијо 2012: Кристијан Мијо, *Речник заљубљеника у гастрономију*, Београд: Службени гласник

Мицина 1878: Катарина Поповић-Мицина, *Велики српски кувар : са много лепих и врло вештачки израђених слика : за употребу српских домаћица*, Нови Сад: Српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића.

Пата 1956: Спасенија-Пата Марковић (ур.), *Велики народни кувар*, Београд: Народна књига.

РМС 1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*, Нови Сад (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска).

РМС 2011: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска

Свезнање 1937: Петар М. Петровић, (ур.), *Свезнање : општи енциклопедиски лексикон у једној књизи*, Београд: Народно дело.

Стојановић 2008: Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт : урбанизација и европеизација Београда : 1890–1914*, Београд: Удружење за друштвену историју.

Duško M. Vitas

FOOD FROM SPAM
(The Anatomy of the Language of Fast Food)

Summary

This paper presents the results obtained by processing the language of fast food excerpted from the corpus build from the promotional flyers of restaurants that offer this kind of food. The encountered problems are discussed from computational point of view, specifically those posed by sequences that are not in the Serbian language. The language related to various fast food types is described and quantified and its relation to the standard Serbian language is discussed. The ingredients used to prepare fast food are compared with those used for meals presented in traditional culinary resources and some differences in the choice of foodstuff between traditional and new habits are identified.

Снежана П. ВУЧКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ЕТНОЛИНГВИСТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НЕКИХ ХРОНОНИМА ПРОЛЕЋНОГ ОБРЕДНОГ ЦИКЛУСА

У раду се анализирају хрононими масленичког, великопосног и ускршњег обредног циклуса у чијим називима су одражене неке архаичне особине српског језика и културе. Испитују се номинациони модели у којима ови оними настају, осветљавају се узроци њихове језичке и културне деетимологизације, актуелизује важност проучавања етнолингвистичког контекста у којем ове речи настају и функционишу, као и проучавања односа претхришћанских и хришћанских слојева у семантичким и симболичким садржајима ове лексике.

Кључне речи: народни календар, хрононими, етнолингвистика, номинациони и културни модели

1.1. Етнолингвистички приступ проучавању обредне и обичајне терминологије има већ дужу традицију у словенским етнолингвистичким студијама. Особена улога ове лексике, по речима Светлане Толстој – која је о теоријским аспектима етнолингвистичког приступа обредној лексици (заједно са Н. Толстојем) највише и писала – састоји се у томе што она истовремено припада и језику и култури. Језику, јер је потчињена законитостима формалне и семантичке организације лексичког система, законима номинације, парадигматским односима који унутар њега владају, а култури – јер има особене културне функције и у вези је са другим елементима њеног семиотичког језика (акционалним, предметним, личним, локативним, временским) (Толстој/Толстој 2013: 167). Обредном лексиком пролећно-летњег календарског циклуса бавила се најсистематичније Т. А. Агапкина у књизи *Мифопоетическе основи славјанског народног календара. Весенне-летный цикл* (Москва, 2002). Ауторка је на основу веома репрезентативног материјала, који је укључивао хронониме, називе обреда, њихових комплекса, ритуал-

* snezanabaukvuckovic@gmail.com

них предмета, радњи, митолошких персонификација, лица која врше или над којима се врше ритуалне радње – реконструисала један веома важан сегмент старе словенске духовне културе и издвојила читав комплекс посебних митопоетских сижеа и мотива (в. поглавље *Указатель основных тем, сюжетов, мотивов и ритуальных действий*, 758–780) који указују на то да је традиционални словенски календар био истовремено и календар природе, календар човекове привредне (пре свега земљорадничке и сточарске) делатности, као и календар његовог социјалног битка. Те основне теме или *митопоетске доминанте* (Агапкина 2002: 21–22), које карактеришу одређене периоде овог обредног циклуса и манифестују се у свим његовим жанровским формама (акционалним, предметним, личним, просторним, временским, као и у метајезику фолклора) – свој одраз налазе и у *хрононимима*, тј. називима посебних празничних дана или периода народног календара.

Хрононими представљају важан слој у проучавању обредне лексике будући да се трагом њихових језичких (номинациона, симболичка) или културних функција¹ могу открити информације важне за разумевање њихових номинационих модела и за реконструкцију неких од најважнијих основа старе словенске духовне културе. Претхришћански слој ове лексике открива како је она, у историјски и културно одсудном сусрету са младом хришћанском културом, претрпела преображај у којем су многе њене митопоетске константе наставиле да трају и да се обновљене понављају носећи у другачијем облику своје старе значењске и симболичке слојеве.

1.2. У овом раду ми ћемо се осврнути на етнолингвистички аспект неких хрононима старог српског пролећног обредног циклуса, првенствено оних чија је унутрашња форма² за просечног носиоца данашњег српског језика непрозирна и не указује било на њихову првобитну формалну или семантичку мотивисаност било на семантичко-симболичку парадигму самог празника на који се односе. Уз ове хронониме анализираће се и други мотивационо прозирни називи. Циљ рада је издвајање претпостављених номинационих модела, осветљавање узрока који доводе до деетимологизације неких од ових лексема, као и анализа неких њихових културних функција. Праћење етнолингвистичких карактеристика њихове номинације указаће и на сложено преплитање претхришћанских и хришћанских културних тради-

¹ С. Толстој међу овим функцијама издваја: *конзервирајућу* (мит, веровање, обред су изгубљени, а термин је остао), *кондензујућу* (термин – скраћени текст), *архаизујућу* (ритуална непроменљивост термина), *сакралну* (ритуализација реалитета које су термином утврђене), *интерпретативну* (термин мотивише обредну радњу, њен дубински смисао), *продуктивну* (културна „етимологизација“ термина рађа ритуал, веровање, обредну забрану итд.) (Толстој/Толстој 2013: 180).

² Термином *унутрашња форма речи* означава се у етимолошким и историјско-семантичким истраживањима однос између морфемске структуре речи и њеног значења. Унутрашња форма речи одражава њену првобитну семантичку и формалну мотивисаност. Она може током времена бити затамњена (деетимологизована) из различитих разлога (губљења мотивационе речи, кидања творбених веза, регуларних и аналогичких историјских фонетских промена, даљег развојка значења преосмишљавањем под утицајем другачијег културног модела и сл.). (в. Ж. Ж. Варбот и А. Ф. Журављев, *Краткий понятийно-терминологический справочник по этимологии и исторической лексикологии*. <http://etymolog.ruslang.ru/doc/etymology_terms.pdf>. 3. 3. 2016).

ција и основних митопоетских и културних доминанти које су у семантици и симболици неких од ових онима остале до нашег времена повезане.

Разматране хронониме ћемо представити следећи њихово календарско хронолошко наступање у оквиру масленичког, великопосног и ускршњег циклуса, не узимајући притом у обзир оне који представљају изведенице од имена хришћанских светитеља нити називе канонских хришћанских празника.

Као извори грађе послужили су пре свега компендијуми, какав је *Српски митолошки речник* (СМР 1970), речник *Словенске древности* (СД), *Материјали за етнолингвистичко изучавање балканословенског ареала* А. А. Плотњикове (Плотњикова 2009), али је коришћена и грађа из веома богате збирке српских етнолошких извора – какав је на пример *Српски етнолошки зборник* (СЕЗБ) или *Гласник Етнографског музеја у Београду* (ГЕМБ), те материјал из посебних етнолошких или лингвистичких студија које доносе лексику календара, односно календарског фолклора.

2.1. Масленички (покладни) обредни циклус

Масленички (покладни) обредни циклус, назван тако по празничном периоду који пада у недељу пре Великог поста (упор. рус. *Масленица*, укр. *месниця*, бел. *масленіца*, чеш. *masopust, pusti teden*, срп./хрв. *Покладе*, буг. *Сирна недеља*, мак. *Проштена недеља*), у народном календару представља границу која дели зимски од пролећно-летњег обредног циклуса, тј. месојеђе од дана Великог поста. Карактерише га низ обредних радњи какве су паљење обредних лустративних вагри, буктиња или стрела; обреди и магијске радње везане за прогон вештица (и њихово симболично спаљивање); обичаји и забране оријентисани на буђење биљног и животињског света тј. на раст и плодност културног растиња, те фертилитет животиња и људи; карневалске и маскарadne игре; обичаји „праштања” (у функцији успостављања нарушених социјалних норми); иницијацијски и оргијастички обреди праћени нарушавањем социјалних и етичких правила и рутуалним обилним узимањем мрсне хране, итд. Покладе се завршавају првим даном Великог поста, који је сматран даном очишћења од грехова и масне хране (СД 3: 194–199).

У српским народним говорима општи назив за овај празнични период је *Покладе*, хрононим који се везује и за неке друге празничне периоде (нпр. Ускршње, Божићне, Петрове и др.) и односи се на обреде, обичаје или гозбе уочи већих постова. На исти празнични период (седмицу) односе и називи *Бела недеља*, *Сирна недеља* (*Сиропусна*, *Сирница*),³ *Гладна недеља*, док се последњи дан ове седмице назива *Беле покладе*, *Покладе*, *Прочка*, *Проште-*

³ Мотивационо прозиран назив према карактеристичној храни која се узима у овом периоду и коју чине млечни производи (СМР: 268).

не покладе⁴ (Плотњикова 2009: 103). Бројност наведених назива сведочи о томе да су различите одлике етнокултурног контекста овог празничног периода биле ономасилошка основа за наведене хронониме.⁵

Покладе. Назив је данас мотивационо непрозиран јер је под утицајем синонимичних глагола *ставити*, *метнути* стари псл. глагол **klasti*, *kladq* архаизиран и чува се само као основа неких његових деривата (упор. срп. *клад* „арх. 1. закопано, сакривено благо; 2б. оно што је дато на чување”, *клада* „1. одсечен, неотесан комад стабла, балван, трупац, пањ; цепаница” (РСАНУ 9: 530), срп. дијал. *приклад* – део огњишта „на који се наслоне главње да боље догоре” (Тројановић 1930: 270); буг. *клада* „гомила, хрпа”, *кладни* „покладна обредна ломача” (Плотњикова 2009: 104); рус. *клад* „драгоцености које су остављене, сакривене негде”, *клад(б)ище* „гробље”, *приклад* „гроб”; блр. *клады* „погребна хумка, гробље”, итд. (ЭССЯ 9: 178–179)). Пажњу привлаче и лексеми из староруског корпуса Срезњевског: струс. *клада* 1. „брвно, већи комад дрвета, балван, трупац (на који се што може ставити)”; 2. *колода* „издубљен комад дрвета у који су стављани мртви”; 3. „погребна ломача, костер тј. купа дрва, грана које се користе за кремацију”: **творахоу кладау великоу и вѣзложоуѣтъ и на кладау, мртвца сожѣжоуѣ** (Срезњевски I/2: 1211). Значења наведених лексема, као и горе наведени етнокултурни подаци о паљењу обредних огњева карактеристичном за Покладе, упућују на могућу ономасилошку везу назива овог празника са паљењем обредних ватри које су за покладно време биле карактеристичне и које су имале различите функције (лустративне, апотропејске, профилактичке и сл.). Оне су у српским народним говорима различито називане: *алалија*, *олалија*, *привег/привек/привеј*, *марга*, *света ватра*, *велика ватра*, *освећена ватра*, *љевка*, *првеци*, *ранило*, *рана*, *крес*, *каравеиштица*, *крлевеиштица*, *калавеиштица* (Плотњикова 2009: 101–104). Да је сам, у српском етнолошком корпусу непотврђен, назив *клада* „обредни огањ” могао стајати у вези са глаголом **klasti* „ставити, метнути; наслагати” – упућује семантички паралелизам са њему синонимним девербативом *ломача*, јер и један и други појам подразумевају наслагану купу већег комада дрвећа (*клада*, *пањева*, *цепаница*), али и други материјал: изломљено и наслагано грање, кору дрвећа, остатке сувог културног растиња, суву лоза, остатке обредне хране, старе употребне или ритуалне предмете итд. (о етнокултурном контексту в. Агапкина 2002: 674–678).

Бела недеља. Аутори *Српског митолошког речника* назив овог хрононима доводе у везу са обичајима који припадају култу мртвих, тј. са старим народним веровањима да у овом периоду мртви оживљавају и крећу се међу живима (СМР: 21). Бела боја у овом случају не носи позитивно сакрално зна-

⁴ Називи *Прочка* и *Проштена недеља* мотивисани су обичајем „праштања”. У њему су учествовали и појединци и целе сеоске заједнице, а био је симболично усмерен на успостављање нарушеног социјалног поретка и његових норми.

⁵ У балканословенском ареалу функционишу још неки називи за исти празнични период: упор. мак. *Проштена недеља*, *карневал*; буг. *Сирна недеља*, *Сирница*, *Сиреница*, *Сирни заговезни*, *Сирни заговелки*, *Прочиани поклади*, *Прочка*, *Пустовете*, *Ората*, *Орадие*; рум. *Săptămîna albă* „бела недеља”, *Săptămîna nebunilor* „недеља лудих”, грч. *Τυροφάγος* „сирна” (Плотњикова, *ibid.*).

чење засновано на природној и когнитивно јасној вези са дневним светлом, Сунцем, светом живих, сакралном сфером (упор. *бели свет, не види ни белог бога*), већ се поима као нешто што је лишено боје, празно и пусто (Раденковић 1996: 286), те постаје основом симболизације за супротну семантичку сферу – бела, као боја жалости, била је у старини позната не само словенским, него и другим индоевропским народима. Зељењин (1995: 50, 53) наводи да се у источнословенској фолклорној традицији бело асоцира са загробним светом, те се у белом појављују нечисти покојници, русалке и друге митолошке персонификације.

Назив *Бела недеља* није, међутим, био везан само за празнике предускршњег цилуса. На југозападу Србије (Пештер) назив се односи на недељу после празника Тројице. За овај календарски период био је везан низ обредних поступања акционално усмерених на заштиту од града. Етнографски извори бележе да се тада није радило у пољу, није прано бело рубље нити се белило платно – да се не „не бели” (Костић 1988/89: 102). Агапкина истиче да су бели дани и недеље били карактеристични за читав балкански ареал и да се три недеље (масленичка, претпасхална, тројичка) у народним говорима називају „белима”. Све их одликује обредно поступање усмерено на магијску заштиту од града. Срби у Такову „белим” називају седам четвртака (од Страсног четвртка до Вазнесења), када се празновало ради заштите од града (Агапкина 2002: 337). Ови етнокултурни подаци упућују на једну од културних функција обредних хрононима, ону која почива на принципу етимолошке магије (народне етимологије), по којем сам обредни термин мотивише и генерише обредну радњу (Толстој 2008: 228).

2.2. Великопосни обредни циклус

У етнографских студијама недеље (седмице) *Великог, Ускршњег* или *Часног* поста најчешће се називају *Чиста, Пачиста, Крстуклона, Средопосна, Глува/Светла, Цветна* и *Велика/Страстна седмица* (Шкарић 1939: 92–93; Петровић 1948: 239). Прелаз од „нечистог” времена масленичког периода (са фриволним понашањем, играма, карневализацијом простора и времена) ка „чистом” времену Пасхе одвијао се кроз телесно и духовно очишћење током Великог поста, када је забрањена употреба мрсне хране, полних односа, весеља (посебно прве и последње великопосне седмице) (СД 5: 552). Као и претходну групу хрононима, и ове карактерише постојање више назива за један исти празнични период (или дан) у зависности од тога која је особеност датог етнокултурног контекста узета за основу номинације. Поред тога, постоји и извесна неодређеност у погледу временских периода на које се ови хрононими односе, што може бити последица временског неподударања народног и хришћанског календара.⁶

⁶Толстој 1988: 119–132.

Чиста недеља. Прва седмица Великог или Ускршњег поста. Њен назив је у вези са културном симболиком придева *чист* у којој су синкретизована како физичка тако и религиозно-духовна значења овог придева. Карактеристично је низ обредних радњи са заједничким мотивом телесног и ритуалног очишћења (искувавање посуђа, паљење буњишта, шишање и бријање мушкараца, купање, пост и др., СМР: 306). Пошто су очи ове недеље биле Покладе, наведене радње се предузимају као припрема за дуг посни период који следи и који овом недељом почиње. Етнолози сведоче да се у Чистој недељи, од Беле недеље до Тодорове суботе, *ничило* или *наничило* тј. јело само једанпут дневно (Шкарић 1939: 391). Данас се назив овог празника доводи у везу са хришћански конотираним метафоричним значењима придева *чист* – „безгрешан, непорочан, неоскврњен”, а у богослужбеним текстовима који се током ове седмице читају на литургији преовладава тема очишћења од грехова.

Поимање *чистог*, односно *нечистог* било је, међутим, и у претхришћанској старини везано са нечим што носи позитиван, односно негативан аксиолошки предзнак и било је изразито сакрализовано. „Чисто” је у обредној сфери увек позитивно аксиолошки обележено и тиче се не само физичког и духовног аспекта човековог битка, већ и просторне и временске димензије света који га окружује (ритуално чисти/нечисти предмети или локуси; чисто/нечисто растиње и животиње; чисти и нечисти дани, итд., СД 5: 548–552). Семиотичка и културно-симболичка бинарност ових опозиција имала је одраза и на обредно поимање времена. Време живота стоји насупрот времену смрти, па се у народном календару смењују *нечисти* (*некрштени*) *дани*, ритуално повезани са култом мртвих (масленички и тројички/русалски обредни циклус) и *чисти* – када су обичаји прописивали физичко и духовно очишћење (великопосни циклус: *Чиста недеља*, *Чисти понедељак*, *Чисти четвртак*). Хришћанство је ове старе духовне и религиозне концепте само обогатило хришћанским мотивима греха и очишћења, стара сакралност је добила нове нивое тумачења, али су многе обредне радње наставиле да трају и даље у склопу официјалне религиозне културе. Оне су се сада схватале више као знак извесне друштвене, традицијске укорењености него као жеља да се у додиру са нуминозним и елементарним (ватра и вода као средство очишћења, упор. укр. *Помывальний понедилок*), у обредима који су пратили смењивање космичких, природних циклуса (зима–пролеће) – сажме, синтетично и симболично представи људска мера једне више религиозне потребе.

Прва недеља Ускршњег поста се у ареалу балканских језика назива још и *Тодорова недеља* (југоисточна Србија); буг. *Тодорова недеља*, *Гладна недеља*, *Черна недеља*, *Суха недеља*, *Луда недеља*, *Празна недеља*; рум. *Săptămîna neagră* „црна недеља” (Плотњикова 2009: 105).

Назив *Тодорова недеља* припада хришћанском слоју ових хрононима јер је био мотивисан именом хришћанског светитеља Св. Теодора Тирона чији се празник се у суботу ове недеље слави. За балканску народну традицију карактеристична је митологизација овог светитеља који сматран заштитником стоке, нарочито коња (упор. срп. *Коњски великден*, буг. *Конска*

тудурица – Тодорова субота – Плотњикова 2009: 106) и довођен често у везу са „нечистим” покојницима чију персонификацију светитељ и његови коњи представљају (СД 5: 280). Међутим, хрононими са атрибутима *гладна, суха, празна*,⁷ *луда, црна* улазе у круг хрононима овог обредног циклуса који одражавају старе претхришћанске етнокултурне представе повезане са мотивом „лошег”, култно нечистог календарског периода. Он је, уз неке друге теме и мотиве – повратак и оживљавање мртвих, присуство хтонских бића у свету живих, очишћење, изгон демона итд. – био део етнокултурног концепта тзв. *прелазног времена*. У годишњим обичајима одражена је заправо идеја о цикличном обнављању света (теорија „вечног враћања” М. Елијаде),⁸ која се у структури народног календара огледа у постојању утврђених временских циклуса и тзв. „прелазних”, „кризних”, „аморфних” периода у којима долази до поновог успостављања нарушеног поретка како у природи, тако и у људској заједници (Агапкина 2002: 31–32). Етнокултурна слика овог календарског периода одражена је у хрононимима који садрже негативну вредносну семантичку карактеристику: упор. нпр. *Хрома недеља / Трапава недеља* – друга недеља Ускршњег поста; народна веровања доводе је у везу са мистичним хромим коњима Св. Теодора Тирона који се у ово време славио⁹ (СМР: 298, Босић 1996: 187, 224); *Глува недеља* – пета или прва седмица Ускршњег поста (Д. Ђорђевић 1958: 37); карактерише је низ ритуалних забрана које се односе на песму, свирку или какво весеље и празновање „од глувоће”, тј. да се не оглуви или да се не добију ушне болести (Филиповић 1939: 391; Мршевић-Радовић 2008: 132); *Глуви торник* – уторак прве недеље Ускршњег поста (Антонијевић 1971: 183; Недељковић 1990: 61); *Луда среда* – среда прве недеље Ускршњег поста, када се празновало „због главобоље” (СМР: 273); *Бесне кобиле* – период од 9. до 23. марта, за који су везана веровања да је променљиво време, обично карактеристично за овај период, последица игре некаквих бесних коња у облацима (Дебељковић 1907: 262); *Мишија субота* – субота прве недеље Ускршњег поста, за коју се везује низ ритуалних забрана везаних за рад са тканинама „да их мишеви не би изгризли” (Босић 1996: 218; СМР: 279) итд.¹⁰

Наведени етнолошки подаци указују на то да је негативна аксиологија овог временског периода утицала на стварање многобројних веровања и митопоетских сижеа о злогуком карактеру самог празника или за њега везаног светитеља. Није, међутим, извесно да се ономасиолошка основа неких од ових хрононима налази у наведеним народним веровањима и ритуалној пракси (тј. *Глува недеља* – јер се празнује „од глувоће”), будући да њихова

⁷ В. Мршевић-Радовић 2008: 138.

⁸ Елијаде 2007.

⁹ „Код Срба у Војводини и Румуна у Банату раширено је веровање да ноћу очи Тодорове суботе иду поворке белих невидљивих коња и њихових јахача који задају страх становништву. Међу коњима било је и хромих који су веома опасни” (СМР: 283).

¹⁰ „Овај празник В. Чајкановић доводи у везу са поштовањем мишијег култа. Познато је да миш представља сеновиту животињу и да се у његовом облику привиђају душе живих и умрлих бића. Зато би *мишија субота*, јер је субота ‘по правилу задушни дан’, била ‘субота која припада душама’” (Мршевић-Радовић 2008: 131).

древни митопоетски елемент може остати скривен испод метафорички концептуализованог преноса значења.

Пример за то је управо наведени хрононим *Глува недеља*, о којем пише Драгана Мршевић-Радовић (2008: 129–137) у чланку под насловом *Глува недеља* у књизи *Фразеологија и национална култура*. Користећи се обиљем (не само српских већ и других словенских) етнографских и језичких података, она убедљиво доказује да је *Глува недеља* била и женски празник и празник мртвих, и да је сачувала остатке култа злог женског божанства. Њега је карактерисао низ забрана које се односе на женске послове (да мишеви не једу жито и хаљине), као и на песму, весеље, музику. Улога миша као персонификације бића из хтонског света (животиња, мртвих), од којих жене у овој недељи страхују (празник *Мишија субота*), посебно је важна, јер се „верује да демонске животиње долазе из рупа у земљи („глувих јама“) и да владају овим болестима – да их изазивају или исцељују будући да су и саме ’глуве’.” (Мршевић-Радовић 2008: 132).¹¹ Семантичка структура придева *глув* одликује се многозначношћу која се развија отуда што каритивна компонента његовог значења може бити испуњена различитим конкретним и апстрактним садржајима, што утиче и на ширење денотативног круга носилаца дате карактеристике (Толстој 2008: 50–53). Међу њима су и појмови из обредне традицијске сфере са значењем посне хране (*глухо јело* „пресна, несољена храна”, РЈАЗУ III: 207), као и времена, временског периода које карактерише одсуство дневне светлости и извесна хтонска конотативна културна маркираност (упор. општеупотребне синтагме *глуво доба*, *глува ноћ*). Она је оспољена и у хрононимима пролећног календарског циклуса везаним за хтонску сферу и култ мртвих (*Глува недеља*, *Глуви уторак*, *Глува среда*). Архаизација митолошког елемента на којем почива номинација овог хрононима утицала је да он буде преосмишљен и да се мотивационо доводи у везу са садржајима за њега везаних обредних веровања. Међутим, његова „културна етимологизација” (термин С. Толстој) указује да је он сам, једном врстом етимолошке магије, могао генерисати обредне радње, веровања или субјекте (тј. *Глува недеља* – па се празнује „од глувоће”).

Страстна недеља. Последња недеља Великог поста када је, сагласно Новом завету, Христ испаштао за грехе човечијег рода. Назива се и *Велика недеља* (упор. и хронониме *Велики петак*, *Велики четвртак*, *Великден* „Ускрс” – Плотњикова 2009: 107–108) по великом хришћанском празнику којем претходи. Придев *страстна* у називу овог хрононима данас је изгубио сакрално значење које је у контексту хришћанске културе задобила мотивна именица **strastъ* од које се он изводи. Стсл. лексема *страстъ* је, наиме, поред и данас основног значење „страст, похот”,¹² имала и сакрализовано значење

¹¹ Као поткрепљење овог тумачења Д. Мршевић-Радовић наводи језичке податке о семантичкој структури деривационог гнезда придева *глув*, у којем се срећу и лексема *глушац*, *глувак*, *глувач*, *глуваја* као називи хтонских животиња (даждевњак, блавор, миш, пух) (Мршевић-Радовић 2008: 133–134).

¹² Упор. стсл. *страстъ* – 1. „страдање, трпљење” *страсти ради ницинихъ и въздъханиѣ оубогъхъ...*; 2. „болест, физичко страдање, муке” (*всаа страсти и вса гъзвы тѣлесныѣ*); 3.

„страдање, трпљење”, „мученички подвиг, мученичка смрт” (СС: 628). Као назив човековог чувства, она је била синонимна са лексемом **похотъ** и означавала је природно човеково осећање (упор. **страсти гадъныя и гадовитыя** СС: 628), да би се затим, у хришћанском контексту, семантички обим ове лексеме богатио значењима као што су „трпљење, физичко страдање”, па и „болест, муке” – јер се телесно у супротстављању са духовним сматрало грешним и човек се могао спасити само кроз неко искупитељско страдање, мученички подвиг или мученичку смрт. Са променом културног модела, тј. прелазом од средњовековног теоцентричног на савремени секуларни, потрвена је и веза ова речи са целим комплексом страдања, подвига и искупљења и у савременом језику она има потпуно профано значење (упор. „а. снажна тежња, необуздан унутрашњи подстицај, нагон ка нечему; осећање јаке телесне привлачности, пожуа; б. јако изражена склоност за нешто, велика приврженост нечему”, РСЈ: 1275). Трагови старог сакралног значења чувају се и данас у религиозној сфери, тј. у хронониму *Страстна недеља*, као и у називима дана те седмице (упор. *Страстни четвртак*, *Страстна среда*).

2.3. Ускршњи обредни циклус

Ускрс. Празник васкрсења Господњег. У стсл. богословским текстовима појам ускрснућа (стсл. **вѣскрѣсеникѣ, вѣскрѣсновеникѣ** : грч. ἀνάστασις, ἔγερσις) био је првенствено везан за теолошку идеју оживљавања мртвих вољом свемогуће Божије промисли. Међутим, у Синајском псалтиру, једином старозаветном тексту, глаголи **вѣскрѣснѣти, вѣскрѣсити** (: грч. ἀνίστασθαι, ἐγείρεσθαι, ἀναβίον) значе – „дизати (се), устати (против, или у помоћ некоме)”: упор. **вѣскрѣсни г(оспод)и гнѣвомъ твоимъ: възнеси сѣ въ коньцихъ врагъ твоихъ** Син. пс. 7: 7–8; **г(оспод)и помилуѣи мѣ и вѣскрѣси мѣ и възда мѣ имъ** Син. пс. 40: 11.

Старом завету, наиме, није била непозната идеја о васкрсењу, али се она изричито спомиње само на једном месту *Књиге пророка Данила*, где се о васкрсењу говори као о буђењу из сна смрти. То схватање се доста разликује од потоње хришћанске догме засноване на веровању да је Христ устао из мртвих за спас људског рода и да његово васкрсење представља победу живота над смрћу (Дрејн 2003: 351).

С друге стране, само васкрсење, у његовој хришћанској форми, било је потпуно непознато и старом, претхришћанском словенству.¹³ У време Христовог васкрсења Словени су многобројним и разноврсним обредима славили буђење природе, те се и Ускрс – попут неких других хришћанских празника

„мученички подвиг, мученичка смрт” (*страстъ стаго мѣченика ѳеодора*); 4. „страст, похотъ”: *твоекъ же волежъ въздръжанимъ носифъ пѣтъныя страсти повѣди*, СС: 628.

¹³ У српском народној приповести *Златоруни ован* убијеном јунаку се магијским средствима враћа живот. Чајкановић истиче да је у питању врло архаичан интернационални мотив, по којем „деутеропотмос, човек који се вратио с онога света, има већу моћ и веће знање, него што је имао раније” (Чудотворни прстен 2001:8).

који су се само наслојили на изопрагмне паганске – временом почео везивати за словенски народни календар, за празнике пролећно-летњег циклуса и њихове митолошке и обредне садржаје (Агапкина 2002: 106–135). Као покретан празник, Ускрс се обично слави у недељу после првог пуног месеца који следи за пролећном равнодневницом, која је била важан гранични догађај пролећног календарског циклуса (отуда, претпоставља се, и назив *Великден*, забележен у неким источнословенским и јужнословенским језицима и дијалектима, СД 4: 641.). Зато су сижеи и мотиви везани за народни пролећни календар – мотив обнављања, новог почетка, ритуалног буђења природе (СД 1: 266–267); паљења пасхалних ватри тј. обредних огњева који су симболизовали младо пролећно Сунце које буди природу (СД 3: 621); ритуала обнављања ватре (*ватре живе*) на кућном огњишту (СД 3: 641–644), итд. – асоцијативно повезивани са хришћанском идејом Христовог васкрсења, дизања, буђења и изласка из света мртвих.¹⁴ У симболичком језику народне културе глагол *васкрснути* (*ускрснути*) јавља се као носилац акционалне културне семантике¹⁵ (упор. формулу *Све нам крсло* (оживело) и *воскрсло*, која се у народу говорила приликом ломљења ускршњег колача, СМР: 293), док је изван ове сфере он примарно везан за идеју Христовог васкрсења (упор. *васкрснути* – „1. ускрснути, устати из мртвих, оживети (о Христу)”, РСАНУ 2: 419).

Неки етимолози су управо у овим, изразито симболички представљеним народним обредима и веровањима о оживелој природи и њеном ускрснућу из зимског сна (упор. рус. хрононим *Вербное воскресенье* „празник Врбица”), нашли ономасиолошку основу за тумачење постанка овог хрононима. Метафора која стоји у основи назива *Ускрс* врло је архаична, тамна и данас мотивационо непрозирна, јер доводи у везу псл. глагол **kresati* „кресати, изазивати (ударом, трењем) искре, ватру, огањ” (ЭССЯ 12: 124–125)¹⁶ са значењем „стварати, творити, оживотворити”, односно са древним индоевропским представама о живој природи огња. Тако семантички развитак овог глагола тумачи О. Н. Трубочев, који га посматра у оквиру целе лексичко-семантичке групе (**kresati*, **kresiti*, **kresъ*, **krasa*) и повезује са лат. *creō*, *creāre* „саздавати, творити, оживотворити”, истичући примарност значења „створити, саздати” у древној синтагми **kresati ognъ* (Трубочев 1994: 18).¹⁷ То би значило да је сам хрононим Ускрс настао онимизацијом првобитног назива за период године у којем је човек пасхалним обредима подражавао и славио њему самом несхватљив, недодухватни замах природних, космичких циклуса (оживљавање, буђење природе; почетак новог вегетативног циклуса). Ти об-

¹⁴ Паралеле налазимо и у културним текстовима, нпр. у опису васкрсења из XV главе *Прве посланице апостола Павла Коринћанима*, где се васкрсење доводи у везу са посејаним и умрлим зрном које устаје живо из земље у новом облику (1. Кор. 15: 35–38).

¹⁵ Упор. *васкрс* – „ослобођење; поново уздицање, обнављање, препород”; *васкрснути* – упор. значење 3. „поново се јавити”; 4. „уздићи се на небо” (*Онда часни крсти васкрснуше...*); 6. а. „оживети некога”; 7. „ослободити; обновити; поново успоставити” и др.; *васкрсвати* – „2. а. поново се јављати, оживљавати”; РСАНУ 2: 418–420).

¹⁶ Упор. срп. *кресати* „изазивати ватру, огањ, искре; сећи, рубити” (РЈАЗУ V: 523–524; РСАНУ 10: 499–500).

¹⁷ Упор. и Фасмер II: 372. И Буслајев лексему *воскресать* доводи у везу са представом о вези душе са ватром (Буслајев 2012: 68–69).

реди су истовремено говорили и о сакралном аспекту људске егзистенције, тј. човековој потреби да паљењем пасхалних ватри симболично представи и своје учешће у стваралачким догађајима у природи и своје слутње о неизмерности и апсолутности космичко-божанских начела. Христовом васкрсењем се само обновила стара сакрална форма, обредно поступање сменило је хришћанско веровање, али је са дна свих тих сажетих форми просијавала архетипска идеја о кружности и стабилности тока природног, људског и божанског времена.

Иако почивају на различитим премисима – словенски народни калндар прати динамику природних и пољопривредних циклуса током календарске године, док је хришћански почива на значајним догађајима Христове личне историје или на значајним епозодама из живота светих – ова два календара су у српској и словенској обредној традицији нераздвојиво повезана, а њихови основни празнични периоди испреплитани сажеима и мотивима и једне и друге културне традиције. То је посебно било карактеристично за пасхални циклус (паљење нове ватре на огњишту на Страстну суботу; обилажења поља са обредним хлебом украшеним приказом лестава којима се Христ „узео на небо”; паљење пасхалних ватри с циљем „буђења” или „подизања” Христа са споменом на апостоле који су, очекујући васкрсење Христово, седели и грејали се код ватре, итд.) (Агапкина 2002: 702–705). Ово укрштање мотива обележило је и стваралаштво неких хришћанских проповедника и писаца као што су Григорије Богослов, Кирил Туровски и Лав Аникита Филолог који су, сваки у свом времену, у жанру средњовековних „слова” оставили и кратке описе пролећа у којима је симболика пролећног обнављања природе семантички и симболички доведена у везу са радошћу због Христовог васкрсења које се слави (Бегунов 1976: 269–277). Из чланка наведеног аутора навешћемо само неколико стихова из слова Лава Аниките Филолога¹⁸ ради илустрације: *Ныне весна красна, / весна духовна, / весна душам, / весна телесем, / весна видимая, / весна невидимая...* (Бегунов 1976: 275).

3.1. Истраживање етнолингвистичких карактеристика хрононима пролећног календарског периода, вршено на материјалу одабраних лексема масленичког, великопосног и ускршњег обредног циклуса, омогућило је постављање неколико основних закључних теза:

а) Због тога што кондензују и конзервирају многе архаичне особине језика и културе, хрононими представљају драгоцен извор за реконструкцију старих словенских духовних традиција. То посебно важи за онај њихов слој чији древни митопоетски семантички и симболички садржаји остају скривени под слојем народном етимологијом преосмишљених назива, или се мењају под утицајем хришћанства.

¹⁸ У *Слову на Пасху и у спомен преподобног и богоносног оца нашег Зосима чудотворца* (1534–1538) Лав Аникита Филолог саставио је према Григорију и Кирилу нови запис о пролећу одредивши га као „плетение глагол”.

б) Проучавање етнокултурног контекста у којем речи функционишу веома је важно јер се назив празника или празничног периода често може довести у формалну и семантичку везу са одређеним обредним радњама и веровањима које су за њега карактеристичне и чијим су митопоетским доминантима били мотивисани и неки од ових назива (*Коњски великден, Хрома/трапава недеља, Бесне кобиле* и сл.). Истраживање дубљих етнокултурних слојева у неким од њих, међутим, показује да су заправо, у низу случајева сами називи генерисали обичајне радње и веровања. То је најкарактеристичније за празнике у којима се појављује етнокултурни мотив тзв. лошег времена, односно прелазног календарског периода (упор. *Бела недеља, Глуха недеља, Луда недеља* и сл.).

в) Узроци који доводе до тога је да је првобитна семантичка или формална мотивација неких од ових онима за говорника српског језика данас непрозирна могу бити различити: током историје језика била је изгубљена или архаизована њихова мотивна реч (*Покладе*); био је промењен аксиолошки параметар симболичке компоненте њиховог значења (*Бела недеља*); старо значење добило је нова тумачења у оквиру обновљене сакралне форме (*Чиста недеља, Великден*) или се изгубило под утицајем дуго времена преовлађујућег секуларног културног модела (*Страстна недеља*). Хрононим *Ускрс* данас је мотивационо непрозиран јер је непрозирна његова „културна етимологија”. Његов древни митопоетски елемент (животворућа природа огња) остао је скривен испод културно концептуализованог преноса значења који буђење и оживљавање природе доводи у везу са централним догађајем нове религије: Христовим васкрснућем.

г) Анализа овог слоја обредне лексике показала је да хрононими имају и различите културне функције, међу којима је врло изразита она која почива на принципима етимолошке магије: хрононими својим семантичко-симболичким садржајем могу мотивисати обредне радње и веровања.

3.2. Обредна лексика српског језика није код нас систематичније етнолингвистички проучавана ни у оквирима одређеног семантичког поља (обредни календарски комплекси какви су покладни, ускршњи, тројички, ивањданско-петровски, божићњи и сл.) ни у оквиру одређене лексичко-семантичке групе лексема (хрононими, називи обреда, ритуалних предмета, радњи, митолошких персонификација, лица која врше или над којима се врше ритуалне радње итд.). Добру полазну основу за овакву врсту истраживања представљају *Материјали за етнолингвистичко изучавање балканословенског ареала* А. А. Плотњикове, који би се могли допунити грађом из богате збирке српских етнолошких и фолклорних извора како би истраживањем био обухваћен цео српски језички простор. Веома би било важно и да се у дијалекатским истраживањима српских народних говора овај лексички да посебно место, поготову зато што је све мање оних људи који старе српске календарске обреде чувају у свом сећању или примењују у свакодневном животу. Систематично сређивање ове лексичке грађе омогућило би многа и богата трагања, не само у оквиру српског или карпато-балканског језичког и културног простора него и у општесловенској перспективи.

ЛИТЕРАТУРА

- Агапкина 2002:** Т. А. Агапкина, *Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл*, Москва: РАН, Институт славяноведения.
- Антонијевић 1971:** Д. Антонијевић, „Алексиначко Поморавље”, *СЕЗб LXXXIII*, књ. 35, Београд: САНУ.
- Бегунов 1976:** Бегунов, „Три описания весни”, у: *Зборник историје књижевности. Стара српска књижевност*, књ. 10, Београд: САНУ, 269–277.
- Босић 1996:** М. Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Београд: Студио дизајн.
- Буслајев 2012:** Ф. И. Буслаев, *О влиянии христианства на славянский язык*, Москва: ЛИБРИКОМ [1. изд. 1848].
- Дебельковић 1907:** Д. Дебельковић, „Обичаји српског народа на Косову пољу”, *СЕЗб VII*, књ. 4, Београд: СКА.
- Ђорђевић 1958:** Д. Ђорђевић, „Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави”, *СЕЗб LXX*, књ. 31, Београд: САНУ.
- Дрејн 2003:** Ц. Дрејн, *Увођење у Стари завет*, Београд: Clío.
- Елијаде 2007:** М. Elijade, *Mit o vjесnot povratki*, Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Зельњин 1995:** Д. К. Зеленин, *Избранные труды. Очерки русской мифологии*, Москва.
- Костић 1988/89:** П. Костић, „Годишњи обичаји (Сјеничко-пештерска висораван)”, *ГЕМБ*, књ. 52–53, Београд: Етнографски музеј, 73–123.
- Мршевић-Радовић 2008:** Д. Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Недельковић 1990:** М. Недельковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд: Вук Караџић.
- Петровић 1948:** П. Петровић, „Живот и обичаји народни у Грузи”, *СЕЗб LVIII*, књ. 26, Београд: СКА.
- Плотникова 2009:** А. А. Плотникова, *Материалы для этнолингвистического изучения балканославянского ареала*, Москва: РАН, Институт славяноведения.
- Раденковић 1996:** Љ. Раденковић, *Симболика света у народној магији јужних Словена*, Ниш.
- РЈАЗУ – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika**, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1882/1975–1976.
- РСАНУ – Речник српскохрватског књижевног и народног језика**, том 1-, Београд: САНУ, 1959–.
- РСЈ – Речник српског језика**, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СД – Славянские древности: Этнолингвистический словарь**, т. 1–5, Москва: РАН, Институт славяноведения, 1995–2012.
- СМР – Ш. Кулишић, С. Петровић, Н. Пантелић, Српски митолошки речник**, Београд: Нолит, 1970.
- Срезњевски 1989:** И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка* [репринтное издание], том I–IV, Москва: Книга.

- СП** – *Свето писмо Старога и Новога завјета* (прев. Ђ. Даничић, В. Ст. Карацић), Београд: Британско и инострано библијско друштво, 1993.
- СС** – *Старославјанский словарь, по рукописям X–XI веков*, Москва: Русский язык, 1994.
- Толстој 1988**: С. М. Толстој, „О међусобном односу хришћанског и народног календара код Словена: рачунање и вредновање дана недеље”, *Повеља*, год. 18, бр. 1/2, Београд, 119–132.
- Толстој 2008**: С. М. Толстая, *Пространство слова. Лексическая семантика в опцеславјанској перспективе*, Москва: РАН, Институт славјановедения.
- Толстој/Толстој 2013**: Никита И. Толстой, Светлана М. Толстая, *Славјанская этнолингвистика. Вопросы теории*, Москва: РАН, Институт славјановедения.
- Тројановић 1930**: С. Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, Београд: СКА.
- Трубачев 1994**: О. Н. Трубачев, *Праславјанское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода*, *Этимология 1991–1993*, Москва, 3–23.
- Фасмер 1986/1987**: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, I–IV, Москва: Прогресс.
- Филиповић 1939**: М. Филиповић, „Обичаји и веровања у Скопској котлини”, *СЕЗб LIV*, књ. 24, Београд: СКА, 277–566.
- Чудотворни прстен 2001**: *Чудотворни прстен: најлепше српске народне приповетке* (ур. В. Чајкановић), Ниш: Просвета.
- Шкарић 1939**: М. Шкарић, „Живот и обичаји ’планинаца’ под Фрушком Гором”, *СЕЗб LIV*, књ. 24, Београд: СКА, 1–275.
- ЭССЯ**: *Этимологический словарь славянских языков* [ред. О. Н. Трубачев], том 1–, Москва: Наука, 1974–.

Snežana P. Vučković

ETHNOLINGUISTIC FEATURES OF CERTAIN CHRONONYMS OF THE SPRING CEREMONIAL CYCLE

Summary

Ethnolinguistic research of chrononyms of the spring ceremonial cycle has shown that many archaic features of the Serbian language and culture are conserved and condensed in these lexemes. That is why they are a very important source for reconstructing Old Church Slavonic spiritual culture, especially its layer whose ancient mythopoetic semantics remained hidden under the layer of names re-imagined by folk etymology, as well as those whose semantic and symbolyc contents changed under the influence of the Christian culture and its rules.

Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

УЧЕЊЕ А. БЕЛИЋА И БЕОГРАДСКЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ ШКОЛЕ О ЗНАЧЕЊУ И УПОТРЕБИ ГЛАГОЛСКИХ ВРЕМЕНСКИХ ОБЛИКА

Наука о употреби личних глаголских облика – као и остале лингвистичке дисциплине код Срба – тек је са ступањем Александра Белића на научну сцену закорачила крупним кораком ка решавању суштинских питања. После њега овим се питањима бавило више истраживача него било којом парцијалном проблематиком у језичкој науци код нас. Белић је истакао идеју о тзв. индикативу, релативу и модусу, и те три категорије чине окосницу свих даљих истраживања.

Кључне речи: глаголско време, глаголски начин, индикатив, модус, квалификатив

1. Кад кажемо 'београдска лингвистичка школа', мислимо на најпре на А. Белића и његовог претходника Љ. Стојановића, па затим и Белићеве настављаче, као што су београдски стручњаци М. Стевановић, И. Грицкат и др. Овима би се могли придружити Ј. Вуковић и његови ученици у Сарајеву, али услед обима грађе издвојићемо анализу њиховог рада у посебан текст. Основу њихових научних ставова чини Белићево учење о индикативу, релативу и модусу.

2. Љ. Стојановић се осврнуо на природу глаголских облика у реченици у студији коју је Белић објавио у другом броју свог часописа *Јужнословенски филолог*; овај је часопис затим, током готово целог двадесетог века, одиграо најзначајнију улогу у формулисању и ширењу Белићевих идеја о језику и науци о језику. Размотрићемо у кратким цртама Стојановићев рад. Приступајући теми о глаголским облицима, већ на почетку рада Стојановић изјављује да му је 'намера' – „само да одредим њихова значења у данашњем српском језику, и то више по свом језичком осећању него по томе како их поједини писци употребљавају”. Рођењем (у Ужицу 1860, умро у Прагу 1930)

из родне куће понео је заиста изванредно херцеговачко језичко осећање, а бавећи се интензивно Вуковим списма – он је то осећање могао само још боље изоштрирати. Ипак се индивидуално језичко осећање не може мерити са колективним, па се одсуство анализираних грађа мора узети за недостатак Стојановићева рада.

2.1. Општом дефиницијом Стојановић утврђује примарну репартицију облика за исказивање временских односа:

Глаголска радња (ту се подразумева и стање и бивање) врши се у време које делимо на садашњост, прошлост и будућност. Али се време састоји из непрекидног низа тренутака од којих један чим настане одмах и прође да уступи место другом, други трећем и тако даље у бесконачност, и како се тренуци не могу мерити, то праве садашњости и нема, већ је све или прошлост или будућност. – Садашњошћу зовемо један одсек времена, док говоримо, и она је дакле састављена из извесног броја тренутака који су прошли (од како смо почели говорити) и извесног броја тренутака који ће наступити (док не свршимо говор) (Стојановић 1921: 188).

Овакво схватање садашњости, видеће се из каснијих наших објашњења, конципирано је доста механички: говорни акт само пада у садашњу ситуацију, али није увек одлучујући фактор у одређивању њених граница, не бар у општој перспективи како Стојановић на то гледа. Садашњост, из другог правца посматрана, не може се изједначити са трајањем говорне активности, јер увек обухвата друкчији, по правилу недовољно одређен период времена у који пада и говорна активност ('говорна ситуација'), али се не поклапа са њом.

2.2. Сем поделе времена на одсеке, постоји још један битан моменат у значењу временских облика: то је чињеница да за одређење времена у којем се догађа 'радња' мора постојати некакав координатни почетак, неки временски ослонац од којег се полази. С тим у вези постоје две могућности одређења времена, и две категорије временских односа – 'прави' и 'релативни'. Аутор је свестан те чињенице, и покушава је дефинисати:

Разуме се да садашњост, прошлост и будућност може бити права и релативна, т. ј. према [времену говорења, или према] некој другој радњи (Стојановић 1921: 188).

2.3. Стојановић добро осећа разлику између временских димензија самог догађаја, и односа у којима се остварује. Ти односи не подлежу квантификацији:

Глаголским се облицима не показује колико траје садашњост, прошлост или будућност (т. ј. вршење радње у садашњости, прошлости или будућности), већ се само констатује факт вршења радње глаголске у једном од та три времена, н. пр.: радим, (радио сам, радићу). Ограничење трајања радње глаголске може бити прецизно одређено речима које значе меру времена [...] (Стојановић 1921: 188).

Глаголским се облицима исто тако не показује ни размак времена између садашњости и прошлости с једне и садашњости и будућности с друге стране, већ се само констатује факт да се радња вршила у прошлости или да ће се вршити у будућности [...] (Стојановић 1921: 188).

Не показује, дакле, перфект ближу, а аорист даљу прошлост, већ оба облика показују само прошлост, а колико је она удаљена од садашњости, то се показује на други начин [...] (Стојановић 1921: 189).

Да је боље схваћен Стојановићев став о томе, избегле би се велике недоумице око значења аориста и имперфекта, да ли означавају блиску, даљу прошлост итд. Ни пређашња, а и ни било која друга времена немају уграђен индикатор удаљености радње од времена према којем се управљају.

2.4. Интересантно је објашњење значења презента за садашњост:

Као што се вршење радње имперфективних глагола може догодити у садашњости – док се говори – може се догодити и извршење радње перфективних глагола; али како је она тренутна, чим је настала одмах је и прошла, то се она и не исказује презентом (не може се н. пр. рећи: гле, ти напишеш писмо; ене, оспе се зид, јер то и није граматичка садашњост, и ако се догодила док се говори, већ прошлост, и исказује се на исти начин као да се у прошлости догодила: ти јуче написа писмо, јуче се осу зид (Стојановић 1921: 189–190).

И ова Стојановићева мисао – о перфективном презенту за садашњост – неоправдано је остала без одјека у каснијим истраживањима. А он је био на корак од једне истине која ником није пала у очи. Наиме, ако „Гле, ти напишеш писмо” и није акцептабилна реченица кад је изговорена сама, онда јесте кад је праћена додатном, нпр.: „Гле, ти напишеш писмо па га поцепаш”; или: „Гле, оспе се зид и дигне се прашина!” Друга је ствар да ли је презентом обухваћено и време говорног акта или не. (Тиме је сугерирана мисао о могућем разграничењу говорног акта, говорног тренутка, времена говорења у стриктном значењу како га управо схвата Стојановић или сл., и садашњости, говорне ситуације и сл.)

2.5. Стојановићу је познат појам ’свевремености’, и разлика у начину на који се на њу указује:

[...] презент [...] Сава утиче у Дунав [...] поред темпоралног значења садашњости има и значење да се радња уопште врши без обзира на време кад то бива; њиме се дакле утврђује факт вршења неке радње (Стојановић 1921: 190).

Кад се н. пр. каже: зрела воћка сама пада (/падне), тиме се не вели да се радња падања врши онда када се о томе говори, т. ј. у садашњости, већ кад је воћка зрела, и да то бива увек кад год сазри (Стојановић 1921: 190).

2.5. Стојановићево мишљење о најсложенијој проблематици значења и употребе глаголских времена – о значењу и употреби аориста и имперфекта – може такође бити од интереса и за данашњег истраживача:

Имперфектом се истиче трајање глаголске радње у прошлости, и он се нарочито употребљава кад се за време трајања те радње догоди или се догађа и каква друга радња: Док се ми томе чуђасмо и коње товарасмо, не лези, враже! ето ти пудара од онијех винограда (Стојановић 1921: 191).

Аорист показује један тренутак глаголске радње. Код имперфективних глагола тај тренутак који се аористом исказује јесте тренутак свршетка глаголске радње [...] (Стојановић 1921: 192).

[...] кад је потребно нарочито истаћи извршеност радње у прошлости, мора се употребити перфект, и не може се заменити аористом и имперфектом. Н. пр.: Ти си моја жена,

тако је зар бог судио. – Кад тамо, а то помија ни капи, а око валова суха земља, нису истекле [...] – Идући тако нађе у пољу једног човека ђе је упрегао у ралицу два вола и оре (Стојановић 1921: 193).

3. А. Белић (рођен и умро у Београду, 1876–1960) стекао је образовање у најзначајнијим светским центрима тадашње науке о језику, широко засноване на познавању порекла и историје индоевропских језика и језичке теорије утемељене на компаративном њиховом изучавању. Био је сведок и учесник снажног замаха језичке теорије подстакнуте тим изучавањем до друге половине двадесетог века, у току којег лингвистика заправо доживљава свој зенит у структуралистичким идејама и њиховом невиђеном утицају на друге научне дисциплине и на општа људска теоријска знања. Његов научни углед и утицај дају посебан печат целокупној науци о језику код Срба током XX века.

3.1. Наука о значењу и употреби глаголских облика у његовим истраживањима везана је за науку о реченици, и ово двоје посматрано је као јединствен комплекс проблема (в. Симић 1966: 2). Пошто „лични глаголски облици претстављају целе и потпуне реченице” (Белић 1998: 35), „а пошто је немогуће одвојити значење глаголских облика од њихове употребе” („Јер од употребе зависи њихово значење”, Белић 1931, преизд. 2000: 219–220); те „да би се могло добити одређивање правога времена, мора се значење глагола остварити, реализовати” (Белић 1941, преизд. 1998: 200). То значи у ствари да се реализација значења глаголских облика дешава заправо у реченици. „Положај у реченици и функција предиката учинили су да оне особине које се код глагола јављају у предикату постану саставни део глаголске природе, то је обележје времена, глаголског начина и, како се обично вели, глаголског рода” (Белић 1998: 200).

3.2. Белићев појмовни апарат на почетку и на крају има дихотомијски смисао. На почетку (Белић 1928, 1931) његову дихотомију чине ’индикатив’ и ’релатив’, а на крају ’индикатив’ и ’модус’ (или ’начин’).

а) „Ја сматрам – пише Белић (2000: 219) у својим универзитетским предавањима – да за све словенске језике за полазну тачку треба узети ово врло просто мерило: да ли се глаголски облици по значењу своје одређују према моменту садашњости или према неком другом моменту. У првом случају имамо синтаксички индикатив, а у другом синтаксички релатив”.

(1) садашње време

имперфекат

аорист

перфекат

футур

могу бити у синтаксичком

индикативу, и у релативу

(2) плусквамперфекат

футур егзактни

могу бити само у синтаксичком

релативу

те функције Белић објашњава посебно као еволуцијско напредовање општих језичких функција, нпр. појава 'лица':

Али радња у личним глаголским облицима или, боље да речемо, остварена или реализована радња, а она се у индоевропским језицима јавља увек као таква у глаголским облицима, добија три стална пратилачка момента који истичу из самог остварења или реализовања глаголске радње. – Прво је временски моменат. Свака остварена радња има одређено време [...] – Други [...] јесте могућност да се радња врши на различне начине [...] – Трећи, можда најскривенији, пратилачки моменат свих личних глаголских речи јесте место. Прво лице – значи место на којем се оно налази (стојим), тј. овде одакле говорим, дакле најближе место; друго је – наближе месту првог лица, а треће је – изван круга првих двају места.

„Латентно обележавање места – наставља Белић на истом месту – не излази само из нашег тумачења настанка заменичких речи од прилога за место, већ из саме остварености глаголске радње изражене у њену приписивању [лицу] или предмету”. 'Из приписивања радње лицу' – да ли накнадно или такође у вези са настанком категорије лица од заменица – проистиче такође и категорија 'привремености', односно временска категорија каква је у крајњој линији изграђена у језику (а највероватније проистекла из временске ограничености говорног акта: „Прво лице – значи место на којем се оно налази” – само док се налази! – тј. док говори). Према томе, временски моменат латентно је садржан у самом личном наставку, и код презента се манифестује као 'привременост' везана за трајање говорног чина.

а2) Још је ближе реалности Белићево следеће објашњење, али опет уз изостанак свести о импостираности временског значења у лични наставак:

[Презентом се] приписује радња као особина: ја [сам] онај што говори, ја који говори итд. Наравно, овде треба узети и временски моменат: ја [сам онај што сада] говори[м] или сл.; али треба знати да се то време добија из саме ситуације, да се, дакле, само не обележава. Јер презент глагола не значи радњу која се објављује као да вреди за садашњост, већ он значи радњу која се врши напредно са тренутком говора који се сматра као садашњост. „Ја пишем” значи „ја пишем [док говорим]”, а време „док говорим”, које се подразумева, јесте садашњост. Дакле, 'пишем' је садашње време само зато што се објављује самим фактом говора да се врши док се говори. (Белић 1998: 68).

а3) И конкретно, када говори о презенту, Белић (1998: 201) говори о 'значању' временских облика као позитивној чињеници:

[...] 'Мајка преде танку жицу' значи да она ту радњу врши онда кад се о томе говори, тј. да је радња истодобна са тренутком говора. Тај се тренутак сматра као садашњост и као временско мерило радње: оно што се врши непосредно истодобно са њим, то се налази у садашњем времену; оно што се извршило пре њега ('Мајка је прела танку жицу') – то је прошлост; и оно што се глаголом исказује – налази се у прошлом (или претериталном) времену; оним пак што се врши после тога тренутка обележава се будућност ('Мајка ће прести танку жицу').

а4) 'Истодобност', 'истовременост', 'временски паралелизам', 'симултаност' итд. – ако их схватимо у 'конкретном' смислу – представљају однос, наравно у правом смислу временски. Али као што паралелизам правих не постоји по себи, већ се огледа у постору, исто тако временски паралелизам

не постоји по себи, већ се испољава као однос у времену. А овај је замислив као 'временски простор', односно као 'ситуација' или сл. Стога је боље садашњост дефинисати као 'садашњу ситуацију' а 'истовременост са говором' као обухваћеност говора и догађаја описаног презентом заједничком садашњом ситуацијом.

б) Али на другој страни, Белић и овако суди о презенту (1998: 553–554): „Садашње време је онда када је паралелно са моментом говора који претставља садашњост [...] али ако се такав облик не употреби према моменту говора, онда тај облик значи само констатовање вршења радње”. –

Обично се вели да такав облик има значење прошлости и будућности, па се чак вели да облик презента има сва та времена, а уз то и презента. Ту се чине две нетачности: 1) тиме се претпоставља да презент има свој облик морфолошки нарочито обележен; 2) као одређено значење даје се нешто што се само потенцијално садржи у поменутим облицима. Отуда излази: а) да је т. зв. облик презента само онда презент кад се употребљава у описаној семантичко-синтаксичкој ситуацији. Зато би изван тога значења тај облик ваљало назвати само личним глаголским обликом, а како он значење има одређује се његовом употребом. Сем значења презента у наведеном случају, тај би облик добијао своје значење од употребе: он би могао бити употребљен напореда са претериталном ситуацијом – као претерит, са футурском, као футур, без икакве временске ситуације он значи само констатовање везе субјекта са предикатом: 'Земља се окреће око своје осовине и око сунца', (то вреди као констатација за сва времена), 'Камен је тежак', 'Пас је животиња', 'Сава се улива у Дунав' итд. Одатле излази да би у глаголској системи језика ваљало предвидети и један безвременски облик. Можда би било боље сматрати само у нарочитој ситуацији тај безвременски облик као презент, иначе му дати ову широку намену.

По свему како је овде облик презента сагледан излази да је његова основна варијанта 'безвременска'. Та је варијанта – по ономе што Белић тврди, и по мишљењима које наводи – и генетски примарна. Ваља овоме приговорити да је оно што се код Белића сматра 'безвременском употребом' свевременско значење. 'Уливање Саве у Дунав' није ванвременски, већ заправо временски процес несагледивог трајања.

3.4. Врло сложено значење аориста Белић (1998: 234) објашњава поређећи га са перфектом:

[...] у реченици: 'Птице су одлетеле' саопштава се у садашњости о извршеној радњи у прошлости, тј. обележава се и стварно одмеравање [прошле] радње према садашњости. У српскохрватском аористу имамо такође два елемента: а) непосредна прошлост према садашњости и б) завршено вршење радње или моментално извршење радње (или глаголског значења). У релативу остаје само завршено вршење неке радње или њезино моментално извршење напореда са неким тренутком у прошлости [...]: О браћо, за Бога! Ми ходисмо по гори и по сваким местима и дању и ноћу, бисмо се с људима и ударасмо на куле и дворове, и ни ода шта се не поплашисмо до ноћас од мртвих људи! Одавде јасно видимо по прилогу 'ноћас' да су се све радње у аористу ('ходисмо', 'бисмо се', 'не поплашисмо се') и да се вршила до оног тренутка кад се о њој говори ('ноћас'). Међутим у реченици: 'У то време глад и болештине поморише силан свет: није било породице, а камоли братства или племена, које не би најжешће пострадао' – јасно се види да је 'поморише' истовремено са 'у то време'; према томе, момента непосредне прошлости у том примеру релатив нема никако и не може имати.

4. М. Стевановић (Пипери, Црна Гора, 1903 – Београд, 1991), научно добро припремљен и вредан истраживач српског језика, успео је дати ве-

лики број радова, као и синтетичко дело *Савремени српскохрватски језик* (Стевановић 1991), који је био полазиште за језичко образовање генерација лингвиста код нас. Стевановићеве погледе о значењу и употреби глаголских времена, изнете најпре у научно добро заснованој студији (Стевановић 1957), па онда у обимној монографији (Стевановић 1976) – овде ћемо приказати углавном према тексту у *Савременом српскохрватском језику*, а у једном или два случаја према тексту дела из 1957.

4.1. Стевановић, као и Белић, личне глаголске облике посматра у склопу реченице, где они у комплексу предикативних категорија испољавају своје заједничке и посебне особености: „Приписујући субјекту какву радњу, какво збивање, стање, односно расположење или особину – глагол у предикату, по правилу, узима облик са знацима предикативности (лични глаголски облик), који одређујући лице истовремено одређује граматички род и број, начин или време за кој се субјекту приписује оно што се дотичним глаголом означава” (Стевановић 1991: 572).

4.2. Даље, Стевановић је прецизно утврдио однос садашњег, прошлог и будућег времена, и то му је омогућило да тачно дефинише неке временске односе, нарочито нпр. презента и аориста.

а) Прво, он на прави начин дефинише ’говорну ситуацију’, одвојивши тај појам од појма ’говорног акта’ (Стевановић 1991: 579):

Може се запазити да за оријентацију у одређивању времена радње (или особине) ми узимамо временски период говорења, а не један тренутак, одн. моменат, због тога што су ти термини могли бити, и били су, и остају узрок многих неспоразума: од спорења око постојања садашњости, па до графиконског обележавања одакле почиње и где се завршава трајање тога временског периода [...].

б) У ширем објашњењу он образлаже такву дефиницију

Тај размак, односно временски период говорења у свакој је прилици друкчији. Када га дефинишемо у вези с друга два лингвистички релевантна периода, с периодом прошлости и периодом будућности, долазимо до закључка да је он свакако друкчији од њих. Прошлост почиње од искона и траје до тренутка говорења, а будућност иде у бесконачност, док је садашњост само неодређеног трајања. А ова опет својом неограниченошћу може обухватити оба прва, по трајању безгранична периода. Садашњост је, нпр., и суштински и лингвистички, и кад кажемо: ’Земља се окреће око осовине’, као и: ’Ено наш сусед излази из куће’, иако је у првом случају временски размак дуг колико и постојање ове наше планете, а у другом траје, али ипак траје, само неколико тренутака [...] (Стевановић 1991: 580).

Дефиниција ’говорне ситуације’ (и ’садашњости’?) какву даје Стевановић – по свему судећи најбоље одговара реалним односима од свих са којима смо се у прегледу теорија сусрели (видећемо то у даљим приказима теорије).

в) Нека прецизирања аутор је овде ипак пропустио да учини, па ћемо видети да је касније морао давати исправке на своје дефиниције. Пре свега, ваљало је утврдити однос између ’садашњости’ и ’времена говорења’. Иако немерљив механичким хронометром, овај појам се ипак не поклапа, или се не поклапа бар увек, са појмом ’садашњости’, јер говорни акт не мора

трајати ни бесконачно, а ни толико колико се тренутно мисли 'садашњост'. Растегљивост 'садашњости' много је израженија него самог 'говорења', које се онда схвата као извештајни временски 'одсек' садашњости. Но врло је битна чињеница да говорни акт чини средиште и кључни моменат за одређивање неког времена као садашњег: садашњост је 'временски период' у чијем се центру налази 'време говорења'. 'Време говорења' служи за полазиште у одређивању и садашњости и прошлости и будућности: то је гранична тачка до које сеже прошлост и од које почиње будућност, а око које се усредсређује садашњост – без обзира на дужину трајања сваког од њих.

г) Са показаног гледишта Стевановић утврђује значајне чињенице од битне вредности за утврђивање природе глаголских облика.

(1) 'Индикатив' представља централну категорију, нпр.:

– [...] да суштина значења презента није вршење радње у садашњости, него присуство њено у време на које се мисли. А то, како се зна [...], може бити и прошлост и будућност, па дакако и садашњост. Само у последњем случају то је право, апсолутно одређивање времена; којем је оријентациона тачка временски период говорења. И то се назива индикативна употреба овог глаголског времена или просто индикатив. Такву употребу имају и сва друга глаголска времена којима је временски период говорења оријентациона тачка, тј. моменат према коме се радња (а то могу бити наравно и збивања, стања или особине, све што се глаголима казује) временски одређује (Стевановић 1991: 577).

(2) Врло важан закључак о индикативу и његовом односу према критерију за одређивање времена радње када се овај нађе у реченици Стевановић (поводом перфекта) формулише у раду о 'начину одређивања значења' (Стевановић 1957: 42):

Како се у дефиницијама о значењу перфекта, мислим – оним распострањеним, говори, – то је облик којим се констатује радња која је прошла било када пре времена говорења, а њено време ничим није одређено (по моме је мишљењу боље рећи – не мора бити одређено), што према нашем тумачењу значи да нема посредне одредбе (тј. да се она не износи између вршене, односно извршене прошле радње и констатовања њеног вршења (или извршења) у време говорења. И у томе је случају оно увек глаголско време синтаксичког индикатива. Оно је то и без обзира на чињеницу да ли је неком одредбом означено када је та радња била у прошлости. Једино радња (стање, особина) таквом одредбом не сме бити означена као прошла у односу на неко друго време.

(3) Истим поводом Стевановић (1991: 42) дефинише и појам 'релатива', као и однос тих двају појмова једног према другом:

Када је пак процес према коме се [...] означени процес одређује ма који други моменат, било у прошлости било у будућности, то је [...] релатив. Ту опет имамо временско одређивање радње, па је и то индикатив, дакле релативни индикатив, који краткоће ради називамо релативом, за разлику од правог индикатива, који, опет краткоће ради као термин употребљавамо за свако временско одређивање радње, или било чега што се временским облицима казује у односу на временски период говорења.

(4) Значајан моменат у одређивању 'индикатива' и 'релатива' представља могућност употребе временских 'оријентира' у реченици. Каткада се генерално тврди да нпр. 'временска одредба' или реченични односи који се тичу временске димензије и сличних семантичких условљавања радње

– увек представљају услов за релативну употребу глаголских облика, нпр. у приповедању и сл. Стевановић (1957: 79), међутим, има друкчији став. Узевши у разматрање текст:

Пошто се дуго и дуго градио, *отиснуо се* први пут на пучину до тада највећи светски брод 'Титаник'. Здрав, снажан, поносан, он је поузвано *разбијао* морске вале [...] *секао* их је и *пловио* своје циљу. По броју становника он *претставља* скоро једну, а по уређењу и читава једну државу која **плови** по мору. Ту су радње и трговине, ту су касине и клубови, забаве, разонода, штампарије, па чак и новине које **излазе** на броду, и усред најпоузданије пловидбе, 'Титаник' *наилази* на подводни брег, *добива* снажан и неочекиван ударац с бока и *тоне* [...]

Објашњење гласи „да се означеним облицима перфекта и презента као подједнако реална стварност означава нешто што је било у једном истом времену у прошлости. 'Титаник' је у томе времену 'разбијао' морске вале, 'секао' их и 'пловио', што је све речено перфектом; а баш тада, у исто време, 'претстављао је' скоро читава једну државу, ; у то 'су' време ту 'биле' радње, трговине, штампарије и баш тада *је наишао* на подводни брег, 'доблио' снажан ударац у бок и 'потонуо', сва ово друго је изречено облицима презента. Перфекти су, међутим, ту употребљени индикативно, приповедачки презенти пак релативно [...]”.

д) Према 'индикативној', као њена супротност, стоји 'модална' употреба облика. Модуси „имају своје време, било да се изражавају облицима самих глаголских начина, било облицима глаголских времена”, али по Стевановићеву мишљењу они „ипак нису временска категорија” (Стевановић 1991: 576), јер служе за изражавање „личног става говорниог лица, односно субјекта, према ономе што се субјекту његовим предикатом приписује” (Исто, 700).

4.3. Презент – „у најобичнијој функцији својој [...] означава радњу која се у време када се о њој говори”: – Видите ли ако бога знате /.../, свуд *се чује* јака и грмљава, / свуд испод нас муње *сијевају*, / а нас једне само сунце *грије* (Његош, *Горски вијенац*). Правим или индикативним Стевановић између осталих сматра и неке поткатеорије тзв. 'квалификатива'. „А квалификативна употреба овог облика је врло широка; квалификативан је, у ствари, сваки презент којим се или било чему приписује каква особина”. О њима ћемо нешто дуже говорити јер су од значаја за разумевање употребе временских облика уопште.

а) „У квалификативне између осталих, или пре свих осталих, иду и презенте којима се означавају стална вршења радње, познате научне, уметничке и животном праксом утврђене истине” (Стевановић 1991: 592 и д.):

Већим делом свога тока река Дрина *протиче* кроз тесне гудуре између стрмих планина [...] Само на неколико места речног тока њене се обале *проширују* у отворене долине и *стварају* [...] таласасте пределе [...] – Мишад *гризе*, али по тлих *гмиже*; / сам сур оро под небо *се диже*. – Кома закон *лежи* у топузу, / трагови му *смрде* нечовјештвом.

б) „У свему истог карактера, дакле, индикативни презент којим се означава сталност и трајност онога што се приписује имамо у примерима с овим обликом који с њим, како каже Т. Маретић, 'казује што је на којој (сачуваној) слици или кипу или што је у којој (сачуваној) књизи или писму”:

На највише оввијех стећака *имају* урезани различни ликови, на пр. с лица људи на коњма с мачевима и с копљима у руци, гдје који *тјерају* јелена, и већ га стигли и копљем ударили; с наличја *стоје* три човјека, па двојица *држе* међу собом крст, а трећи се ухватио за њих, као да играју [...] – Хомер у Одисеји лијепо *прича* о вјерној Пенелопи, Хорације у 'Посланици Пизонима' увелико *хвали* грчку поезију [...].

в) Следећа категорија квалификатива, по Стевановићу, обухвата случајеве у којима презент има „више индикативни него релативни” карактер. То су случајеви „где ови облици означавају радње што се врше по неком реду или обичају, по некој навици или склоности субјеката којима се те радње приписују” (Стевановић 1991: 595–596):

Амбиције и ту *трјуу* људима животе и међусобне односе, мржње *тињају* годинама, велике љубави *ничу* неочекивано и *гасе се* споро и жалосно. Укратко, ту има од свега помало што иначе међу људима *бива*, што их *везује* или *дели*, *подиже* или *сатири* [...] – Он се мало *замисли*, *застане*, па *прасне* [...]

У објашњењу аутор констатује да овде презенти означавају радње које се „стално понављају [...] у одређеним приликама, по навици, по обичају, и јасно је, према томе, да се овај квалификативни презент (*praesens consuetudinis*) не употребљава индикативно него релативно. То се може закључити и из чињенице што се у оваквој функцији употребљавају напоредо презенти невршених и вршених глагола и што се они, штавише, међусобно могу замењивати [...]”.

г) Посебан значај за нас има више узгредна него истовредном сматрана напомена (Стевановић 1991: 596–597) о једном случају који стоји сасвим по страни од осталих:

Види, види... Искидани облаци лете, *застру* месец, опет га *открију*, и зато што облаци хитају, чини ми се да месец јури (И. Секулић).

„Мислим – гласи објашњење – на овде посебно означене облике перфективног презента 'застру' и 'открију'. Из онога што се износи у широј реченичној целини, у којој су ова два презента употребљена, јасно се види да ту имамо временску ситуацију говора говорног лица [...] Али га у овоме времену говорења не застру и открију само једанпут, него у томе времену застру и открију, из тренутка у тренутак, неодређени број пута. Радње се овде понављају у времену говорења. А такве се радње означавају релативним квалификативним презентом”. Ми смо горе, у вези са Стојановићевим схватањима, имали прилике изјаснити се управо о случајевима те врсте, а сада ћемо изразити неодобравање према ставу да презент који означава понављање 'у времену говорења' мора бити сврстан у категорију релатива када је глагол перфективан, а када је имперф. са значењем учесталости, и кад је синонимна ситуација (исп.: Искидани облаци лете, *застури* месец, опет га *откривају*) – индикатива.

д) Као да никакву заједничку црту аутор не уочава између оваквих и оних типова презента који се употребљавају у пословицама:

Јаки зуби и тврд орах сломе. – По јутру се дан познаје. – Ко се не освети, он се не посвети. – Наједанпут се храст не посијече. – Што око не види срце не зажели. – Више ум замисли него море понесе. – Вода свашта опере до црна образа.

Стевановић овако употребљене презенте сматра 'модалним'. Али значење понављања 'по обичају', дакле хабитуал, само једну од могућих интерпретација – и то далеких – има сличну са значењем 'могућег остварења'. Основни смисао је заправо репетитивност, виšekратно понављање. А оно је у неку руку упоредиво са случајевима сталног дешавања (из примера под а). Разлика је у томе што тамо анализирани презенте својим остварењем захваћају и 'време говорења', док га ови искључују.

4.4. Значајно је и Стевановићево схватање о аористу, па ћемо се осврнути још на ту тему.

а) Општа дефиниција (Стевановић 1991: 631) гласи да је аорист „једно од претериталних времена. Временски употребљен, он означава радње које су се вршиле и извршиле у прошлости, пре тренутка говора”:

Аргатових три године дана, / и ја *вукох* дрвље и камење, / не *зарадих* на ноге опанке. – Ту, на средини брзака, њихов чамац *удари* у нешто дрвено и тешко и *одјекну* тупо. То их *заустави*. Тек тада *приметише* да се сејмени гушају с неким.

б) Ово је по Стевановићу 'релативни аорист', док „индикативни аорист свршених глагола [...] означава извршење радње у времену говорења”:

Ми ево *побегосмо* у турску земљу, али куда ћете ви бежати. – А ево видиш да *подигоше* и још какву ћуприју и какву згуду и љепоту. – Сад је баш *спретох* на улици. – *Подоше* вам новине, друже.

Стевановић се позива на Мусића и његову тврдњу да се аорист употребљава, између осталог, и за садашњост. Али остаје велика недоумица како ваља разумети такав аорист и такво објашњење: зар то није презентска ситуација, из које је – на својој страни – искључен перфективни презент са значењем једнократног вршења радње? И зар онда аорист 'индикативни' није замена за њега?

4.5. Но остаје закључак да Стевановићеви ставови бар делом чине велико унапређење теорије о значењу и употреби времена. И тамо где остају нерешена питања, отвара се простор за даље истраживачке подухвате.

5. Ирена Грицкат (Београд, 1922–2009) оставила је у наслеђе нашој науци врло танане и врло добро на грађи засноване анализе већег броја појава у српском језику. Овде ће бити речи о њеној студији о перфекту без помоћног глагола (Грицкат 1954). Сводна запажања ауторка даје већ у уводу своје књиге. Ослањајући се на врло разборите интерпретације Ј. Вуковића (*Јужнословенски филолог*, XVII) о употреби временских облика у дијалекатској средини која представља најужу основицу књижевног језика, и А. Белића са широким индоевропских аспеката, а служећи се широком грађом из старијих списа и савременог народног и књижевног језика, И. Грицкат долази до интересантних схватања о својој компликованој теми. Нас овде занима у првом реду савремено стање у књижевном језику.

5.1. Најпре ауторка представља резултате Вуковићеве студије (Грицкат 1954: 6–7), па ћемо их ми преузети не упуштајући се у Вуковићев текст (јер нам се чини да је И. Грицкат добро запазила најважније појединости).

а) Најпре општа Вуковићева запажања:

У релативу „у приказивању догађаја из сопственог памћења добар причалац ће претежно употребљавати имперфекат и аорист, а у приповедању догађаја који се причају по чувењу, о догађајима из старије традиције, и у народним приповеткама превлађује перекат (‘крњи’) и презент (‘историски’).

б) Специјалније Вуковићеве идеје о употреби перфекта без помоћног глагола ауторки су послужиле за полазиште у њеним сопственим разматрањима:

Вуковић (91–96) говори о томе да се у краћем перфекту често износе догађаји који нису везани са неким другим догађајима у прошлости, тј. када тај перфекат није у релативској употреби, већ се односи на непосредну прошлост: ‘Крепала нам крава’, ‘Ишо ја сад по њ’. Овакви перфекти не могу се заменити са аористом, без извесне промене значења, иако су му блиски. Разлика је у томе што се краћим перфектом на слушаоца „чини утисак нечег новог, што може ићи и до најобичнијег изненађења”; „такав перфекат увек носи нагласак у реченици, а у том нагласку, мање ли више, осећа се призвук усклика”. Преко наглашавања важности саопштења, тј. посредним путем, истиче се блискост моменту говора код поменутог облика. Код аориста, међутим, та блискост постоји у самом основном значењу тог граматичког времена, и у томе је разлика између њих.

в) И даље, ауторкине интерпретације Вуковићевих схватања указују како на добар осећај за значење перфекта без помоћног глагола код обоје аутора, тако и на одјеке Маретићевих идеја о рекли бисмо ‘врстама излагања’ (‘јављање’ vs. ‘саопштавање’):

Да се пуни перфекат употребљава за јављање о познатима стварима, а непотпуни за јављање о непознатим види се из овог примера: ‘Крепала је овца’ значи ‘Крепала она овца’; а ‘Крепала овца’ има значење ‘Крепала једна овца’. С друге стране, перфектом без помоћног глагола потврђује се оно што се већ зна, а што је примљено с већим интересом.

г) Даље ауторка с правом истиче Вуковићеве заслуге, поред извесних – по њеном мишљењу – малих заблуда око значења краћег перфекта: „Вуковић жели да објасни случајеве индикативне употребе овог облика, коју је он приметио сасвим тачно и то као први међу испитивачима, али ако је правилно уочена семантика краћег перфекта, тј. актуелност за садашњи тренутак, зашто би таква психолошка веза са садашњошћу у сфери формалног израза проузроковала супротан ефекат – губљење онога што је (с тиме се слаже и сам Вуковић) израз те везе?”

д) Остављамо читаоцу да се обавести подробније о расправи коју смо нагло прекинули, а овде је битно истаћи појмове ‘актуелности за садашњи тренутак’, те ‘саопштавања’ и ‘јављања’. Све су то били још недефинисани, а врло значајни моменти битни за објашњење употребе глаголских облика.

5.2. И. Грицкат гледа на облик краћег перфекта као на фактор који изазива ‘транспозицију’ значења пуног перфекта: „У перфекту без помоћног глагола,

који је по свом основном семантичком карактеру још увек перфекат, имамо извесних померања у значењу, и то различите врсте” (Грицкат 1954: 9).

Једна је транспозиција она која се, у смислу учења проф. А. Белића, назива синтаксичким релативом. Када се прошлост радње, исказана перфектом, не одмерава према правој садашњости него према другој тачци на временској линији, добива се релативски перфекат. Друга транспозиција лежи у експресивности перфекатског значења [...] У реченици као што је: ’Дошли сватови’, са призвуком усклика или изненађења, како нам је тумачи Вуковић, врши се модална транспозиција, помера се начин гледања на глаголску радњу. Вуковићев пример (у саопштавању) ’Дошли сватови’ значи – отприлике – ’Замислите шта се догодило: дошли су сватови!’ или ’Гледај, дошли су сватови!’ Видимо, дакле, да нас говорник прво позива да се, такорећи, ставимо у нов положај, да се сложимо с њиме у ставу зачуђености, па онда, са тако промењене позиције, излаже нам своју прошлу радњу (Грицкат 1954: 10).

а) Изјава о ’релативном’ карактеру краћег перфекта у супротности је са оним што ауторка утврђује сагласно са Вуковићевим ставом: да овај облик има могућности да упути на прошлост и са гледишта говорникова: – ’Дошли сватови’ управо је догађај прошао у односу на време говорења, према којем се директно одмерава.

б) Оно што И. Грицкат назива ’експресивношћу’, а што је производ ’изненађења’ или чак ’зачуђености’, у ствари треба свести на нешто нижи ниво ’експресије’, која има и нешто друкчији карактер. Наиме, осећај извесне наглашености, или друкчије речено: интензитета казивања, долази не од улагања емоционалног тона, или експонативне енергије, како бисмо радије рекли, већ од читавања онога што следи за догађајем који означава перфекат: ’Пуко каиш’, ’Сломила се шајбна’; ’Мила купила нове ципеле’, ’Дејан дипломирао’ или сл. Сам догађај по себи као да је изван зоне чињеница на које се указује, а у тој зони је последица или резултат догађаја.

5.3. У завршним напоменама ауторка посебно скреће пажњу управо на ’резултативност’ и ’експресивност’ као два базична својства краћег перфекта: „Експресивна, у већој или мањој мери емфатична семантика продира у наш облик као свежа струја [...] Исто тако, уз релативско, појављује се и значење резултативности [...]” (Грицкат 1954: 199).

а) И. Грицкат ове значењске компоненте види као резултат семантичког развоја крћег перфекта који прати развој формалних његових одлика. То ауторка јасно показује објашњавајући потенцирање резултативности у њему:

Лишити перфекат помоћног глагола значи – у много случајева – допринети стварању резултативног значења [...] ’Магла пала’ [...] таква реченица с краћим перфектом оставља утисак отсуства акције, статичног описа. Али се ту [...] истиче резултативно значење, садашњи резултат прошле радње, слика која је настала као резултат прошле радње (Грицкат 1954: 189).

б) Слично се по њој дешава и са експресивношћу:

[...] пример [као] ’Умро краљ’ [...] [не] бисмо тумачили као изразито резултативно већ као наглашено казивање, као радњу изнету у експресији. Али у исто време, мада у мањој мери, имамо и ту резултативни моменат: узвичном реченицом ’Умро краљ! Кога ћемо за краља?’ износи се факат краљеве смрти која се догодила у прошлости, али се констатује да је краљ мртав и да је баш такво стање разлог за узбуђење (Грицкат 1954: 190).

в) Експресивност и емфатичност потичу заправо из потенцираног инсистирања на 'новини', на 'посебности', 'значају', 'наглашености', 'изненадности' онога што описује перфекат, а што ауторка често истиче у анализи грађе. Нпр.:

У примерима [...] имали смо овакав случај: 'Дођем софри, а оно засели први људи'. У реченици с краћим перфектом који има резултативно значење присутан је и моменат изненађења [...] (Грицкат 1954: 190).

г) Или:

[...] краћи перфекат, стекавши значење 'новине' онога што се казује (подмета и прирока), почиње да се употребљава и онда када је у питању новина односно између подмета и прирока, новина објекта и сл. (Грицкат 1954: 195).

6. Дуго се проблемима 'синтаксе глаголских облика' бави Ж. Станојчић. Он је по свом образовању и лингвистичким уверењима члан Белићеве (и Стевановићеве) школе, али са извесним посебностима које су резултат његових сопствених настојања. Његова ћемо схватања укратко приказати према опсежној *Граматици српског књижевног језика* (Станојчић 2010).

6.1. 'Индикативни' презент „означава радњу, стање или збивање који се врше у време када се о њима говори”: Неко и овог јутра мисли на вас (Станојчић 2010: 359).

а) 'Индикативни квалификативни' презент означава „радње, стања и збивања који се стално врше, па и у време када се о њима саопштава” (Станојчић 2010: 360).

б) Релативни 'наративни или историјски' презент упућује на „радње напоредне са неким временом (моментом, ситуацијом) у прошлости” (Станојчић 2010: 360): Пре неколико дана *идемо* нас двојица улицом, *гледамо* излоге и управо пред књижаром *сретнемо* Петра. – Ваља се сложити с аутором у погледу значења наведених презентата.

в) 'Релативни квалификативни презент' – означава радње „што се понављају, односно врше онда кад се створе услови за њихово вршење” (Чим се разиђе један круг, он луња по дворишту као уклетата душа, прилази другом кругу).

6.2. „У својој основној функцији перфекат означава да су се радња, стање или збивање (из)вршили пре времена када говорник о њима саопштава” (Станојчић 2010: 363).

6.3. 'Крњи перфекат' – „Уз информацију о (из)вршењу [...] радњи у прошлости, било кад пре времена говорења [...], носи и информацију о новости радње (стања, збивања) за читаоца (слушаоца)” (Станојчић 2010: 366).

6.4. Аорист је дефинисан прецизније него и код једног од досадашњих испитивача: „У својој основној временској употреби аорист означава радњу, стања или збивање који су се вршили, односно извршили у времену саопштавања о њима или у одређеном времену у прошлости. То значи да су и у једном и у другом случају прошле радње, стања или збивања, одређена према ситуацији говорниковог саопштавања његовим саговорницима [...]”

(Станојчић 2010: 369): Сад је баш сретох на степеницама. – Ево, прођоше поред прозора наши другови. – До овог часа читаш занимљиву књигу. – „[...] саговорници су обавештени да су дотичне радње (срести, проћи) извршене, као прошле, управо тада када се то саопштава, односно да су се вршиле (читати) до једног прошлог тренутка у времену саопштавања” (Станојчић 2010: 370).

6.5. Одавде је јесан ауторов став и према видској дисперзији облика, и односу међу видовима: видска обележја свршености/несвршености остају и у аористу нетакнута.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1927:** Александар Белић, „О употреби времена у српскохрватском језику”, *Јужнословенски филолог*, VI, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Белић 1928:** Александар Белић, „О синтаксичком 'индикативу' и 'релативу'”, *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski*, II, Krakow.
- Белић 1998:** Александар Белић, *Општа лингвистика*, Изабрана дела Александра Белића, први том, књига I и II, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вуковић 1938–1939:** Јован Вуковић, „Говор Пиве и Дробњака”, *Јужнословенски филолог*, XVII, 1–113.
- Грицкат 1954:** И. Грицкат, *О перфекту без помоћног глагола и сродним синтаксичким појавама*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Симић 1966:** Радоје Симић, „Глаголска времена у зависним реченицама”, *Наш језик*, XV, св. 1–2: 1–57; 3–4: 121–157.
- Станојчић 2010:** Живојин Станојчић, *Граматика српског књижевног језика*, Београд: Креативни центар.
- Стевановић 1957:** Михаило Стевановић, „Начин одређивања значења глаголских времена”, *Јужнословенски филолог*, XXII, 19–48.
- Стевановић 1976:** Михаило Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*, Београд: Српска академија наука и уметности, посена издања CDXXII, Одељење језика и литературе 20.
- Стевановић 1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, 5. издање, Београд: Научна књига.
- Стојановић 1921:** Љубомир Стојановић, „О значењу и употреби глаголских облика у реченицама”, *Јужнословенски филолог*, II, 188–194.

Jelena R. Jovanović Simić

A. BELIĆ'S AND BELGRADE LINGUISTIC SCHOOL DOCTRINE
ON MEANING AND USAGE OF TENSES

Summary

Paper brings the review of verbal tenses meanings and usage formulated by A. Belić and his nearest collaborators and followers. As the central moment, author takes in consideration the notions of indicative, relative and mode moods in Serbian.

Душка Б. КЛИКОВАЦ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О ЗНАКОВИМА У ПРАВОПИСУ (2): РЕЧЕНИЧНИ ЗНАКОВИ

Интерпункција је, у ствари, део синтаксе.
(А. Белић)

Рад је посвећен интерпункцијским (= реченичним) правописним знацима. Приказују се и коментаришу њихове дефиниције и инвентар у постојећим српским и хрватским правописима, а предлаже се и дистинкција између правописних знакова у ужем смислу – оних који се пишу као посебни знаци, и правописних знакова у ширем смислу, који се на другачије начине комбинују с текстом – а то су велико слово, тип слова и белине. На крају се разматрају разлози због којих би било оправдано интерпункцијске знаке у правописима издвајати као посебну групу, и даје се пример за то како се интерпункцијом исказ може стилски нијансирати.

Кључне речи: српски језик, правопис, правописни знаци, интерпункција, реченични знаци, правописни знаци у ужем смислу, правописни знаци у ширем смислу

1. Увод

У првом делу овог рада (Кликовац 2017) говорили смо уопште о знаковима који се додају словима (или, ређе, цифрама) да би се добио јасан, прегледан писани текст. Изложили смо инвентаре тих знакова у досадашњим правописима, заједно с њиховом поделом – у правописима који је дају – на оне који се тичу и оне који се не тичу реченице. Предложили смо и терминолошка решења: *правописни знаци* за све знакове, *интерпункцијски* или *реченични* за оне који се тичу реченице, те *помоћни правописни* или *нереченични знакови* за оне који се не тичу реченице. У овом, другом делу рада позабавићемо се третманом реченичних знакова у досадашњим правописима – начином на који се дефинишу и њиховим инвентаром, као и питањем има ли потребе издвајати их у правописима као посебну групу.

2. Дефиниције реченичних знакова

За дефинисање интерпункције веома је важан однос између говора и писма, будући да интерпункцијски знаци у начелу одговарају неким прозодијским чиниоцима у говору – пре свега паузама и интонацији (што је и основа за усвајање основних правила интерпункције у школи). Међутим, писање најчешће није пуко записивање говора, те су говор и писање два засебна медијума, од којих сваки има своја правила и изражајне могућности.¹ Према томе, и у дефинисању интерпункције могуће је указати на њихове корелате у говору, али је могуће и не освртати се на њих. Друго: интерпункцијске знакове је могуће дефинисати са гледишта онога који текст пише и онога који текст чита. Кад је реч о читању – може бити у питању читање наглас или читање као разумевање. У дефиницијама налазимо све ове компоненте, у различитим комбинацијама и различито наглашене. Ипак, у готово свим правописима помиње се најважнија улога интерпункције – да разграничава делове текста.

Љ. Стојановић (1891: 25) првенствено истиче да интерпункција служи да разграничи једну реченицу од друге, али истиче и њену улогу као упутства за гласно читање. Ево шта он каже: „Да би се при читању знало које речи припадају којој реченици, и где треба предахнути, а где глас дићи, употребљавају се ови знаци [...]”

У неким правописима интерпункција се дефинише пре свега на основу своје улоге у записивању говора, тј. на основу своје корелације с прозодијом, али се помиње и значењско „рашчлањавање” текста. Тако Симић и др. (1998: 97) одмах на почетку поглавља о интерпункцији кажу: „Интерпункцијом обележавамо говорне паузе”, а нешто даље: „Интерпункцијом називамо писмено рашчлањавање и уобличавање садржаја говора помоћу интерпункцијских знакова; – говорни израз рашчлањавања и уобличавања – јесу *паузе* и *интонација*” (стр. 99; курзив изворни). У основи је слична и дефиниција коју дају Пижурица и др. (2010: 98): „Да би се говор верно пренео у писани текст, речи се одвајају белинама, а интонација реченице, смисаоно рашчлањавање, паузе међу деловима исказа и др. означавају се правописним знацима, интерпункцијом.”

У неким дефиницијама корелација с говором уопште се не помиње. *Правопис 1960* (стр. 91) даје дефиницију из угла оног који текст пише, а интерпункција му служи да обликује његов смисао; тај правопис је, уједно, и једини правопис који не помиње улогу интерпункције да раздељује текст на мање целине: „У писању се, ради јаснијег приказивања онога што хоће да се каже, употребљавају поједини знаци које, узете заједно, зовемо интер-

¹ На пример, Клајн (2001: 139) констатује да „[в]елика већина писаних текстова, у наше време, нити настаје бележењем говора, нити је намењена читању наглас”, да „[н]е бележимо говор ради говора, него ради садржаја”, те да је писање „у знатној мери прерасло функцију бележења говора и постало засебан систем, са сопственим средствима и сопственим унутарњим законитостима”. И даље: „’Засебан’ овде нипошто не значи ’независан од говора’, али је важно уочити да бележење говора није ни примарна ни једина сврха писма.” И Бугарски (1996: 184) истиче да су „govor i pisanje dva ravnopravna i bar delimično nezavisna medijuma jezičke aktivnosti”. Један пример за то даћемо на крају т. 4.8.3, посвећеној белинама у тексту.

пункцијом.” Симић и др. 1993 (стр. 130) нуде дефиницију опет засновану на смислу текста, али из угла оног који текст чита и помињући „груписање речи”: „Уз помоћ интерпункције ријечи се у тексту групишу тако да читалац разумије њихов садржај на начин који одговара пишчевим мислима и ставовима о предмету казивања.”

М. Дешић у својим школским правописима (1994: 131; 2015: 161; цитат према овом другом) интерпункцијске знакове кратко дефинише на основу њихове основне улоге да сегментују текст – као „правописне знакове којима се при писању раздвајају реченице и њихови делови”.

Пешикан и др. (1993: 252) разматрају различите аспекте и улоге интерпункције:

На смисаону рашчлањеност казивања, као и на односе и одлике његових саставница (делова, елемената) указује се правописним знацима или интерпункцијом.² Улога правописних знакова, међутим, није само да надомести оно што се у усменом говору изражава интонацијом и застанцима, него и да допуне и унапреде изражајне могућности и економичност излагања. Захваљујући правописним знаковима и поступцима, писани текст постиже већу јасност и поготово већу сажетост него усмено казивање, будући да знак често замењује реч или групу речи.

Дакле, истиче се да интерпункција „рашчлањује казивање”, али и да указује и на односе међу тим деловима и на одлике тих делова. Такође се примећује и да она, иако начелно одговара паузама и интонацији у говору, има у писаном тексту и допринос независан од њих.

Бабић и др. (2002 [1996]: 86) такође истичу улогу интерпункције да „раставља текст на делове”, као и корелацију између ње и прозодије – али наглашавајући првенство писаног текста у односу на говор – а помињу и њену улогу у (гласном) читању:

Razgodci su oni znakovi u pisanome jeziku koji služe za rastavljanje teksta na rečenice i njezine dijelove. [...]

Za misaono oblikovanje govora, za rastavljanje većih ili manjih govornih cjelina u govoru služe kraće ili dulje stanke, intonacija, jačina i rečenični tempo, a u pismu se to označuje razgodcima. Zbog različitosti naravi govorenoga i pisanoga jezika razgodci ne mogu u potpunosti biti jednakovrijednice govornim vrjednotama. [...] Njihov je zadatak prvenstveno u tome da se zna kako napisano valja razumjeti, a onda i pročitati, a u drugome je planu kako govoreno valja zapisati. Govoreno se može zapisati na više različitih načina, a da bude pravopisno dobro zapisano.

Наведене дефиниције своде се на следеће (и најближе ономе што формулишу Пешикан и др. (1993): интерпункцијом се смисао текста обликује, тако што се текст „рашчлањује”, „раставља”, „раздваја” на мање делове и указује на одлике тих делова, односно на односе међу њима; она, приликом записивања говора или гласног читања, одговара елементима прозодије – нарочито паузама и интонацији – али писаном тексту даје и допринос независан од говора.

² Ова дефиниција, како смо на то скренули пажњу и у првом делу овог рада (Кликовац 2017) не одговара свим знаковима који се употребљавају у правопису, него само реченичним знацима, дакле ономе што се и иначе традиционално назива интерпункцијом.

3. Знакови који се обично сматрају (и) реченичнима

Неке правописне знаке сви аутори који разликују реченичне и нереченичне знакове, или бар већина њих, сматрају реченичнима. Приказаћемо их табелом, заједно са свим терминима којима се означавају; а да би подаци о терминологији били потпуни, додаћемо и термине из оних правописа одн. радова у којима се правописни знаци не распоређују у групу реченичних одн. нереченичних. Како ће се у табели видети, у неким правописима дозвољавају се и два или више термина за исти знак.

Знак	Правопис у којем се помиње и термини којима се назива
.	<i>тачка</i> (Стојановић 1891, Новаковић 1894, Петровић 1912, Петровић 1914, Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943], <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1993, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015), <i>точка</i> (Броз 1892, Боранић 1951, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић/Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>)
?	<i>знак питања</i> (Стојановић 1891, Новаковић 1894, Петровић 1912, Петровић 1914, Белић 1923, Броз 1892), <i>упитник</i> (Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943], <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1993, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015, Боранић 1951, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић/Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>)
!	<i>знак чуђења</i> (Стојановић 1891), <i>знак узвикивања</i> (Броз 1892), <i>знак узвика</i> (Новаковић 1894, Белић 1923), <i>узвичник</i> (Белић 1934, Белић 1950, Боранић 1951, <i>Ново правописно упутство</i> [1943], <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1993, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015), <i>знак усклика</i> (Петровић 1912, Петровић 1914), <i>ускличник</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић/Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>)
,	<i>запета</i> (Стојановић 1891, Новаковић 1894, Петровић 1912, Петровић 1914, Белић 1923, <i>Правописно упутство</i> [1929], Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943], Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015), <i>зарез</i> (Броз 1892, Боранић 1951, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић/Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i> , <i>Правописно упутство</i> [1929], Белић 1934, <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993 ³ , Симић и др. 1993, Симић и др. 1998)

³ У поднаслову одељка посвећеном овом знаку стоји *запета* (*зарез*), али се у каснијем тексту јавља само *зарез*; аутори и кажу да ће се више служити овим другим, „због поколења која су се школовала после 1960. и од којих ће реално зависити будући доминантни изражајни обичаји“, те да „треба знати и уважавати и један и други термин“ (Пешикан и др. 1993: 253). Пижурица и др. (2010) од термина *зарез* одустају.

–	<p>цртица (Стојановић 1891, Броз 1892, Бабић и др. ⁶2002 [1996], <i>Хрватски правопис 2013</i>), пауза (Стојановић 1891), станка (Боранић 1951), знак почивке (Новаковић 1894, Петровић 1912, Петровић 1914, Белић 1923, Белић 1950), знак прекида (Новаковић 1894, Петровић 1912⁴, Белић 1923), прекидни знак (Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943]), црта (Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943], <i>Правопис 1960</i>, Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1993, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015, Анић/Силић 2001)</p>
;	<p>тачка и запета (Стојановић 1891, Новаковић 1894, Петровић 1912, Петровић 1914, Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943]), Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1998), тачка и зарез (<i>Правопис 1960</i>, Пешикан и др. 1993, Симић и др. 1993), тачка са зарезом (Пешикан и др. 1993), тачка са запетом (Шипка 2000, Пижурица и др. 2010,⁵ Дешић 2015), точка са зарезом (Броз 1892, Бабић и др. ⁶2002 [1996], <i>Хрватски правопис 2013</i>) точка и зарез (Боранић 1951), точка-зарез (Анић/Силић 2001)</p>
:	<p>две тачке (Стојановић 1891, Новаковић 1894, Петровић 1912, Петровић 1914, Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943], <i>Правопис 1960</i>, Дешић 1994, Пешикан и др. 1993, Симић и др. 1998, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015), двје тачке (Симић и др. 1993), двје тачке (Броз 1892, Боранић 1951), двотачка (Пешикан и др. 1993, Симић и др. 1993, Симић и др. 1998, Шипка 2000), двоточка (Анић и Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>), двоточе (Бабић и др. ⁶2002 [1996], Анић/Силић 2001)⁶</p>

⁴ Код Новаковића и Петровића (1912) термин *знак прекида* означава два знака – црту и тротачку.

⁵ Једанпут се, приликом набрајања интерпункцијских знакова, помиње и термин *тачка-запета*, као равноправан с термином *тачка са запетом* (стр. 98), али се касније употребљава само овај други термин.

⁶ Нешто опширније о терминологији у вези с двотачком в. Кликовац 2014.

„” или „,” или » « ⁷	знак навођења (Стојановић 1891, Новаковић 1894 ⁸ , Броз 1892, Петровић 1912, Петровић 1914), наводни знак (Белић 1923), наводници (Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943], Боранић 1951, <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1993, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурница и др. 2010, Дешић 2015, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић/Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>)
”	полунаводници (<i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Симић и др. 1993, Симић и др. 1998, Дешић 1994, Шипка 2000, Пижурница и др. 2010, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић/Силић 2001)
() или [] и др.	знак заграде (Стојановић 1891, Новаковић 1894, Петровић 1912), заграда (Петровић 1914, Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950, <i>Ново правописно упутство</i> [1943], <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1993, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурница и др. 2010, Дешић 2015, Броз 1892, Боранић 1951), заграде (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић/Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>)

У вези са заградом треба напоменути да је старији правописи понекад третирају као нереченични знак. Тако Броз (1892) *заграду* разматра само унутар речи: „Zagrada () se upotrebljava pokazujući, da se ono u riječi, što je zagrađeno, može po volji i izostaviti; n. p. riječ *iguman* glasi u genetivu jednine *igum(a)na*..., које значи, да се *igum(a)na* може читати *igumana* и *igumna*” (Броз 1892: 50). Друге употребе заграде не помиње. Слично томе, Белић *заграду* (*облу* и *угласту*) разматра не у оквиру поглавља „Интерпункција”, него под насловом „О осталим знацима” (Белић 1923) одн. „Други знаци” (Белић 1934, 1950), заједно са акценатским знацима, апострофом, цртицом и другим нереченичним знацима.

Преостао нам је знак који данас (али у српској средини тек од 1993!) има облик трију тачака поређаних водоравно а обично се назива *три тачке*. Ево термина којима се он означава(о):

⁷Графичко решење овог знака је посебно питање, којим се овде нећемо бавити. Пижурница и др. (2010) – први и без икаквог објашњења – дају само решење „”, иако су друга два традиционално чешћи и у пракси устаљени; тако чини и Дешић 2015. Бабић и др. прописују два облика: „” и » «.

⁸Под термином *знак навођења* Новаковић наводи три знака: „“, ‘, и – (стр. 358).

... или ...	<p><i>неколико тачака</i> (Стојановић 1891, Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950,⁹ <i>Правопис 1960</i>), <i>знак прекида</i> (Новаковић 1894, Петровић 1912, Петровић 1914,¹⁰ Пешикан и др. 1993, Пижурица и др. 2010), <i>„тачкице”</i> (Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950), <i>неколике тачке</i> (<i>Ново правописно упуство</i> [1943]), <i>више тачака</i> (Белић 1950)¹¹, <i>три тачке</i> (Пешикан и др. 1993, Симић и др. 1993, Дешић 1994, Шипка 2000, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015), <i>тротачка</i> (Симић и др. 1993), <i>више точка</i> (Броз 1892¹², Боранић¹⁰1951 [1921]) <i>три тачке</i> (Боранић¹⁰1951 [1921])¹³ <i>троточка</i> (Анић/Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>) <i>троточје</i> (Бабић и др. ⁶2002 [1996], Анић/Силић 2001)</p>
-------------	--

Видели смо (Кликовац 2012) да је он у досадашњим правописима имао различит третман, при чему се обично подразумевало да је мање важан (нпр. Белић га у сва четири издања свог правописа о њему говори у оквиру црте, а у издању из 1950. и у оквиру тачке). Новаковић (1894), Броз (1892) и Бабић и др. ⁶2002 [1996] тај знак сматрају реченичним. Боранић (1951) га такође сврстава (и) у реченичне. У *Правопису 1960* он се помиње и у групи реченичних и у групи нереченичних, али разматра у оквиру ових других. У правописима Пешикана и др. (1993) и Пижурице и др. (2010) није јасно да ли се сматра реченичним или не (јер је обрађен под општим насловом „Остали правописни и помоћни знакови”).¹⁴ Слично томе, Дешић (1994, 2015) о њему говори под насловом „Остали правописи знаци”, заједно с цртицом, апострофом, косом цртом, знаковима за акценте и др. нереченичним знаковима. Симић га у свом правопису из 1993. (Симић и др. 1993) сврстава у интерпункцијске знакове – али пошто у њих сврстава и апостроф и генитивни знак, који су нереченични знаци, није сигурно у какве знакове убраја тротачку. У правопису из 1998. (Симић и др. 1998: 120) тротачку убраја у знакове који су увек нереченични. Најзад, код Анића и Силића (2001) такође није јасно да ли је тротачка реченични или нереченични знак.

⁹ Овај знак тим термином Белић означава у свим издањима свог правописа кад о њему говори у оквиру „знака почивке” [= црте].

¹⁰ И Новаковић и Петровић термином *знак прекида* обележавају два знака – три тачке и црту.

¹¹ Овај термин Белић употребљава у издању правописа из 1950, говорећи о овом знаку на крају свог излагања о тачки.

¹² И Броз и Боранић овај знак називају и само *точке*.

¹³ Боранић, заправо, има назив *више точка* (обично *три*), а осим *три тачке*, и *три тачке* (или *више њих*).

¹⁴ Следећи цитат из правописа Пешикана и др. (1993) могао би лако да значи да ти аутори три тачке не сматрају реченичним знаком: „Без зареза и тачке није могућно исправно писање ни најједноставнијих текстова, а многе реченице својим карактером и склопом изискују и друге реченичне знакове: црту, тачку са зарезом, наводнике, двотачку (или две тачке), заградом, упитник и (знатно ређе) узвичник” (стр. 253; спационирани слог изворни). Друга могућност је да су тај знак као реченични превидели, као мање важан. – У правопису Пижурице и др. (2010) тог текста нема.

Међутим, с обзиром на то да овај знак може означавати крај реченице на исти начин на који то могу и тачка, упитник и узвичник, он је несумњиво (и) интерпункцијски (в. опширније у Кликовац 2012).¹⁵

4. Знаци које се сматрају реченичним само у неким правописима

4.1. Црте

Анић и Силић (2001) у „правописне знакове у ужем смислу” (=интерпункцијске) убрајају и *црте*. Тај знак дефинишу овако (стр. 79):

Crte kao pravopisni znak u užem smislu odjeljuju dio koji s rečenicom u koju je uključen nije organski, tj. značenjski i gramatički, povezan. U toj ulozi zamjenjuju dvostruki zarez ili zagrade. U usporedbi sa zarezom i zagradama one su jače, izražajnije: Zbog nervoze taj neuropat nije plastičan, crtajući – kako to dobro opaža g. Marjanović – uvijek samo gibanje i pokret, nikada mir pravog plastika.

Наш коментар био би следећи. Ако бисмо две црте сматрали посебним интерпункцијским знаком због њихове посебне улоге, онда бисмо из истог разлога посебним знаком морали сматрати и два зареза који су употребљени у истој таквој улози. Међутим, сами ови аутори, говорећи о тако употребљеном зарезу, кажу (стр. 23):

Umetnuti nezavisni dijelovi odvajaju se zarezom. To su oni dijelovi koji nisu u izravnoj značenjskoj vezi s rečenicom u koju su umetnuti[.]

Дакле, иако могу имати исту функцију – да издвоје део реченице – црта и зарез се у том правопису не третирају једнако: две црте се сматрају посебним знаком, а два зареза не. Тад се, наравно, поставља питање зашто је двома цртама дат посебан статус.

Начелно, овде се поставља питање да ли је употреба (удвојене) црте да издвоји један део реченице хомонимична са оним њеним употребама у којима она одваја један део реченице (одн. текста). Рекли бисмо да је ту у питању не хомонимија, него полисемија, одн. полифункционалност интерпункцијског знака: и кад се употребљава удвојено и кад се употребљава само једном, црта означава паузу, а и у удвојеној употреби и бар једној њеној једнострукој употреби та пауза служи истицању. Стога би се и њена удвојена употреба могла посматрати као један члан у оквиру категорије свих употреба црте, при чему та категорија има своју унутрашњу структуру (тј. није класична – дефинисана помоћу неопходног и довољног услова).

¹⁵ Од тих знакова разликује се по томе што реченица чији крај обележава може бити и довршена и недокончена, затим по томе што може стајати и на крају реченице и унутар ње (после чега њен наставак следи) и, најзад, што може раздвајати и делове текста (слично црти).

4.2. Комбинације упитника и узвичника

У оквиру „правописних термина” које предлаже, М. Шипка (2000: 1417), осим узвичника и упитника наводи и упитник с узвичником. А Хрватски правопис 2013 осим упитника и ускличника говори и о упитнику с ускличником и ускличнику с упитником. Први знак се пише „на крају реčenice којом се изражава истodobно питање и чуђење, ushit или oduševljenje”, а други „на крају реčenice којом се изражава истodobно чуђење, ushit или oduševljenje и питање”. Такође, ти знакови могу бити употребљени и без текста; први тада означава „upitnu šutnju s чуђењем, ushitom или oduševljenjem”, а други „чуђење, ushit или oduševljenje s pitnom šutnjom” (сви цитати на стр. 90). Дакле, код првог знака у првом плану је питање, а код другог је оно мање изразито него друге поменуте емоције.

Као коментар, констатоваћемо најпре да се комбинацијом упитника и узвичника не ствара квалитативно ново значење, него се она своди на збир својих компоненти – упитности и узвичности (при чему, очигледно, преовлађује она компонента коју изражава први знак од тих двају).

Друго: упитник и узвичник се могу и понављати – сами или у комбинацији. Ево, рецимо, неколико примера из једног романа (Ана Ђокић Pongrašić, *Zoe, devoјčica sa vrha solitera*, Београд: Laguna, 2003); релевантне знакове смо подвукли:

- (1) – Zoe? Zoe? Hm, Zoe – и ништа му није било јасно.
А онда му је синило. У другом тренутку. Као и обично.
– ZOE!!! – viknuo је тако да су га чуле све комшије, тамо доле čak до двадесет трећег sprata. (стр. 16)
- (2) Odbrojava sekunde.
Tri!
Dva!
Jedan!!! (стр. 18)
- (3) У истом часу пред собом је ugledala добро познато, најпознатије lice.
– Tata?! (стр. 114)

Дакле, комбинација ових двају знакова има много више него што су две које се помињу у правописима (Анић/Силић (2001: 56) бележе чак и комбинацију „?!?”). А свима њима дати статус посебних знакова – нити је ко предложио, нити би, верујемо, то учинио. Стога не изгледа оправдано такав статус давати ни комбинацијама „?!” и „!?”.

4.3. Апостроф и тзв. „генитивни знак”

У двама старијим изворима – код Љ. Стојановића (1891) и у *Новом правописном упутству [1943]* – међу интерпункцијским знаковима помиње се и апостроф. Рекли бисмо да је такав поступак пре резултат потребе да се апостроф помене (јер се у оба та правописа о нереченичним знаковима уопште и не говори) него његовог промишљеног сврставања у реченичне знакове: тај знак се јасно везује за појединачне речи.

Исто важи и за један новији правопис – Симић и др. 1993, у којем се у интерпункцију сврстава не само апостроф него и „гзв. ’генитивни знак“; да је у питању грешка, сугерише и то што исти аутор у другом правопису (Симић и др. 1998), као и у његовој, бар што се правописних знакова тиче, практично прештампаној верзији (Симић 2003) те знаке сврстава међу знакове који су увек нереченични.

4.4. Цртица („*spojnica*“)

Бабић и др. (2002 [1996]: 114–115) сматрају да се цртица (њихов термин је *спојница*) може употребљавати и као интерпункцијски знак („*razgodak*“):

Spojnica je svojom glavinom pravopisni znak, a kao razgodak u pisanju polusloženica [...] i u pisanju riječi koje se u rečenici ne izgovaraju kao cjelina, nego u svojim dijelovima: radi jačega naglašavanja tih dijelova, rečeničnoga naglasaka ili kojega drugoga stilskoga učinka:

A onda: Kaj-bum-šćak!

...a neko drekne iz dvorišta u debelom basu:

– Za-po-ve-da-ju –

– pituljicu si opet smazao – vikala je debeljuskasta, jedra kuharica – kud čas prije.

– Ni-i-i-sa-am.

Најпре, не видимо како би цртица у писању полусложеница могла бити реченични знак: помоћу ње се у том случају спајају две речи тако да чине целину која функционише као јединствена реч. Друго: у речима које се изговарају „у својим дијеловима“ цртица опет означава поделу речи на делове (пре свега слокове – како видимо из примера); и ако се та реч осамостали у посебну реченицу, цртица задржава ту своју основну употребу. Другим речима, не видимо да је оправдано посматрати је у том случају као реченични знак.

4.5. „Двострука цртица“

Анић и Силић (2001) на два места у свом правопису у „правописне знакове у ужем смислу“ (=интерпункцијске) убрајају и „двоструку цртицу“ (која није знак једнакости); једанпут то чине у уводном делу, кад набрајају знакове који би могли бити и реченични и нереченични (стр. 7), и други пут под насловом „Двострука цртица“, где кажу (стр. 82): „Двострука цртица као правописни знак у ужем смислу показује, као и цртица, да њоме растављени елементи чине посебну јединицу (цјелину).“ „Цртицу“ пак ови аутори дефинишу као „правописни знак који показује да елементи растављени њиме творе уску цјелину и заједно представљају јединицу на разини ријечи“ – као у примерима *физиолошко-психолошки, 5-дневни, Андрија Качић-Миошић, ку-ћи-ца* итд. Јасно је, дакле, реч о знаку који се везује за речи (како и сами аутори кажу), па није јасно зашто би „двострука цртица“ спадала у интерпункцијске знакове. Биће, дакле, да је у питању грешка.

4.6. Коса црта

Бабић и др. (2002 [1996]: 122) помињу и да се коса црта (њихов термин је *коса цртица*) може употребити као интерпункцијски знак („razgodak”) „da se označi kraj stiha kad se stihovi prenose u vodoravnome slijedu radi uštede u prostoru”. Такву употребу црте бележе и други правописи (нпр. Пижурица и др. 2010, који наводе пример *Пучина плава / спава. / Прохладни пада мрак. / Врх хриди црне / трне / задњи румени зрак*), али се само у овом правопису она сматра интерпункцијском. Међутим, нама се чини да би она у таквој употреби пре била текстуални знак, будући да се подела песме на стихове тиче текста, а не реченице (како се добро види и у датом примеру).

4.7. Више/низ тачака

Бабић и др. (2002 [1996]: 110–111) овај знак, који називају *вишетоцје*, дефинишу као „razgodak којим се означаје дужа stanka или се посебно истаче да је izostavljen дужи tekst”. Графички, он се састоји „od pet, šest или више точака, па и сјелога рјетка, а изнимно и неколико редака”, а њиме се „valja služiti samo kad to traže stilski razlozi”.

Симић и др. 1993 (на стр. 131) и Симић и др. 1998 (стр. 121) помињу *низ тачака*, којим „назначујемо изостављени одломак већег обима”; у првом правопису тај се знак помиње у оквиру интерпункције, а у другом у оквиру оних знакова који су само нереченични.

Шипка (2000: 1417) помиње и термин *више тачака*, који означава знак „...”, али не говори ништа о томе како се тај знак употребљава нити да ли је број тачака прописан (а не помиње ни то да ли би се тај знак убрајао у реченичне или нереченичне).

Можемо рећи да би, с обзиром на то да означава изостављање текста већег од реченице, знак *више/низ тачака* био, заправо, текстуални, а не интерпункцијски.

4.8. Велико слово, типови слова, белине

4.8.1. *Велико слово*. У поглављу „Razgodci” Бабић и др. (2002 [1996] (стр. 87) кажу и следеће: „Za oznaku početka rečenice služi i veliko slovo, ali se o tome govori u poglavlju Velika i mala slova.” Дакле, ови аутори и велико слово сматрају интерпункцијским знаком – који се, међутим, у правопису разматра одвојено од других интерпункцијских знакова. Анић и Силић (2001: 92) велико слово такође експлицитно називају „правописним знаком”.

И заиста, велико слово које се пише на почетку реченице има исту улогу као и интерпункцијски знак на крају реченице – а то је да одвоји једну реченицу од друге.¹⁶ У том смислу би се оно могло (а вероватно и морало) сматрати интерпункцијским знаком.

¹⁶ Клајн (2000: 152, фн.) примећује: „Теоријски би се велико слово на почетку реченице могло сматрати редундатним, пошто и тачка обележава границу међу реченицама; али тачка је не-

Велико слово на почетку реченице је теоријски занимљиво утолико што нема пандан у говору¹⁷ – што је чињеница коју обични корисници језика најчешће нису свесни.

4.8.2. *Типови слова.* У правопису Бабића и др. као интерпункцијски знаци помињу се и „поједини типови слова”, који служе „за истичање појединих реčenica и реченичних дијелова” (стр. 87), одн. „за различите синтактичке потребе, за означавање реченичнога нагласка или истичања појединих дијелова, а катката и сјеле реčenice” (стр. 122). У питању су „razmaknuta slova”, „kosa slova” и „velika slova” (ова последња се употребљавају „iznimno”, „за истичање којег реченичнога дијела или сјеле реčenice” (стр. 123)).

И Дешић (2015: 193) типове слова сматра правописним знацима:

Типови слова су у ствари правописни знаци. Речи, групе речи и реченице пишу се обичним слогом, али при истицању употребљавају се курзив (коса слова, италики), црна слова (болд) и размакнута слова (спационирана).

А Симић и др. (1998: 122) у оквиру знакова који су само нереченични помињу и линију за подвлачење – која, заправо, има исту улогу као и другачији тип слога од обичног:

Подвлачењем се може истаћи део текста [...]. Постоје равна и валовита, једнострука и двострука, танка и пуна, континуирана и испрекидана линија – за евентуално нијансирање сврхе подвлачења.

Сагласили бисмо се с тим да је и тип слова некакав *знак* – који говори да је одређени део реченице и текста на неки начин наглашен. У том смислу било би оправдано сврстати га у правописне знаке – тим пре што се тип слова који служи наглашавању (курзив, полумасни слог) могу заменити и подвлачењем, дакле знаком који се дописује тексту. Што се тиче његовог домета, тип слова би могао бити и реченични знак и текстуални знак.

4.8.3. *Белине. Хрватски правопис 2013* у правописне знаке – истог реда као што су *точка, упитни, ускличник* и др. – убраја и *бјелину* – „празно мјесто у тексту” (стр. 83).

Дешић (2015: 193) такође убраја у правописне знаке и белине, али под њима не подразумева само празно место између два знака:

Систем белина такође припада правопису.¹⁸ То је размак између речи, редова, пасуса, поглавља. Он је у најужој вези са састављеним и растављеним писањем речи [...]. У ствари, систем белина односи се на цео простор који заузима један текст, на обликовање

довољно упадљива да би сама успешно обавила тај задатак, што је и био историјски разлог да се (не само у нашем језику) уведе ова употреба великог слова.”

¹⁷ На пример, Р. Бугарски (1996: 190–191) у систему писања разликује две „relativno distinktne kategorije jezičkih pojava”, од којих је једна „direktno preuzeta iz govora i samo prilagođena medijumu pisanja”, а друга проистекла непосредно из писања и „često nema nikakvih ekvivalenata u govoru”. Бугарски интерпункцију сматра „prelaznim oblikom” између те две категорије, будући да она не може да пренесе сва значења која има интонација у говору, а у другу категорију смешта, између осталог, одвојено писање речи и употребу великих слова, „kojoj u govoru ništa ne odgovara”.

¹⁸ И, на стр. 194: „Има још правописних знакова, као и посебних: звездица, ситне бројке, знак степена, знак једнакости, тилда, знаци порекла, *типови слова, систем белина, специјални симболи*” (курзив наш – Д.К.).

ступца и пасуса: штампање десне ивице ступца (редови једнаки по дужини) и увлачење реда на почетку пасуса.

Из цитата бисмо закључили да су белине знак који може бити и реченични (јер одвајају реченице), али и неречични – јер раздвајају и речи и делове текста.

Питање белина је такође теоријски веома занимљиво, јер указује на то да су говор и писање заиста два оделита система комуникације, од којих сваки има своја правила. Наиме, белине се могу сматрати нултим знаком (тј. одсуством знака) у писању; међутим, оне не одговарају нултом знаку у говору: нулти знак у говору су паузе, а њима у писању одговарају писани знакови – интерпункција.

4.8.4. Напоменимо, на крају, да о великом слову на почетку реченице и белинама говоре и Пешикан и др. (1993: 252), али не као о правописним знацима, него као о нечему са чиме се правописни знаци „допуњавају”:

У својој служби правописни знакови се допуњавају с великим словом на почетку реченице и с белинама између речи и знакова. У сложенијем и опширнијем тексту допуњава се правописни поступак рашчлањавањем на ставове (ставке, пасусе, тј. прелажењем на нови ред, обично увучени), као и разбрајањем делова (нумерацијом или алфабетским обележавањем), а такође подбелешкама (фусногама, напоменама испод текста). – У поезији се преласком на нови ред и повећаном међуредном белином текст дели на стихове и строфе.

То је, свакако, други могући поступак: да се правописним знацима сматрају само они који се *пишу као посебни знаци*, који се, дакле, речима, реченицама и тексту *дописују*, или у њих *уписују*, а да се све остало – одсуство писања (белине) и начин на који се слова пишу (велико слово, типови слова) – сматрају нечим што се с тим знацима комбинује, допуњава. А ако смо склонили томе да и ове друге сматрамо ипак правописним знацима, онда би они свакако заслуживали посебан статус. Термин којим би се они могли означити јесте *правописни знаци у ширем смислу* – за разлику од типичних правописних знакова – оних који се пишу као посебни знаци и које бисмо могли назвати *правописним знацима у ужем смислу*.

5. О потреби издвајања реченичних знакова из правописних знакова уопште

У првом делу овог рада (Кликовац 2017) видели смо да се реченични знаци не издвајају у свим правописима као посебна група. Иако се то традиционално чинило и у српској и у хрватској средини, у новијим правописима то није увек случај (в. Дешић 1994; Дешић 2015, Пешикан и др. 1993 и *Хрватски правопис 2013*). Разлог је вероватно практичне природе: корисника правописа можда не би требало оптерећивати тиме да ли је нека употреба правописног знака интерпункцијска или не, јер он само жели да зна у којим све случајевима тај знак треба употребити.

Иако то начелно може бити тачно, сматрамо да има разлога интерпункцијске знакове посматрати у правописима као издвојену групу.¹⁹ Прво, они, бар начелно, одговарају елементима прозодије. Друго, без неких од њих не може се написати ни најједноставнија реченица.²⁰ Треће, њихово усвајање у вези је са усвајањем одређених синтаксичких знања. И четврто, интерпункцијом је могуће нијансирати исказ на различите начине. Ништа од тога не важи за помоћне правописне знаке.²¹

Последње наведено својство интерпункције илустроваћемо једним примером. Пролог *Травничке хронике* Иве Андрића садржи и следећи део (у питању је монолог Сулејман-бега Ајваза, који препричава свој разговор с једним Сплићанином):²²

– Па ето како. Лијепо ме човјек пита: „Спремате ли се мусафирима у Травнику?” „Јок ми”, кажем ја, „није нам до мусафира.” „Е, било вам не било, ваља да им се спрема-те”, каже, „јер ће вам стићи француски конзул. Тражио Бунапарта на Капији у Стамболу да може послати свога конзула, да отвори конзулат у Травнику и да ту сједи. И већ му је то одобрено. Још ове зиме се можете надати конзулу.” Одбијам ја на шалу: „Стотине година смо живили без тих конзула па можемо и одсада, а и шта ће конзул у Травнику?” Али он једно те једно. „Како сте живили да сте живили, сад вам ваља живити са конзулом. Така времена дошла. А конзул ће себи наћи посла; сјешће поред везира да наређује и распо-ређује, да гледа како се владају бегови и аге а како раја, и да све јавља Бунапарту.” „То нит је било нити може бити”, сузбијам ја влаха, „нико нама никад није у наше послове зави-ривао, па неће ни тај.” „Е, богами, ви гледајте како ћете”, каже мени он, „али конзула ће вам ваљати примити, јер што Бунапарта затражи нико досад није одбио па неће ни девлет у Стамболу. [...]”

Тај монолог је пренесен као изразито разговоран, неформалан, народски – а то је постигнуто и једноставном и сразмерно оскудном интерпункцијом. Да је она нешто другачија и детаљнија, логички односи у тексту били би наглашенији, због чега би монолог деловао интелектуалније, а могао би се имитирати и спорији, изражајнији, сугестивнији изговор (што, очигледно, Андрићу није био циљ). Ево једне (не, наравно, и једине) такве варијанте (додате или измењене знаке смо подвукли):

– Па ето како. Лијепо ме човјек пита: „Спремате ли се мусафирима у Травнику?” „Јок ми”, кажем ја, „није нам до мусафира.” „Е, било вам_не било, ваља да им се спрема-те”, каже, „јер ће вам стићи француски конзул. Тражио Бунапарта на Капији у Стамболу да може послати свога конзула, да отвори конзулат у Травнику и да ту сједи. И већ му је то

¹⁹Што се тиче практичног поступка којим ће се у правописима обрађивати интерпункцијски и помоћни правописни знаци, Шипка (2000: 1416) наводи два: да се реченични и нереченични знакови обраде посебно, у различитим поглављима, или да се обе групе сврстају у исто поглавље, али да се у обради сваког од њих издвоје његове реченичне и нереченичне употребе. Из приказа правописа у првом делу овог рада (Кликовац 2017) види се да први поступак примењују – да поменемо само сразмерно новије правописе, и то оне у којима се доследно разликују реченични и нереченични знаци одн. употребе – *Правопис 1960*, Симић и др. (1998), Бабић и др. ⁶2002 [1996], а други Анић и Силић (2001) и, делимично, Пижурица и др. (2010).

²⁰В. и почетак цитата из правописа Пешикана и др. (1993) у фн. 14 у овом раду. – Од помоћних правописних знакова ширу употребу има само цртица, захваљујући својој улози у раздвајању речи на крају реда.

²¹Томе свакако треба додати и чињеницу да је појам интерпункције (као реченичних знакова) давно установљен и у пракси (школској и другој) дубоко утврђен и широко коришћен.

²²Цитат је узет из књ. друге Сабраних дела, Београд, 1967, стр. 10.

одобрено. Још ове зиме се можете надати конзулу.” Одбијам ја на шалу: „Стотине година смо живили без тих конзула_па можемо и одсада_а и шта ће конзул у Травнику?” Али он једно те једно. „Како сте живили — да сте живили, сад вам ваља живити са конзулом. Така времена дошла. А конзул ће себи наћи посла_сјешће поред везира да наређује и распо-ређује, да гледа како се владају бегови и аге_а како раја, и да све јавља Бунапарти.” „То нит је било_нити може бити”, сузбијам ја влаха, „нико нама никад није у наше послове завиривао, па неће ни тај.” „Е, богами, ви гледајте како ћете”, каже мени он, „али конзула ће вам ваљати примити, јер што Бунапарта затражи — нико досад није одбио_па неће ни девлет у Стамболу. [...]”

Наравно да је на сличан начин могуће нијансирати и другачије текстове, а не само књижевне.

ЛИТЕРАТУРА

- Анић/Силић 2001:** Vladimir Anić, Josip Silić, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
- Бабић и др. 2002 [1996]:** Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga, 2002. (6. izdanje).
- Белић 1923:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Белић 1934:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика (Према прописима Министарства просвете)*, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон (треће, поправљено издање).
- Белић 1950:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика* (ново, допуњено и исправљено издање), Београд: Просвета.
- Боранић ¹⁰1951 [1921]:** D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Броз 1892:** Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb.
- Бугарски 1996:** Ranko Bugarski, „О језику и писанју”, у: *Lingvistika o čoveku*, Sabrana dela, knj. 3, Београд: Ћигоја штампа – XX век, 184–194.
- Дешић 1994:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика – Приручник за школе*, Земун – Никшић: Нијанса – Унирекс.
- Дешић 2015:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика – школско издање*, Београд: Klett.
- Клајн 2000:** Иван Клајн, „Конвенционално и суштинско у правопису”, [у књизи] Лингвистичке студије, Београд: Партенон, 2000.
- Кликовац 2012:** Душка Кликовац, „О интерпункцијском знаку три тачке (тротачки)”. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/3, 2012, 63–92.

- Кликовац 2014:** Душка Кликовац, „О двотачки”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/3, 2014, 113–153.
- Кликовац 2017:** Душка Кликовац, „О знаковима у правопису (1): подела на реченичне и нереченичне и одговарајућа терминологија”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/3, 2017, 95–111.
- Новаковић 1894:** Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.
- Ново правописно упутство [1943]:** *Ново правописно упутство српског књижевног језика*, Београд: Министарство просвете.
- Петровић 1912:** Милан Петровић, *Српска граматика с правописом*, Нови Сад.
- Петровић 1914:** Милан Петровић, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.
- Пешикан и др. 1993:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Пижурица и др. 2010:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика, измењено и допуњено издање* (Редакција: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић), Нови Сад: Матица српска.
- Правопис 1960:** *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад / Загреб: Матица српска / Матица хрватска.
- Правописно упутство [1929]:** *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Симић и др. 1993:** Радоје Симић, Живојин Станојчић, Бранислав Остојић, Божо Ћорић, Милош Ковачевић, *Правопис српскога језика са речником*, Београд – Никшић: ЧИП „Штампа” – ИТП „Унирекс”.
- Симић и др. 1998:** *Правописни приручник српскога књижевног језика* (приредила правописна комисија, одг. ред. Радоје Симић), Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Симић 2003:** Радоје Симић, *Српски правопис*, Београд: Јасен.
- Стојановић 1891:** Љубомир Стојановић, *Лекције из српскога језика за II разред гимназије*.
- Хрватски правопис 2013:** *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (gl. ur. Željko Jozić).
- Шипка 2000:** Милан Шипка, „О српској правописној терминологији”, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, 1411–1417.

Duška B. Klikovac

ON MARKS IN ORTHOGRAPHY (2): SENTENTIAL MARKS

Summary

Following the classification of orthographic marks presented in Klikovac 2017, this paper focuses on punctuation (=sentential) marks. First, it provides a global overview of the treatment of punctuation marks in the extant Serbian and Croatian orthography manuals, with the author's comments of

their definitions and inventory, and then it proposes a distinction between the orthographic marks in the narrow sense, i.e. those that are written as separate signs, and the orthographic marks in the broad sense, i.e. those that are combined with text in different ways, including capital letters, font type and spaces. The concluding section presents arguments in favour of treating punctuation marks as a separate group in orthography manuals, and provides an illustration of how punctuation can contribute to achieving stylistic nuances in text.

Александар М. МИЛАНОВИЋ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ЛЕКСИЧКИ АРХАИЗМОИДИ ТЈ. ПСЕУДОАРХАИЗМИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се анализирају архаизмоиди, тј. неологизми, најчешће индивидуализми, свесно настали по архаичном творбеном типу или помоћу архаичних творбених морфема. У србистичкој литератури називају се још и псеудоархаизмима. Утврђује се њихово порекло и стилска функција (стилогеност) у публицистичком и књижевноуметничком стилу савременог српског стандардног језика.

Кључне речи: архаизмоид, псеудоархаизам, неологизам, индивидуализам, архаизам, славенизам, творбени тип, творбена морфема, композиција, стилогеност

1. О терминима. Неологизми, најчешће индивидуализми, свесно настали по архаичном творбеном моделу, тј. *творбеном типу* како их назива савремена дериватологија (Ћорић 2008: 32), или помоћу архаичних *творбених морфема*, који су у овоме раду називани *архаизмоидима* и који се у србистичкој литератури одређују и као *псеудоархаизми*, нису до сада привлачили превише пажње дериватолога, лексиколога и стилистичара.¹ Тако се у монографији посвећеној неологизмима у хрватском језику (Мухвић Димановски 2005), и поред свестраног увида у разнолике видове неологизације, не констатује овај тип нових речи.² Наша прва напомена о овоме специфичном лексичком слоју односи се на селектовани термин. Термин *архаизмоид* сматрамо адекватнијим јер у србистичкој терминологији већ постоје термини изведени суфиксоидом *-оид*, са семантичком компонентом 'налик на' (нпр. *суфиксоид*

* aleksandar.jus@gmail.com

¹ Овај тип нових лексема није регистрован ни у веома детаљном увиду у неологизме и индивидуализме у савременом српском језику, дат у Драгићевић 2018.

² Сасвим су друго неологизми које ауторка термилошки одређује као *оживљенице*: „У неологизме се једнако тако могу убројити и поново оживјеле домаће ријечи – *оživljenice* – које су због различитих разлога биле дуље вријеме потискиване или чак забрањиване за употребу: према старе по својему постанку, оне су ипак нове за многе генерације савремених корисника, а у ранијим се гјеџницима јављају као *arhaizmi*, у истом, али често и у потпуно другачијем значењу” (Мухвић Димановски 2005: 63).

и *префиксоид*),³ што је због системности увек пожељно чак и када јединице не припадају истом (под)систему: *суфиксоид* и *префиксоид* су творбене морфеме, док би *архаизмоид* био лексема, или пак синтаксичка јединица.⁴ Први пут смо овај термин употребили анализирајући архаизовани језик савремене српске прозе (Милановић 2003: 127).

Са друге стране, у србистици нема распрострањенијих лингвистичких термина са префиксоидом *псеудо-* (**псеудосуфикс*, **псеудопрефикс* и сл.),⁵ а овај термин може изазвати и нежељене конотације везане за семантичку компоненту 'лажни' јер „први део сложеница [...] означава нешто лажно, привидно, тобожње” (Клајн/Шипка 2008: 1016).⁶ Аргумент у прилог термина *псеудоархаизам* је традиција, односно његова потврђеност, додуше ретка, у литератури (нпр. Клајн Клајн 2003: 185).⁷

2. Друштвеноисторијски контекст. Да би се схватила мотивација за стварање савремених архаизмоида у српском језику и нарочито њихова стилска функција тј. стилогеност, ваља указати на друштвеноисторијски контекст новијег развоја српског језика.⁸ Као и сваки револуционар, Вук Караџић је у своју књижевнојезичку реформу кренуо негирајући постојећу традицију, па је у полемици са Милованом Видаковићем руглу извргао сладуњавау сентименталистичку књижевност, стварану на славеносрпском језику, са пуно ироније у распону од простонародне шаљивости до сарказма, пишући и о њеној ненародној лексици, презасићеној *славенизмима*. Овакав однос према лексичким славенизмима, без обзира на њихово порекло,⁹ одомаћио се код многих романтичарских писаца већ средином 19. века јер су ненародне речи третиране као стилска слабост српског сентиментализма и класицизма, речи које су подједнако удаљене од израза и народне и романтичарске поезије. Наравно, било је и значајних изузетака, па је тако Лаза Костић у своју поезију уградио и лексичко наслеђе везано за црквенословенску традицију.¹⁰ У живом говору су, пак, славенизми уз несловенске позајмљенице временом све више доживљавани као израз градске снобовштине или пак малограђанштине, за шта пуно ироничних потврда налазимо у српској драми, пре свега код Јована Стерије Поповића.

2.1. Промене у српској књижевности и српском друштву у епохи романтичарског националног заноса изазвале су и промену односа према лексичким славенизмима, па су они престали бити престижна одлика високог

³ Упор. Клајн/Шипка 2008: 850: „који је сличан нечему, који припада одређеној врсти; који је замена за нешто”.

⁴ В. напомену о синтаксичким архаизмоидима у закључку.

⁵ У синтакси се, на пример, спорадично употребљава термин *псеудоагенс*. У кroatистици се користи и термин *псеудопосуђенице* (Мухвић Димановски 2005: 47).

⁶ Занимљиво, у Клајн/Шипка 2008 међу примерима са префиксоидом *псеудо-* нема лексеме *псеудоархаизам*, коју Клајн 2003 очито употребљава као радни термин.

⁷ На пример, овог термина нема у СХЈ 1971.

⁸ У овом краћем опису истичемо само кључне детаље који су релевантни за тему рада, а важни су за сагледавање статуса лексике различитог порекла у периоду од 19. до 21. века.

⁹ Под *славенизмима*, у складу са погледима Светозара Стијовића (1992), подразумевамо лексеме из српкословенског и рускословенског језика, као и славеносрбизме, тј. лексичке хибриде.

¹⁰ В. Грковић-Мејџор 2011.

стила, као у сентименталистичкој прози Милована Видаковића или класицистичкој поезији Лукијана Мушицког, а у другој половини 19. века жигосани су као све мање пожељни у стандардном језику, иако је неке од њих, додуше само оне који су се одомаћили у народном језику, унео у оба издања *Српског рјечника*. Иако су се постепено, али све убрзаније, повлачили из израза српске књижевности, науке, публицистике и администрације, лексичке славенизме је још увек могуће релативно лако наћи у српском стандардном језику и крајем 19. века, нарочито у језику српских канцеларија.

2.2. После коначне Вукове победе над славеносрпским језиком у другој половини 19. века, послевуковци су тежили стабилизацији српскога стандардног језика кроз идеју о канонизацији Вукових и Даничићевих језичких решења. Нудећи Вуков и Даничићев језик као идеалан и не увиђајући да се српски језик са развојем културе неминовно мења, представници „филолошке критике” критиковали су са позиција „чистоте” језика књижевног дела сваку изражајну иновацију. Како је *језик књижевности* представљан у 19. веку као једини престижан облик стандардног језика, и остали српски ствараоци – пре свих научници, публицисти и новинари, морали су поштовати застареле језичке савете и поуке „филолошке критике”, плашећи се јавне осуде за недовољно култивисан језички израз. Однос према славенизмима постао је још ригиднији но у Вуково време, а „филолошка критика” могла је пратити напоредо повлачење овог лексичког слоја у различитим функционалним стиливима.

2.3. Први прави талас модернизације српског стандардног језика пристигао је на самом крају 19. и почетком 20. века, у епохи „београдског стила”. Иако су сви његови представници остали сасвим у оквирима вуковске матрице, што је први констатовао Александар Белић већ тридесетих година 20. века, језичке иновације у језику престижних књижевника, научника и новинара биле су евидентне како на лексичком тако и на синтаксичком плану. Са једне стране, снажан продор нове лексике страног порекла, нарочито *интернационализма (европеизама)* и *галицизама*, али и постепени уплив *англицизама*, а са друге стране потпуно потискивање лексичких славенизама – и то истовремено и изведеница и сложеница црквенословенског или славеносрпског порекла – потпуно су изменили и обновили лексичку слику српске књижевности, науке и публицистике.

Већ у поезији српске модерне (Јован Дучић, Милан Ракић, Сима Пандуровић и др.) славенизама више нема, али у тој стилској формацији нема ни ироничног односа према лексичком наслеђу црквенословенске културе нити у поетичким исказима самих песника нити у престижној књижевној критици Богдана Поповића, Јован Скерлића или Павла Поповића. Ова лексика повлачи се и из израза српске прозе (Бора Станковић, Стеван Сремац, Симо Матавуљ, Милутин Ускоковић и др.), али и из језика српске науке (Слободан Јовановић, Јован Цвијић, Александар Белић, Михаило Петровић Алас и др.) и журналистике (новинари *Политике* и других дневних новина и часописа).

2.4. Нова епоха авангардне поезије доноси очекивани изражајни отклон према високостилизованом језику модерне и стилистичким погледима Јова-

на Скерлића и браће Поповић, али она у том циљу језички одлази корак даље, а не два корака уназад. Зато архаичне лексике која асоцира на књишку культуру прошлости нема ни у авангардном песничком изразу Милоша Црњанског или Станислава Винавера. Међутим, сасвим новим поетичким путем кренуо је Момчило Настасијевић, враћајући се и у поезији и у прози језичкој патини нашег културног наслеђа и захватајући истовремено из црквенословенског и фолклорног резервоара.

3. Утицај идеологије. Сасвим нова епоха у односу према застарелом језичком наслеђу стиже са променом политичког и идеолошког система после Другог светског рата. После победе марксистичких, комунистичких идеја у новој држави, на целокупну црквенословенску лексику почиње се гледати као на продукт вишевековног културног па и државног утицаја српске цркве, са којом се нова југословенска идеологија брутално разрачунавала и кроз повишену ангажованост књижевне критике. Одроз тог обрачуна заснованог на идеолошким догмама био је више него видљив у култури пре свега током 50-их година 20. века. Надреалистички књижевник Оскар Давичо у књигама есеја *Поезија, отпори и неотпори* (Давичо 1969) и *Rituali umiranja jezika* (Давичо 1974) сведочи да притисак на српско духовно наслеђе не престаје ни током 60-их и 70-их година прошлог века.

Иста идеолошка матрица лако се уочава и у филолошкој науци и есејистици, понекад чак и у радовима високо вреднованих и позиционираних научника, на пример Миодрaга Поповића или Михаила Стевановића (Милановић 2002). Лексички славенизми постали су у епохи југословенског комунизма упечатљиви експоненти свега назадног, буржоаског, реакционарног, нејугословенског, нетитоистичког и великосрпског, а самим тим непожљени у било којем типу дискурса или текста, осим ако нису били у функцији ироније или сарказма. Са друге стране, није на исти начин била прогнана архаична фолклорна и народна лексика: овековечена је била, уосталом, и у Вуковом стваралаштву, а реформатор српског језика, писма и културе представљан је у Титовој Југославији, нарочито у СР Србији, као родоначелник идеје братства и јединства и праотац југословенских пролетера, без обзира на потпуну ненаучност таквих поставки.

Тако је и у Давичовом фокусу напада на архаичну лексику у језику књижевног дела управо црквенословенска лексика, али не и она дијалекатска, активирана на пример у Крлежином опусу: „Ali ima i pesnika koji, osećajući slabost običnih reči književnog jezika, jezički ne beže uvek u manastirska srednjovekovlja, nego u pučke i laičke dijalekte. Ne manje srednjovekovne. Petrica nije promašaj, nego domet. Uprkos svojoj dijalektalnosti. Ali i zato što, ne budući dijalektalno autentičan, donosi na dijalektalnoj osnovici jedan neponovljiv, silovito individualiziran jezik, semantički i sintaktički moderan, složen, smeo i kulturno razuđen” (Давичо 1974: 85). Посезање за лексиком „манастирског средњовековља” априорно се код једног од кључних естетичких и поетичких судија оцењује као промашај и тако се шаље сасвим јасна порука српским песницима каква их рецепција чека, док се песничко оживљавање кајкавског наречја глорификује као „дomet”

Писац који би се после 1945. у своме стваралаштву ослонио на црквенословенско лексичко наслеђе био је, дакле, осуђен на негативну рецепцију оног дела књижевне критике блиског власти, а самим тим и најутицајнијег дела у јавности: у блажем случају на игнорисање, у тежем – на њихове нападе.

У раду о Давичовом односу према црквенословенском лексичком наслеђу (Милановић 2005) већ смо констатовали да овакво закључивање о језичкој ситуацији после 1945. године није произвољно, односно без јаке научне основе, и да о њој најилустративније сведоче и стилистичке монографије и уџбеници Милорада Ћораца, универзитетског професора из Приштине и истакнутог партијског радника, у којима црквенословенској лексици приписује искључиво „хумористичку и сатиричну изражајну вредност” јер она искључиво служи „за грађење ликова конзервативне свијести, за сликање личности и средина које имају било какву везу са религијом или с неком вјероисповеденом установом” (Ћорац 1968: 102–104, Ћорац 1974: 30).

4. Иронијска компонента. Дужи осврт на друштвеноисторијске прилике у српској стандарднојезичкој прошлости био је неопходан у потрази за одговором на питање зашто су лексички славенизми тако често у нашој публицистици и есејистици активирани у циљу постизања ироније. Традиција која креће од Вуковог односа према славеносрпском језику, а коју – сваки из другачијих поетичких разлога – настављају српски романтичари, модернисти и авангардни књижевници, условила је и данашњи подруљив и подсмешљив поглед на архаизме из српске књишке, црквене прошлости. Потпуно исту стилску функцију често добијају и архаизмоиди грађени помоћу уочљивих творбених морфема из српске или руске редакције *староцрквенословенског* језика, било да су у питању изведенице са типичним суфиксима (нпр. *-ије*, *-тељ*, *-аски/-ески* и сл.) или сложенице налик на црквенословенске (нпр. као најтипичније оне са првим елементом *бого-*, *много-*, *благо-* и сл.).¹¹

4.1. Увидом у корпус може се констатовати појава да се чак исти архаизмоид појави у језику различитих аутора, где можемо говорити и о поступку *интертекстуалности*. Тако је доста пре више деценија угледни књижевни критичар Зоран Мишић (1996), у карактеристичном контексту исказа који дефинише стилску позицију и ауторов став, сковао архаизмоид *марксиствујушчи*, који је по своме фонетском склопу несумњиво налик на партиципе из рускословенског језика, али са творбеном основом која ствара додатни стилски ефекат парадоксалне целине: „Јер књижевна критика одавно више није оно што свакојаки филистри и педанти, макар и марксиствујушчи, и остали рачуноиспитивачи немерљивих количина желе да буде.” Исти архаизмоид користи више деценија касније и Славко Кордић (2011), и то у сличном контексту: „Иво Андрић, знамо, није превасходно марксиствујушчи дух – мада средином столећа, као и толики други, каткад у својим чланцима и говорима помиње *капитализам* и *експлоатацију*.”

¹¹ Типичан у том смислу био би пример архаизмоида *благомргодни* из прозе Мирослава Јошића Вишњића, или примери *многослеп* и *многострашан* из прозе Горана Петровића (Милановић 2003: 133–134).

4.2. Одавно је и Оскар Давичо (1974: 47), у књизи *Rituali umiranja jezika*, активирао архаизмоид *филозофствујући*, вуковски посрбљавајући групу /šč/ у /ć/ у исказу у којем констатује „да је отуд синхронизација, у најбољем случају, само једна радна претпоставка, ваљана можда за прву етапу испитивања језика као система, испитивања што треба чим пре да се ослободи излишних филозофствујућих импликација накупљених успут”. Враћајући му руско тј. рускословенско рухо, за готово истим архаизмоидом, сада у форми *филозофствујушчи* и у склопу полусложенице, посеже и Јован Делић (1997: 99): „Таква тематика данас је ризична; лако може одвести у празну патетику, у кич, у догму, у сусједство баналности, у религијско-филозофствујушче мудровање.” Мотивација за активирање готово истог архаизмоида, међутим, код Давича и Делића посве је различита. Давичо наступа са позиција отвореног борца против црквене традиције у југословенској култури, Делић готово четврт века касније стоји на сасвим супротној позицији, сада у контексту само српске културе. Обојица, ипак, посежу за истом стилемом, обојица њену стилогеност виде у просторима ироније и хумора, које Делић додатно појачава лексемом *мудровање*. Коначно, код Делића је додатно појачана подругљивост као емотиви нанос у овој критици појединих приступа књижевном делу.

Будући да су архаизмоиди јасно и наглашено обележени фонетски и деривационо, њихову стилематичност можемо утврдити и ван реченичног контекста. Стилогеност њихову, међутим, морамо утврђивати пажљивом анализом контекста и корелација између архаизмоида и друге стилски обележене лексике у блиском текстуалном окружењу. Нова Давичова реченица доноси архаизмоид *атеиствујушчи*, која у контексту директно корелира са иронично употребљеном рускословенском предлошко-падежном конструкцијом *во времена*, а смисао читаве реченице недвосмислено одређује позицију аутора и његове разлоге за подругљив тон:

„Казао сам 'магија', али упркос мојим атеиствујушчим наводницима, ја знам да су некад постојале хипнотизујуће речи тајанствене и тајне, а и ви знате да ми је пао на памет читав театарски ритуал око изговора правога имена господода, коме су се, во времена, подавали непосвећени и левити, будући да га је знао само првосвештеник” (Давичо 1969: 212).

Кумулација архаизмоида није чест стилски поступак у српској књижевности, а разлоге овој појави треба тражити пре свега у нежељеном стилском ефекту презасићености који се може појавити код читалаца, а који добро језичко осећање писача несумњиво препознаје као опасно. Ретки примери ипак доказују да кумулација може бити и стилски ефектна, као у случају линеарног низања готово парадоксалних архаизмоида у Давичовој књизи *Rituali umiranja jezika*:

„Јер primitivizam за primitivizam, али ја нисам никад био за онај ždanovski; још мање може онај националистичко-православствувујући-јеврејствувујући-исламувујући или католикувујући представљати искушења за мене” (Давичо 1974: 38).

5. Стилогеност архаизмоида у књижевноуметничком стилу. Архаизмоиди у језику књижевности добијају, наравно, и друге, разноврсније функције које је тешко класификовати. Постоје, ипак, и одређене константе

при стварању архаизмоида у језику есеја, публицистичког текста и књижевног дела. Прва се односи на жељу аутора да у свим овим стилловима створе лексему налик на застарелу, али коју ће читаоци ипак лако детектовати као нову. Ту стилску игру детерминише типични читалац: у новинском тексту архаизмоид мора бити лако препознатљив да би постигао стилски ефекат код најшире публике; књижевник или књижевни тумач, с друге стране, рачуна на пажљивог и посвећеног читаоца, спремног да дубоко анализира његове стилске поступке и решења.

5.1. Тако Милосав Тешић (1996: 140), у збирци *Прелест севера, круг рачански, Дунавом* која песнички дочарава историјску трагику и узвишеност српског 18. века, ствара архаизмоид *удареније*, нову изведеницу са архаичним, црквенословенским суфиксом *-ије*, и смешта га у одговарајући контекст песме „Двојица Рачана, простих монаха, Порфирије и Георгије: *Разговор при плевљењу и окопавању повртњака у Беочину*”. Ова песма је стилски сасвим несвојствена за Тешићеву поезију, готово је изузетна у односу на све друге због ласцивног тона, изнетог кроз двосмислености, као доминантног у „опису” разговора двојице простих монаха, од којих један „изговара”:

А ту ли лежи оно мњеније
што крепи твоје удареније!

Архаизмоид *удареније* вешто је уклопљен међу архаизме (*мњеније*, *што*), чиме се актуелизује „говор” простог монаха из далеке прошлости, а све три лексеме додатно су као графостилеме истакнуте и курзивом. Иако лексема *удареније* постоји још у српскословенском периоду у значењу „’ударање, удар, ударац’ [...]” нарочито као „’звучни удар, звонко ударање у [...] било’”, чиме се братија позивају на богослужење” (Савић 2013: 969), иако ова лексема постоји и у славеносрпској епохи као филолошки термин преузет из руског језика, са значењем ’акценат’ (Ранђеловић 2018: 138), Тешић – не узимајући, према усменом саопштењу песника, у обзир егзистенцију ових термина – гради заправо посве нову реч са потпуно новим значењем, које подразумева и еротичку интонацију целе песме. Стилски поступак уклапања архаичне лексике и индивидуалних неологизма био би неупоредиво тежи да нова реч заправо не опонаша застарелу. О томе пише и сам Тешић (2004: 195):

Ризичан је захват стављање у исти контекст архаичних речи и оних које су, на пример, индивидуални неологизми. Неопходно је да такав стваралачки поступак буде, пре свега, наметнут природом песме: њеним садржајем, темом и мотивима, њеном формом, па и снагом надахнућа, као и другим чиниоцима релевантним за биће одређене песме. Тек таквим литерарним напором може се довести у склад лексика разнородне језичке и стилске обележености. Не значи, међутим, да се испуњењем свих ових лексичких услова унапред обезбеђује висок уметнички досег неке песме.

И у првој збирци *Кључ од куће*, Милосав Тешић (1992: 126–128) већ је стварао архаизмоиде, али међу њима препознајемо и њихову другачију, народску природу. У песми „Читајући Данила, Свети Марко I–III” – лишеној удаљеније историјске перспективе, песник се сећа свога детињства и раз-

говора укућана о политици. У томе контексту ваља анализирати и Тешиће-ве архаизмоиде *крпија* и *грдија*, изведене у духу застарелих речи из народа, било да имају глаголску (*бугарија*, *морија*) или продевску творбену основу (*проклетија*, *поганија*).¹² Неологизам *крпија*, са глаголском творбеном основом *крп-*, практично је и песнички дефинисан у стиховима:

у пјесмином распјеву: Крпљен живот крпија,
а кроз прсле прозоре прелама се Србија!

Иако лако долазимо до значења неологизма *грдија* у наставку песме, будући да има семантички прозирну придевску творбену основу *грд-*, песник га додатно нијансира низањем лексема сродног значења:

А кроз прсле прозоре прелама се Србија,
бехарају мацарке! Ко ме ли се природа
у сретање спремила? – кад је живот грдија,
таљигање, педепса, а свијетом изрода
као пасјег накота! – Бруј пчелињи: такуше

5.2. На сличним поетичким поставкама као Милосав Тешић, ствара и песник Томислав Јовановић, којег је јавност до сада пре свега препознавала као врсног тумачања и професора средњовековне књижевности. Од појаве прве песничке збирке *Зри zde* (2017), у његовој поезији већ је уочен снажан утицај црквенословенског, прецизније српскословенског, језика на савремени песнички израз. Јовановићева поезија несумњиво је најдубљи и највећи извор архаизмоида у савременој српској поезији. У збирци *Зри zde* лако је детектовати архаизмоиде налик на архаизме и из црквенословенског и из српског народног језика средњег века. Само као једну илустрацију за прве, условно речено *црквенословенизмоиде*, наводимо именичке лексеме добијене комбинованом (сложено-суфиксалном) творбом, у којима запажамо фонетско-деривационо посрбљавање, па место црквенословенског суфикса *-ије* препознајемо народни суфикс *-је*: *црнословље* (Урезно гавран-перо / гаче црнословљем 16), *новоречје* (Пером запојницом / мости новоречја 17), *дуготрпље* (вида дуготрпље 17), *милокрвље* (дуби милокрвље 17), *словокрасје* („Небеска словокрасја”, граматик Гаврило / снује словокрасја 18), *крепкоречје* (да му се ветрило пера / разослови крепкоречјем 21), *светлоречје* (да испише тетрадне / медоточног светлоречја 21), *грдорађе* (Смотри око хитролетно / нетрезвено грдорађе 22), *крајелисје* (На крајелисју нотад оста / само њему знани белег 24), *скудоречје* (пером смутног скудоречја 25), *криворечје* (грешни дијак струже криворечје 26), *словосађе* (сачинише бело бело словосађе 27), *радоживље* (радоживљем да прокрве преплет 27), *часомерје* (На зиду безвременог безвременог часомерја 39), *пустинољубље* (и настани се у пустинољубљу 49), *оштротрпље* (босоножи свети Сава / атонско оштротрпље 50), *ватростишје* („Теодосијева ватростишја” 52, кује ватростишја литургијска 52), *данонихје* (Незаситно црнило / тече данонихјем 53, *старо-*

¹² Упор. Клајн 2003: 82.

живље (речи староизводне / сковане у староживљу 64), *старогласје* (Наричу трубе старогласја 69) и сл. И неологизми добијени од предлошко-падежних конструкција (*до небеса, под небесима, о мраку*) извођењем са суфиксом *-је* такође звуче „старински” и складно се уклапају у контекст: *донебесје* (закликтале донебесјем / онокрилних светилница 29), *поднебесје* (туче молитва у поднебесје 68) *омрачје* (омрачје старости изобрело објављену светлост 40) и сл.¹³

Посебно занимљив пример представља Јовановићева изведеница *хиландарје*, која је и насловна реч читавог одељка (Јовановић 2017: 35). У песми „Птице хиландарја” (44) овај архаизмоид, дат у последњем стиху (на врлине слећу птице хиландарја) корелила са другим, изведеницом *светогорје* из првог стиха (Златоречјем изниклим у светогорју).¹⁴ Архаизмоид *Хиландарје*, међутим, већ је у својој поезији активирао Бранко В. Радичевић (Милановић 2016), што нас враћа феномену интертекстуалности као битном поетичком поступку при анализи архаизмоида у српској књижевности.

Аутопоетички запис Томислава Јовановића (2017: 202–203) непосредно нас води изворима мотивације за стилистички и поетички поступак грађења архаизмоида. Због значаја овог исказа за тумачење типичне функције архаизмоида у језику савремене српске књижевности, нарочито поезије, наводимо дужи цитат:

Упознајући непрестано тајне српскословенског језика током протеклих деценија кроз наставу српске средњовековне књижевности и проучавањем рукописног наслеђа, постало ми је блиско да у свој израз уплићем и речи које носе драгоцена значења, не превише далека и савременом човеку [сва истицања курзивом у цитату су наша – А. М.]. Одмеравао са, и ослушкивао звук таквих речи у новом руху српског језика. Уверавао сам се све више да оне сасвим пристају у спојевима на које ни сам нисам до таданавикао, или их сретао веома ретко код појединих српских песника новијих времена. Изнете испод патине векова и оживљене после неправедне затурености, те речи засијале су новим сјајем. Понетмагијом у којој се сусрећу старо и ново, одважио сам се да се отиснем на непознату песничку пучину имајући пред собом блиставе путоказе допрле из ризнице књижевног језика далеких предака. Неке од одлика тог језика, а нарочито *склоност ка сажимањима оличеним у сложенацима*, много су ми значиле те сам почео да стварам нове кованице. Истовремено, оне су ми биле прави изазов када би искрсавале спонтано или настајале у настојању да дођем до што задовољавајућег решења.

5.3. Већ смо на примеру Јовановићеве поезије („Хиландарје”) видели да архаизмоиди могу у савременој српској поезији заузети и најпробитачнија места текста – наслове одељака, али и читавих дела, као у случају књи-

¹³ Упор. и примере Јовановићевих нових изведеница са суфиксом *-је*, које су само за нијансу мање „видљиве” као архаизмоиди будући да је извођење најтипичнији тип творбе у српском народном језику: *књижеје* (Под липом Гаврило / онослови књижеје 17), *збежје* (На хартији збежја / круни сазданија 17), *незајајжје* (кроти незајајжа, / пречи звездочије 17), *ресавље* (лизне црнило, кропи ресавље 27), *треперасје* (Цикће узнос попевнице / раздраганог треперасја 29), *обилазје* (Кружоредним обилазјем / надмећу се словорози 29), *пројутарје* (несебични појци пројутарја 39), *крезубље* (По крезубљу тумара сневање о охтоподима 41), *слађе* (а путиром медног слађа / напојити ноћ псалтирну 46) итд. Сасвим „књишки” звуче пак архаизмоиди *обескњижје* (Заточен у обескњижју 15), *пригревље* (добављено из пригревља 46) и др.

¹⁴ Архаизмоид *светогорје* појављује се касније и у песми „Светогорска ливада” (пресели се из светогорја / у краљеву хрисовољу 49).

ге Светислава Басаре (2008) о времену Милоша Обреновића, под насловом *Мајмунописаније*. Чини нам се да и овај пример показује да је за српске писце и публицисте најоучљивији тип архаизмоида лексема добијена слагањем (композицијом) или комбинованом (сложено-суфиксалном) творбом, са архаичним суфиксом. Међу суфиксима, ту улогу, код оба типа творбе, углавном добија црквенословенски суфикс *-ије* као стилски најмаркиранији, будући да је из савременог српског језика сасвим потиснут. Исто важи и за изведенице са овим књишким суфиксом, што потврђују примери из поезије Бранка В. Радичевића дати у облицима множине, које би некада припадале вишем стилском регистру, а сада смештене у иронијски контекст: *престајаније* (Ни бежати, ни пристати, нема престајанија 15), *постојаније* (Парезанија на макац, на постојанија 16), *постраданије* (Ни знак, ни труб. Грко ко пострада-нија 16).

6. Стилогеност архаизмоида у публицистичком стилу. У публицистичком стилу архаизмоиди су заправо карактеристични само за језик савремених колумни. Колумнисти, такође, неретко посежу и за архаизмима у циљу онеобичавања свога стила, а и архаизми и архаизмоиди средства су за исказивање ироније, сарказма и хумора. По овој особини језик савремене српске колумне ближи се језику књижевног есеја, и обрнуто.

Вероватно најбољи пример употребе архаизмоида са наведеним стилским функцијама налазимо у колумнама књижевника Светислава Басаре, писаним за дневне новине *Danas*. Као средство ироније и сарказма архаизмоиди су у Басариним колумнама активирани неупоредиво ређе од архаизама различитог порекла, од турцизама до славенизама. Готово по правилу архаизмоиди су у тексту измешани са архаизмима. У једној колумни (Басара 2017а) архаизмоид *благоизјавити* („Da sam ja potpisao Briselski sporazum” – tako je JexS Tadić pre neki dan blagoizjavio za Danas – „Srbija bi zacelo gorela”), налик на црквенословенске сложене глаголе, Басара укршта са по пореклу хетерогеним архаизмима *трогателно* (kako se trogatelno izrazio), *чтец* и *безбели* (No, dobro, trezvenoumni čteci će sad bezbely reći: šta se tu može). У другој колумни (Басара 2017б), такође, архаизмоид *попечитељствен* (Samo što je smestio sredstvo za rad – to jest dupe – u popečiteljstvenu fotelju, Vulin Aleksandar se vratio korenima), са архаичном основом и савременим суфиксом, у истом је тексту са архаизмима *законоправило*, *дилбер* и *вактиле*. Трећа колумна (Басара 2017в) архаизмоид *коментаторлук* (Evo, recimo, šta je o moralnoj gonadi u potfamoznom komentatorluku napisao gonadin bivši zaposlenik), налик на турцизме због суфикса оријенталног порекла,¹⁵ сада доводи у корелацију са славенизмом *подобије* (jer je serdar Radoš razbucao sve što je mogao i povukao se u mirovinu, na podobije svog prvog mentora). Тежња ка изразитој лексичкој хетерогености текстова колумни, у којима Басара меша архаизме, неологизме, вулгаризме, колоквијализме, жаргонизме и другу стилски маркирану лексику чак и у једној реченици, очито условљава свесно ауторово мешање,

¹⁵ Творбени модел изведеница са суфиксом *-лук* још увек је творбено активан, али се њиме данас по правилу граде стилски маркиране именице.

укрштање, архаизама и архаизмоида различитог порекла, чиме се ствара ути-сак свевремености друштвених девијација које се осуђују.

7. Методолошки и практични проблеми при детектовању архаизмоида. Велики почетни теоријско-методолошки изазов представља и пуко детектовање архаизмоида у савременом српском језику. Још већи изазов представљало би, наравно, њихово регистровање у историји српског књижевног језика, нарочито у историји језика српске књижевности. Пре израде добрих историјских речника српског језика, такве истраживачке задатке готово је немогуће решити без велике задршке. Наиме, архаизмоиди се без дијахронијских речника могу само наслутити, на основу доброг језичког осећања или интерних истраживачких корпуса, али се не могу и доказати.

Добар пример представља творбена анализа лексеме *зам(ј)ешатељство* коју је понудио Иван Клајн у монографији о творби речи у српском језику. Пишући о творбеном моделу именица са суфиксом *-ство* код којих „као основа увек постоји *nomen agentis* па *-тељ*”, Клајн (2003: 185, у фусноти 96) констатује: „Изузетак је шaljиви псеудоархаизам *зам(ј)ешатељство*, према коме не постоји (али би се могла замислити) именица *зам(ј)ешатељ*.” Барем два методолошка проблема овде привлаче пажњу историчара језика. Први је да је лексема *зам(ј)ешатељство* квалификована као „шaljиви псеудоархаизам”. Према интерном корпусу аутора овога рада, ова лексема је, међутим, потврђена у *Српском народном листу* још 1841. године, и то без икаквих шaljивих конотација (*замђшатељство* СНЛ 13, 1841, 103).¹⁶ Не чуди ни што је у РСАНУ ова лексема квалификована као разговорна, а илустрована знатно млађим примерима: у корпус за овај речник с разлогом нису узета славеносрпска дела.

Други методолошки проблем лежи у Клајновој тврдњи да „не постоји (али би се могла замислити) именица *зам(ј)ешатељ*.” Да ли је ове именице било у српском језику или није, потврдиће тек будући дијахронијски речници, а то се на основу РСАНУ и РЈАЗУ не може утврдити с обзиром на природу њихових корпуса.

8. Закључак. Наведени примери за архаизмоиде у српском језику и његовим различитим стиловима показују да је овај лексички слој веома специфичан тип (индивидуалних) неологизама: лексеме су нове, али су створене са жељом да личе на оне застареле. То указује на њихову невероватну стилску потентност. Архаизмоиди су, наиме, истовремено двоструко стилски маркирани – као неологизми гледајући целину, тј. читаву лексему, и као архаизми гледајући њихове делове, тј. творбене морфеме. У односу на све друге неологизме, они имају једно стилско обележје више, а то је њихова обличка архаизованост. Будући да су двоструко стилски обележени, и као неологизми и као архаизми, архаизмоиди у српском заслужују много више пажње дериватолога и стилистичара, али и историчара књижевног и стандардног језика.

¹⁶ Ваља очекивати да има и старијих потврда.

У савременом српском стандардном језику архаизмоиди углавном настају у књижевноуметничком и публицистичком стилу. Судећи само на основу ауторовог корпуса, неупоредиво више архаизмоида настаје по угледу на лексичке славенизме (примери типа *благоизјавити*, *мајмуноописаније* или *дуготрпље*) него на застареле речи из српског народног језика (примери типа *коментаторлук*, *крпија* или *грдија*). Разлоге томе треба тражити у већој стилској обележености лексике налик на црквенословенизме и славеносрбизме (како на фонетској тако и на творбеној равни), као и у њиховом снажном ироничном, сатиричном и хумористичном сенчењу када се активирају у есејистици или публицистици. Када се активирају у књижевности, првенствена функција лежи им у евоцирању и приближавању прошлости, као у поезији Милосава Тешића или Томислава Јовановића.

Некадашња диглосија огледа се и у стилистичким функцијама лексичких архаизмоида. При иронији, ако су архаизмоиди редакцијски маркирани, чешћи су облици налик на оне из рускословенског него из српкословенског језика (примери типа *атеиствујуици* или *марксиствујуици*), на шта је првенствено утицао Вуков веома негативан став према славеносрпској књижевности, у којој су се руски и рускословенски облици несистемски мешали са српским. Када су архаизмоиди грађени по угледу на застарелу народну лексику, што је неупоредиво ређе, они по правилу немају иронично сенчење захваљујући статусу народне и фолклорне традиције од Вуковог времена до данас. Будући да је мало творбених модела и творбених морфема из српског народног језика застарело од времена стандардизације, овакви архаизмоиди су ређи јер аутори схватају како је читаоцима теже да их детектују те не врше очекивану стилску функцију будући да нису ни стилематични.

Ваљало би на самоме крају рада истаћи да би се у србистици из исте стилистичке перспективе могло говорити и о *синтаксичким* архаизмоидима, при чему бисмо пре свега истакли опонашање барокне реченице из текстова читавог 18. и прве половине 19. века у савременој српској прози, пре свих у романима Радована Белог Марковића. Та тема, међутим, заслужује посебан рад.

Тачност будућих анализа архаизмоида у српском језику биће директно условљена стањем наших ресурса, првенствено судбином започетих дијахроничких речника српског језика у Матици српској (*Речника славеносрпског језика* и *Историјског речника српског језика*).

ИЗВОРИ

- Басара 2008:** Svetislav Basara, *Maјmunoopisanije*, Čačak: Gradac.
Басара 2017а: Svetislav Basara, „Sto godina sramote”, *Danas*, 3. avgust, 24.
Басара 2017б: Svetislav Basara, „Nemoralna veličina”, *Danas*, 16–17. septembar, 24.
Басара 2017в: Svetislav Basara, „Dubina interesa”, *Danas*, 20. septembar, 24.
Давичо 1969: Оскар Давичо, *Поезија, отпори и неотпори*, Београд: Просвета.
Давичо 1974: Oskar Davičo, *Rituali umiranja jezika*, Beograd: Nolit.

- Делић 1997:** Јован Делић, „Божанствена Четири канона”, поговор у: Иван В. Лалић, *Четири канона*, Београд – Врбас: Српска књижевна задруга – Витал, Београд – Врбас, 9_ -__.
- Јовановић 2017:** Томислав Јовановић, *Зри zde*, Београд: Чигоја штампа.
- Кордић 2011:** Славко Кордић, „Андрићев човек има руке”, *Политика*, додатак *Култура – Уметност – Наука*, 12. новембар, 07.
- Мишић 1996:** Зоран Мишић, *Критика песничког искуства*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Радичевић 1997:** Бранко В. Радичевић, *Нове песме*, Београд: Просвета.
- Тешић 1992:** Милосав Тешић, *Кључ од куће*, II издање, Нови Сад – Београд: Матица српска – НИП „Борба”.
- Тешић 1996:** Милосав Тешић, *Прелест севера, круг рачански, Дунавом*, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

- Винавер 2012:** Станислав Винавер, *Заноси и пркоси Лазе Костића*, Београд: Службени гласник.
- Грицкат 1994:** 29: Ирена Грицкат, „Из историје стабилизације књижевног језика код Срба : после Вукове и Даничићеве победе”, *Јужнословенски филолог*, L, 5–31.
- Грковић-Мејџор 2011:** Јасмина Грковић-Мејџор, „Отисци језичке прошлости у делима Лазе Костића”, у: *Лаза Костић 1841–1910–2010* (уредник Љубомир Симовић), Београд: САНУ, 59–67.
- Драгићевић 2018:** Рајна Драгићевић, *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска.
- Јовановић 2017:** Томислав Јовановић, „Успутна реч”, у: *Зри zde*, Београд: Чигоја штампа, 201–210.
- Клајн 2003:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Други део. Суфиксација и конверзија*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Матица српска – Институт за српски језик САНУ.
- Клајн/Шипка 2008:** Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, треће допуњено и исправљено издање, Нови Сад: Прометеј.
- Мацановић 2018:** Ана Мацановић, *Српска језикословна терминологија у 19. веку*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Милановић 2002:** Александар Милановић, „Стевановићева виђења предвуковског периода развоја српског књижевног језика”, у: *Живот и дјело академика Михаила Стевановића*, Подгорица, 315–329.
- Милановић 2003:** Александар Милановић, „Архаизовани језик савремене српске прозе”, у: *Савремена српска проза*, 15, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија”, 123–142.

- Милановић 2013:** Александар Милановић, „Однос Оскара Давича према црквенословенском језичком наслеђу”, у: *Песничка поетика Оскара Давича*, Београд – Шабац, 141–156.
- Милановић 2016:** Александар Милановић, „Индивидуални неологизми у *Новим песмама* Бранка В. Радичевића”, у: *Поезија Бранка В. Радичевића* (прир. Драган Хамовић), Чачак – Београд: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис” – Институт за књижевност и уметност, 103–115.
- Мишић 1996:** Зоран Мишић, *Критика песничког искуства*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Мухвић Димановски 2005:** Vesna Muhvić-Dimanovski, *Neologizmi: problemi teorije i primjene*, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, 1–6, Нови Сад (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–19, Београд: Институт за српски (српскохрватски) језик САНУ, 1959–2014.
- Савић 2013:** Виктор Савић, *Богослужбена лексика у српским типцима од XII до XIV века*, трећи део, Нови Сад: Филозофски факултет [необјављена докторска дисертација].
- Стијовић 1992:** Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- СХЈ 1971:** *Srpskohrvatski jezik*, Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja, Tom 1, Interpress, Beograd.
- Тешић 2004:** Милосав Тешић, *Есеји и сличне радње*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђорац 1968:** Milorad Ćorac, *Jezik i stil Mihaila Lalića*, Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije.
- Ђорац 1974:** Milorad Ćorac, *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*, Beograd: Naučna knjiga.
- Ђорић 2008:** Божо Ђорић, *Творба именица у српском језику (одабране теме)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Aleksandar M. Milanović

LEXICAL ARCHASMOIDS I.E. PSEUDOARCHAISMS IN CONTEMPORARY SERBIAN
LANGUAGE

Summary

The paper brings the results of author's analysis of archasmooids, in which are implied the neologisms, most frequently individualisms produced consciously after the archaic word-formational type or by use of archaic word-formational morphemes. Author defines their origin and their stylistic function (styles markedness) in publicist and belletrists styles in Serbian standard language.

Милош Б. УТВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
Иван М. ОБРАДОВИЋ**
Ранка М. СТАНКОВИЋ
Александра Ђ. ТОМАШЕВИЋ
Биљана Ђ. ЛАЗИЋ
Рударско-геолошки факултет
Универзитета у Београду

ИЗГРАДЊА СПЕЦИЈАЛНИХ КОРПУСА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА НА ПРИМЕРУ КОРПУСА ИЗ ОБЛАСТИ РУДАРСТВА

У овом раду се разматра изградња специјалног корпуса стручних текстова на српском језику из области рударства на Рударско-геолошком факултету Универзитета у Београду. Специјални корпус из области рударства је произашао из дигиталне библиотеке ROmeka@RGF, најпре као средство за унапређивање претраге дигиталне библиотеке захваљујући лингвистичкој анотацији, а потом и као ресурс за различита лингвистичка и термилошка истраживања, укључујући екстракцију термина и друге задатке из области језичког инжењерства. У раду се пореде могућности неколико верзија корпуса језика струке из области рударства, односно коришћених софтверских пакета за креирање, управљање и претраживање корпуса.

Кључне речи: корпус, рударство, претраживање информација, екстракција термина

1. Увод

Поред општих корпуса, намењених истраживању језика у целини, у лингвистици, рачунарској лингвистици и обради природног језика користе се и специјал(изова)ни корпуси. Иако се по називу специјалних корпуса може закључити да сваки такав корпус има посебну намену, ипак се у пог-

* misko@matf.bg.ac.rs

** {ivan.obradovic, aleksandra.tomasevic, ranka.stankovic, biljana.lazic}@rgf.bg.ac.rs

леду примене специјалних корпуса могу уочити две важне заједничке карактеристике:

- специјални корпуси се користе као језички ресурси за изучавање специфичног лингвистичког феномена, па се тако разликују лексикографски корпуси, граматички корпуси, дијалекатски корпуси, регионални корпуси, нестандартни корпуси, корпуси језика као нематерњег, корпуси струке (енг. *domain specific corpora*) итд.
- специјални корпуси имају важну улогу у оквиру аутоматске обраде природног језика као помоћна средства током обуке софтверских алатки за решавање задатака из области језичког инжењерства (енг. *natural language engineering*), на пример као корпуси за обуку алатки за аутоматску морфосинтаксичку анализу текста, аутоматско препознавање и генерисање говора, екстракцију термина, анализу осећања итд.

Из наведених разлога постоји потреба да се и у оквиру области рударства, као сложене и мултидисциплинарне индустријске гране, изграде специјални корпуси који би се користили као језички ресурси и за потребе лингвистичких истраживања и за потребе истраживања у оквиру језичког инжењерства. Специјални корпус стручних текстова на српском језику из области рударства свакако пружа основу и за развој корпуса језика струке у оквиру других инжењерских области, као што су машинство, грађевина, енергетика, геологија.

У одељку 2 овога рада описан је систем за управљање рударском пројектном документацијом у оквиру којег је развијен Рударски корпус, специјални корпус стручних текстова на српском језику из области рударства. Одељак 3 даје преглед фаза у изградњи Рударског корпуса са посебним нагласком на анотацију корпуса. Одељак 4 илуструје могућности претраживања Рударског корпуса. Напошетку, одељак 5 наводи преглед закључака и смернице будућег развоја Рударског корпуса.

2. Систем за управљање рударском пројектном документацијом

У склопу истраживања на Рударско-геолошком факултету Универзитета у Београду осмишљен је систем за управљање рударском пројектном документацијом (у даљем тексту: систем) заснован на језичким технологијама. Систем покрива целокупан животни циклус рударских активности, почевши од фазе анализе, преко истраживања, процене добијених резултата, пројектовања, производње и затварања рудника. Тиме се постиже неопходан ниво сложености који омогућава позиционирање ризика и контролу пројектног циклуса и координацију рада на сложеним пројектима са више уговорних страна и неколико заинтересованих страна.

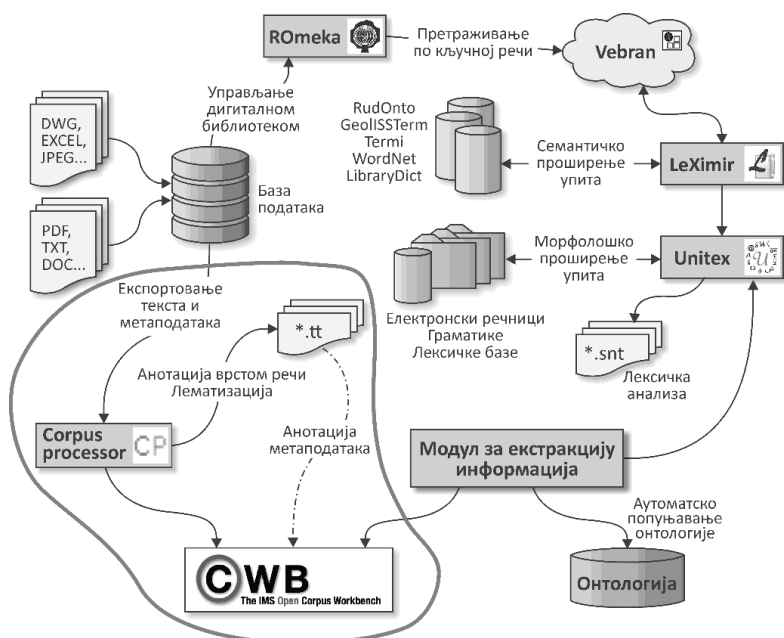
Основни елементи система за управљање документима у електронском облику помоћу језичких технологија су:

- дигитална библиотека — централни репозиторијум за складиштење рударске пројектне документације,
- корпус стручних текстова на српском језику из области рударства,
- лексички и терминолошки ресурси,
- онтологија.

Да би се у оквиру система за управљање рударском пројектном документацијом обезбедили проналажење и екстракција информација, развијена су два главна ресурса који садрже релевантну документацију: дигитална библиотека и пратећи корпус сакупљених и обрађених текстова из ове библиотеке. Поред тога, коришћени су бројни језички ресурси (Крстев и др. 2008), алати и технике (Крстев 2008), интегрисани у систем (Слика 1). Систем се састоји од различитих типова компоненти: развојне компоненте за припрему, побољшање и допуњавање ресурса (на пример Leximir, Corpus Preprocessor), као и компоненте које се користе за екстракцију и проналажење информација (на пример IMS Open Corpus Workbench, Unitex, ROmeka@RGF).

Слика 1 приказује систем за управљање рударском пројектном документацијом у целини, а затвореном линијом је издвојен део система који се односи се на концепт управљања самим документима, анотацију докумената и генерисање Рударског корпуса.

Слика 1. Систем управљања документацијом заснован на језичким технологијама

Систем за управљање рударском пројектном документацијом се одликује флексибилношћу и једноставношћу за коришћење и примену. Подржава претраживање кључних речи датих у упиту у свим граматичким формама, независно од писма (ћирилица, латиница). Поред тога, систем омогућава проширење упита на синонине, као и претраживање помоћу лексичких маске. Систем омогућава систематизацију, структурирање и складиштење законских прописа заједно са пројектном документацијом како би се, у каснијој фази, обезбедило унакрсно упоређивање и провера усклађености сегмента пројектне документације са важећим прописима.

У овом раду се описује изградња и примена Рударског корпуса као елемента система за управљање рударском пројектном документацијом, док је интегрални систем описан у раду (Томашевић и др. 2018). Како је корпус рударских текстова сачињен од докумената из домена рударства и заштите животне и радне средине, може се рећи да је намењен специфичном доменском истраживању и да се сврстава у специјализоване корпусе, за разлику од општих корпуса који се формирају да би представљали основу за произвољно лингвистичко истраживање.

3. Фазе изградње корпуса

Процес изградње Рударског корпуса је обухватио уобичајене фазе претходне обраде (енг. corpus preprocessing) у креирању електронских корпуса (Утвић 2014а: 59):

- прикупљање, дигитализацију и класификацију текстова за корпус;
- конверзију корпусних текстова у одговарајући формат електронског текста;
- лингвистичку обраду и анотацију електронских текстова за корпус;
- индексирање и компресију текстова корпуса.

У првој фази претходне обраде је искоришћена дигитална библиотека ROmeka@RGF¹, централни репозиторијум за складиштење рударске пројектне документације, тако што су сви текстуални документи дигиталне библиотеке, као и њихови одговарајући метаподаци, директно преузети. Укупно је преузето 172 документа, подељених по колекцијама и потколекцијама дигиталне библиотеке (Табела 1). У Рударском корпусу су тренутно заступљене три колекције: законска регулатива (правилници, закони, уредбе, смернице и стратегије: 94 документа), литература (докторске дисертације, уџбеници и монографије: 40 докумената) и пројектна документација (пројекти и студије: 38 докумената). Текстуални документи дигиталне библиотеке су претходно креирани комбиновањем сканирања и оптичког препознавања текста, при

¹ <http://romeka.rgf.rs/>

чему су из докумената уклоњени делови на страном језику, слике, референце и хипервезе (Томашевић и др. 2017).

Табела 1: Расподела докумената по колекцијама и потколекцијама

Колекција	Потколекције	Број докумената	%
Законска регулатива	Правилници	62	36,05%
	Закони	15	8,72%
	Уредбе	10	5,81%
	Смернице	5	2,91%
	Стратегије	2	1,16%
Литература	Докторске дисертације	28	16,28%
	Монографије	4	2,33%
	Уџбеници	5	2,91%
	Радови	3	1,74%
Пројектна документација	Пројекти	32	18,60%
	Студије	6	3,49%
Укупан број докумената		172	100,00%

Табела 2 илуструје величину Рударског корпуса изражену укупним бројем токена, типова, корпусних речи, корпусних типова², као и расподелу тих параметара корпусних текстова по колекцијама и потколекцијама којима припадају.

² „У корпусној лингвистици је уобичајено да се под *корпусном речју* подразумева низ карактера (корпусног) текста између два узастопна *сепаратора*, при чему се скуп сепаратора дефинише као скуп неалфанумеричких карактера. За корпусне речи и појединачне елементе скупа сепаратора (изузимајући белине [...заједнички назив за карактере размак, табулатор и знак за нови ред]) се користи заједнички назив *токени*, а репрезентација (корпусног) текста као низа узастопних токена се назива *токенизација*. Елементи скупа различитих корпусних речи, односно токена, називају се респективно *корпусни типови* (енг. *word types*), односно *типови* (енг. *types*)” (Утвић 2014б: 244).

Табела 2: Величина Рударског корпуса. Рачун је изведен на основу алата NoSketch Engine.

Врста текста	Број корпусних речи	%	Број корпусних типова	%	Број различитих лема	%
Пројектна документација	705.094	25,93%	35.362	35,22%	11.359	49,66%
Законска регулатива	459.912	16,91%	26.146	26,04%	9.968	43,58%
Докторске дисертације	976.667	35,92%	61.146	60,89%	16.102	70,39%
Литература	577.413	21,24%	45.609	45,42%	13.529	59,14%
Корпус	2.719.086	100,00%	100.414	100,00%	22.875	100,00%

У следећој фази текстуални документи дигиталне библиотеке су преведени у одговарајуће формате електронског текста, погодне за обраду коришћењем одговарајућих софтверских алата. Између осталог, коришћене су следеће конверзије текстова:

- конверзија из оригиналног кодног распореда полазног документа у кодну шему UTF-8,
- конверзија писма (из ћириличног у латинично, из латиничног у кодну шему *аурора*³ и обратно),
- конверзија у формат вертикал(изова)ног текста.⁴

Засве наведене конверзије је коришћен софтверски алат CorpusPreprocessor, развијен за претходну обраду текстова верзије СрпКор2013 Корпуса савременог српског језика, (Утвић 2014а: 272).

Анотација Рударског корпуса је обављена на неколико нивоа који су обрађени у посебним пододељцима: лингвистичка нотација (пододељак 3.1), структурна анотација (пододељак 3.2) и анотација метаподацима (пододељак 3.4). Алата за индексирање корпуса су описани у пододељку 3.3. Редослед излагања је условљен тиме што лингвистичка и структурна анотација не зависе од избора алата за индексирање корпуса, за разлику од анотације метаподацима.

3.1 Лингвистичка анотација

Тренутна верзија Рударског корпуса поседује делимичну морфолошку анотацију у смислу да су сваком токenu придружене информације о врсти речи и леми на начин описан у (Утвић 2011). Морфолошка анотација је обављена аутоматски применом алата за обележавање врстом речи (енг. part-of-speech tagger) TreeTagger (SCHMID 1997, SCHMID 1999). С обзиром да TreeTagger захтева вертикални текст као улазни формат, сви корпусни текстови су пре аутоматске нотације конвертовани у формат вертикалног текста. Скуп обележја коришћених за анотацију врсте речи има 16 могућих вредности (10 ознака за врсту речи на српском, као и скраћенице, римске бројеве, интерпункције, префиксе, суфиксе и једна категорија за све остало). Речник који консултује TreeTagger приликом аутоматске анотације, који се у доку-

³ Кодна шема *аурора* се користи као интерни код ради неутралисања утицаја различитих писама (ћирилица, латиница) у бројним дигиталним језичким ресурсима које је развила Група за језичке технологије Универзитета у Београду и Друштво за језичке ресурсе и технологије (JePTex). Први пут је употребљена у истоименом програмском систему Душка Витаса (Витас 1981). „У коду аурора се карактери *Ш (Š), ш (š), Ж (Ž), ж (ž), Ћ (Ć), ћ (ć), Ч (Č), ч (č), Ђ (Đ), ђ (đ), Љ (Lj), љ (lj), Њ (Nj), њ (nj), У (Dž), у (dž)* редом представљају следећим записима: *Sx, sx, Zx, zx, Cx, cx, Cy, cy, Dx, dx, Lx, lx, Nx, nx, Ду и ду.*” (Утвић 2014б: 244).

⁴ Формат вертикал(изова)ног текста је формат анотације који неретко користе софтверски алата за анотацију корпуса за свој улазни и излазни формат, као и алата за индексирање корпуса за свој улазни формат. „Вертикални формат користи запис по колонама, обично раздвојеним табулатором. У првој колони се наводе токени реченице, по један у сваком реду, док се у осталим колонама, у одговарајућем реду, записују придружене информације, при чему сваком нивоу анотације одговара по једна колона.” (Утвић 2014а: 129).

ментацији алата TreeTagger још назива параметарска датотека језика (енг. language parameter file), дериват је система морфолошких електронских речника српског језика (у даљем тексту: СМР) чији су аутори Цветана Крстев и Душко Витас (Крстев 2008). С обзиром да је параметарска датотека за српски конструисана на основу верзије СМР-а која користи кодну шему *аурора*, а за финално писмо корпусних текстова је изабрана латиница, процес анотације латиничних текстова је обављен у три фазе:

- конверзија латиничног корпусног текста у кодну шему *аурора*;
- аутоматска морфолошка анотација конвертованог корпусног текста алатом TreeTagger;
- конверзија аотираног корпусног текста из кодне шеме *аурора* у латинично писмо.

3.2 Структурна анотација

Ако се у узме у обзир обим рударске пројектне документације у реалним системима и дужина века експлоатације током које се та документација непрекидно увећава, неопходно је обезбедити:

- брзо и ефикасно проналажење докумената и њихових метаподатака,
- ефикасну екстракцију релевантних сегмената текста из документа,
- директне (хипер)везе које међусобно повезују делове документе и пружају шири контекст у односу на екстраховане сегменте (на пример, директна веза између екстрахованог текста неког члана правилника и наслова виших структурних нивоа — одељака, поглавља итд. — који садрже екстраховани члан).

Смернице Иницијативе за обележавање текста (енг. Text Encoding Initiative Guidelines, скр. TEI Guidelines), прецизније пети предлог тих Смерница — TEI P5 (БЕРНАРД-БАУМАН 2018), представљају незванични стандард за анотацију произвољних типова докумената. Елементи и атрибути анотације коју пружа TEI P5 су дефинисани помоћу проширеног језика за обележавање (енг. Expanded Markup Language, скр. XML), па се као скраћени назив предлога Смерница често користи TEI P5 / XML. Подскуп најчешће коришћених или најбитнијих елемената предлога TEI P5 / XML, познат као „TEI, лака верзија” (енг. TEI-Lite) је популаран у пракси као незванични стандард за анотацију докумената, посебно као формат за структурну анотацију докумената.

Корисници нису обавезни да употребе све елементе и атрибуте које нуди, TEI P5 / XML, односно TEI-Lite, већ могу да додатно издвајају и дефинишу своје подскупе неопходних елемената и атрибута, чак и да дефинишу нове ако за тиме постоји потреба. За потребе структурне анотације Рударског корпуса определили смо се за минималан скуп елемената и атрибута:

- Најважнији структурни елементи су *div1*, *div2*, *div3*, *div4* (структурни нивои текста од највишег ка најнижем, на пример до-

кумент, глава, поглавље, члан), *head* (наслов и поднаслов), *p* (пасуси), *seg* (сегмент, односно реченица).

- Најважнији атрибути елемента *head* (опционо и елемената *div1*, *div2*, *div3*, *div4*) су *type* (као тип структурног нивоа: документ, глава, поглавље, члан и сл.) и *n* (као нумеричко обележје структурног нивоа, на пример, 1.2.3 као трећи члан другог одељка прве главе документа).⁵

Ради поједностављења обраде корпусних текстова, у овом случају је погодније да структурна анотација корпусног текста претходи његовој лингвистичкој анотацији. Приликом конверзије текста у вертикални формат структурне етикете се налазе у истој колони као и текст. Приликом аутоматске лингвистичке анотације структурно анотираног теста само се токенима текста придружују колоне које одговарају морфолошкој анотацији (врста речи и лема), не и структурним етикетама. Слика 2 илуструје одломак из вертикалног корпусног текста са лингвистичком и структурном анотацијом (Закон о рударству и геолошким истраживањима). Примећује се да се садржина документа (обичан текст) појављује у првој колони, друга колона представља ознаку врсте речи (N као именица, V као глагол, PREP као предлог, PRO као заменица, NUM као број, SENT као ознака краја реченице, итд.).

Структурна анотација се обавља комбиновањем различитих приступа (ручно, полуаутоматски, аутоматски) у зависности од формата улазног текста. Аутоматска структурна анотација је уобичајена за структурне нивое реченица (сегмената) и, у појединим случајевима, пасуса, с обзиром на њихову учесталост. Аутоматско означавање реченица се реализује уз помоћ софтверског алата Unitex и одговарајуће локалне граматике за XML-документе коју је за српски језик прилагодила Цветана Крстев (Помије 2016, Крстев 2008). Што се тиче пасуса, у случају када је текст форматирани тако да се знак за крај линије умеће искључиво на крају пасуса (тј. једна линија текста представља један пасус), означавање пасуса се постиже простим уметањем одговарајућих отворених и затворених етикета елемента *p* на почетак и крај линије респективно.

С обзиром на могућности аутоматске структурне анотације, тренутна верзија Рударског корпуса није структурно анотирана. Неколико корпусних текстова, махом закона и правилника, структурно је анотирано и искоришћено за креирање малог поткорпуса Рударског корпуса на коме се тестирају могућности претраге корпуса по структурним обележјима (в. одељак 4).

⁵ Иако TEI-Lite нуди и елемент *div* који може да се користи за означавање произвољног структурног нивоа, при чему се на основу вредности атрибута *type* и *n* тог елемента одређује тип и дубина нивоа, поједини алати за индексирање корпуса (нпр. IMS CWB описан у пододелку 3.3) не подржавају рекурзивно угњеждавање истог елемента. Из тог разлога смо користили алтернативу коју пружа TEI-Lite, тј. нумерисане варијанте елемента *div* (*div1*, *div2*, *div3*, *div4*).

Слика 2: Одломак из вертикалног корпусног текста са лингвистичком и структурном анотацијом (Закон о рударству и геолошким истраживањима)

```

<div4>
<head type="clan" n="1.2.3">
<seg>
Član      N      Član
3      NUM 3
.      SENT      .
</seg>
</head>
<p>
<seg>
Pojmovi N      pojam
upotrebljeni V      upotrebiti
u      PREP      u
ovom      PRO ovaj
zakonu N      zakon
imaju V      imati
sledeće A      sledeći
značenje N      značenje
:      SENT      :
</seg>
</p>

```

3.3 Алати за индексирање и претрагу корпуса

У развоју Рударског корпуса до сада су коришћена три различита софтверска система за конструкцију, управљање и претрагу корпуса, у сврху два различита сценарија коришћења. Први сценарио се односи на кориснике који раде са копијом Рударског корпуса на свом рачунару и решавају различите задатке језичког инжењерства (попут проналажења и екстракције информација, екстракције термина) развојем електронских речника и локалних графика уз помоћ програмског система Unitex (Помиле 2016).

Потоњи сценарио се односи на онлајн коришћење корпуса за потребе различитих лингвистичких истраживања где се као резултат упита заданог помоћу регуларних израза добијају конкорданце. За потребе оваквог сценарија користи се информациони систем који комбинује веб сучеље (енг. web interface), као предњи део (енг. front-end) система, и програмски систем за креирање, управљање и претрагу корпуса, као задњи део (енг. back-end) информационог система. У раду (Томашевић и др. 2018) су већ описана и употребљена како два поменута сценарија, тако и два одговарајућа алата: Unitex

(за први сценарио), односно и CQPweb (Харди 2012) и IMS CWB (Евберт-Харди 2011), као одговарајући предњи и задњи крај информационог система за други сценарио. У овом раду упоредићемо могућности два слична информациона система који се користе за потребе другог сценарија: с једне стране, већ поменути CQPweb и CWB, а са друге стране — NoSketch Engine (Рихли 2007). NoSketch Engine такође има предњи и задњи крај система, веб сучеље Bonito и алат за управљање корпусима Manatee.

Олакшавајућа околност приликом припреме корпусних текстова за индексирање алатима CQPweb+CWB, односно NoSketch Engine, јесте што оба алата очекују вертикализовани текст, истоветни формат лингвистичке (у овом случају морфолошке) и структурне анотације (Слика 2). Оно по чему се поменути алати разликују, осим назива и синтаксе команди за индексирање, јесте начин на који су метаподаци придружени корпусним текстовима.

3.4 Метаподаци

Обе верзије Рударског корпуса, креиране помоћу алата CQPweb+CWB, односно NoSketch Engine, користе исте метаподатке. У зависности од примењеног алата, метаподаци се на различит начин придружују одговарајућим корпусним текстовима. NoSketch Engine захтева да сваки корпусни текст буде добро формиран XML-документ и да корени XML-елемент (који дефинише корисник) садржи метаподатке као вредности произвољно дефинисаних XML-атрибута. Слика 3 илуструје корени елемент doc корпусног текста са следећим метаподацима:

- наслов документа (атрибут `title`),
- аутори документа (атрибут `author`⁶),
- година настанка или публиковања документа (атрибут `year`),
- језик документа (атрибут `language`),
- листа кључних речи документа (атрибут `subject`),
- порекло (тип) документа (атрибут `provenance`⁷).

⁶У случају да документ има више аутора, имена различитих аутора се раздвајају вертикалном цртом.

⁷Вредност атрибута `provenance` представља назив одговарајуће потколекције дигиталне библиотеке коју припада оригинални документ, односно изведени корпусни текст (правилници, закони, уредбе, смернице, стратегије, докторске дисертације, монографије, уџбеници, радови, пројекти, студије). Имена атрибута одговарају називима истоимених колона у табели метаподатака коју користи дигитална библиотека.

Слика 3: Представљање метаподатака у заглављу корпусног текста који је улаз за NoSketch Engine.

```
<doc
n="2" file="udzben0114.tt"
title="Transport u pripremi mineralnih sirovina"
author="Kolonja Božo|Knežević Dinko"
provenance="udžbenici"
subject="transport,priprema mineralnih sirovina"
year="2000" language="srpski">
```

С друге стране, CQPweb+CWB такође очекује да корпусни текст буде добро формиран XML-документ, али не и да корпусни текст садржи своје метаподатке као део анотације, већ је неопходно да се метаподаци преко веб сучеља морају или ручно унети или увести као претходно припремљена датотека⁸, при чему се прихваћени метаподаци чувају у релационој бази података. Сам корпусни текст као корени елемент садржи XML-елемент `text` који има само један атрибут (`id`) чија је вредност идентификатор текста (Слика 4).

Слика 4: Заглавље корпусног текста „Транспорт у припреми минералних сировина” који је улаз за CQPweb+CWB.

```
<text id="udzben0114">
```

4. Претраживање корпуса

Могућности претраге коју нуде алати CQPweb+CWB, односно NoSketch Engine, приближно су исте, чак добрим делом користе и истоветну синтаксу упита, односно два дијалекта упитног језика CQL (оригинално име упитног језика у CQPweb+CWB-верзији гласи CQP⁹ Query Language, односно у верзији алата NoSketch Engine — Corpus Query Language), развијеног 1990. године на Универзитету у Штутгарту у оквиру Групе за корпусе и речнике (енг. IMS Textcorpora and Lexicon Group) која је и развила прву верзију алата CWB.

С обзиром на важност ефикасне екстракције релевантних сегмената текста из обимне пројектне докуменатације, овде ћемо размотрити само упите

⁸ Формат претходно припремљене датотеке са метаподацима корпусних текстова одговара типичном улазном формату који користе системи за управљање релационим базама података када увозе податке у табелу (линије датотеке одговарају редовима табеле, док су поља, односно колоне, раздвојени табулатором).

⁹ Скраћени назив за командни интерпретатор који се користи за претрагу корпуса направљеног помоћу алата CWB. Пуни енглески назив је Corpus Query Processor. За више детаља видети упутство на адреси http://cwb.sourceforge.net/files/CQP_Tutorial.pdf.

који се ослањају на структурну анотацију текста, као што је пример упита за екстракцију из корпуса сваког члана произвољног документа корпуса таквог да нумерација члана почиње ознаком 1.3. и завршава се произвољним бројем. Упит А (Табела 3) екстрахује наслов члана користећи чињеницу да је наслов обележен елементом `head` чији атрибути `type` и `n` тим редом садрже информације о структурном нивоу документа (`clan` као ознака за члан) и нумерацији (1.3.3, 1.3.4, итд.). С обзиром да је члан чији наслов одговара упиту А обележен XML-елементом `div4`, Упит Б (Табела 3) издваја његову садржину. Слика 5 илуструје део резултата добијених помоћу алата NoSketch Engine.

Табела 3: Упити за екстракцију наслова и целог члана закона са нумерацијом која почиње ознаком 1.3. и завршава се произвољним бројем.

Алат	Упит који користи структурну нотацију	
CQPweb +CWB	А	<code>/region[head, a] :: a.head_type=>«clan» & a.head_n=>1\3\.[0-9]+>></code>
	Б	<code>/region[head,a] :: a.head_n=>1\3\.[0-9]+>> & a.head_type=>«clan» expand to div4</code>
NoSketch Engine	А	<code><head (type=>«clan» & n=>1\3\.[0-9]+>>) /></code>
	Б	<code><div4/> containing <head (type=>«clan» & n=>1\3\.[0-9]+>>) /></code>

Упоредивањем упита А и Б (Табела 3) за алате CQPweb+CWB, односно NoSketch Engine, примећује се да је синтакса коју користи NoSketch Engine једноставнија и разумљивија. CQPweb+CWB користи ознаку (енг. label) `a` у својству променљиве помоћу које приступа атрибутима наслова, као и операторе `::` (праћене условима који сужавају скуп резултата) и `expand to` (како би се резултат проширио са елемента `head` на елемент `div4`), што додатно усложњава синтаксу упита. С друге стране, NoSketch Engine користи уобичајен начин означавања близак синтакси XML-а (`<div4/>`), заграде, оператор логичке конјункције `&` (као и CQPweb+CWB) и оператор `containing` којим захтева да XML-елемент са леве стране оператора садржи елемент са његове десне стране (у духу употребе истоимене речи у енглеском језику).

Додатне предности алата NoSketch Engine у односу на CQPweb+CWB су одлична документација, као и могућност локализације веб-сучеља на српски језик.

Иако оба алата слободно нуде свој изворни код, NoSketch Engine је већ прерастао у комерцијални производ Sketch Engine и питање је хоће ли се и у будућности та два алата равноправно развијати. Предност алата CQPweb+CWB је могућност креирања корисничких налога и профила, док NoSketch Engine препушта администратору да или дозволи слободан приступ свима без налога или да искористи механизме ауторизације коју нуде веб-сервери.

Слика 5: Резултати упита за екстракцију члана са нумерацијом која почиње почиње ознаком 1.3. и завршава се произвољним бројем (NoSketch Engine).

Home

Traži

Popis riječi

Corpus info

My jobs

User guide

Pohrani

Make subcorpus

Mogućnosti prikaza

KWIC

Sentence

Sortiranje

lijevo

desno

et etksaska misko

Traženi niz clan, 1\3\.[0-9]+ 7 (64.67 na milijun)

doc#4,clan,1.3.4 i javni interes </head><head> Član 4. </head><p> Mineralni resursi , resursi podzemnih voda , geotermalni resursi , kao i drugi geološki resursi su prirodno bogatstvo u svojnini Republike Srbije i mogu se koristiti pod uslovima i na način utvrđen ovim zakonom . </p><p> Mineralni resursi odnosno mineralne sirovine od strateškog značaja za Republiku Srbiju su : </p><p> 1) nafta i prirodni gas ; </p><p> 2) ugalj ; </p><p> 3) rude bakra i zlata ; </p><p> 4) rude olova i cinka ; </p><p> 5) rude bora i litijuma ; </p><p> 6) uljni glinci (uljni škriljci , odnosno šejlovi) ; </p><p> 7) druge mineralne sirovine , određene posebnim

doc#4,clan,1.3.5 predlog Ministarstva . </p><head> Član 5 . </head><p> Geološka istraživanja , eksploatacija rezervi mineralnih sirovina i resursa , korišćenje i održavanje rudarskih objekata , vrši se na način kojim se obezbeđuje optimalno geološko , tehnički izvodljivo i ekonomski isplativo iskorišćenje ležišta mineralnih sirovina i drugih geoloških resursa , bezbednost ljudi , objekata i imovine , a u skladu sa savremenim stručnim dostignućima i tehnologijama , propisima koji se odnose na tu vrstu objekata i radova i propisima kojima su utvrđeni uslovi u pogledu bezbednosti i zdravlja na radu , zaštite od požara i eksplozije i zaštite životne sredine i zaštite kulturnih dobara i dobara koja uživaju prethodnu zaštitu

5. Закључак

Обе верзије Рударског корпуса, креиране помоћу алата CQPweb+CWB, односно NoSketch Engine, доступне су онлајн на привременим адресама и захтевају ауторизацију корисника (Табела 4).

Рад на унапређењу система за морфолошку анотацију корпусних текстова, засновану на морфолошким речницима за српски језик један је од најважнијих циљева даљег истраживања, уз континуиране допуне морфолошких и термилошких електронских речника специфичних за области рударства. Такође, као што је то већ учињено у дигиталној библиотеци ROneka@RGF, неопходно је имплементирати претраживање корпуса са подршком веб сервиса за проширивање упита тако да се резултати обухвате и семантичке лексичке релације (синонимију, антонимију, хипонимију, хиперонимију, итд.).

Табела 4: Адресе верзија Рударског корпуса креираних помоћу алата CQPweb и NoSketch Engine

Алат којим је креирана верзија корпуса	Адреса верзије Рударског корпуса на вебу
CQPweb	http://147.91.181.179/~cqp/cqpweb/
NoSketch Engine	http://147.91.181.179/~cqp/noske/

ЛИТЕРАТУРА

- Бернард-Бауман 2018:** Lou Burnard and Syd Bauman (eds), *TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*, Version 3.3.0. Last updated on 31st January 2018, revision f4d8439. TEI Consortium, <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/>.
- Витас 1981:** Duško Vitas, „Generisanje imeničkih oblika u srpskohrvatskom jeziku”, *Informatica*, 3/81, 49–55.
- Еверт-Харди 2011:** Stefan Evert and Andrew Hardie, „Twenty-first Century Corpus Workbench: Updating a Query Architecture for the New Millennium”, In: *Proceedings of the Corpus Linguistics 2011 Conference*, Birmingham, University of Birmingham.
- Крстев 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian — Automata, Texts and Electronic Dictionaries*. Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Крстев и др. 2008:** Cvetana Krstev, Duško Vitas and Gordana Pavlović-Lažetić, „Resources and Methods in the Morphosyntactic Processing of Serbo-Croatian”, In: Gerhild Zybatow et al. (eds.), *Formal Description of Slavic Languages: The Fifth Conference*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 3–17.
- Крстев и др. 2015:** Cvetana Krstev, Ranka Stanković, Ivan Obradović and Biljana Lazić, „Terminology Acquisition and Description Using Lexical Resources and Local Grammars” In: Thierry Poibeau and Pamela Faber (eds.), *Proceedings of the 11th Conference on Terminology and Artificial Intelligence*, CEUR Workshop Proceedings (ISSN 1613-0073), 81–89.
- Помије 2016:** Sébastien Paumier, *Unitex 3.1. User Manual*. <http://unitexgramlab.org/releases/3.1/man/Unitex-GramLab-3.1-usermanual-en.pdf>.
- Рихли 2007:** Pavel Rychlý, „Manatee/Bonito — A Modular Corpus Manager”, In: *1st Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*, Brno : Masaryk University, 65–70.
- Schmid 1997:** Helmut Schmid, „Probabilistic Part-of-Speech Tagging Using Decision Trees”, In Jones, D. B. et al. (eds.) *New Methods in Language Processing*, Routledge, 154–164.
- Schmid 1999:** Helmut Schmid, „Improvements in Part-of-Speech Tagging with an Application to German”, In: Armstrong, S. et al. (eds.) *Natural Language Processing Using Very Large Corpora*, Dordrecht: Springer, 13–25.
- Станковић и др. 2016:** Ranka Stanković, Cvetana Krstev, Ivan Obradović, Biljana Lazić and Aleksandra Trtovac, „Rule-based Automatic Multi-Word Term Extraction and Lemmatization”, In: Nicoletta Calzolari et al. (eds.), *Proceedings of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2016*, 507–514.
- Томашевић и др. 2017:** Александра Томашевић, Биљана Лазич, Далибор Воркапић, Михаило Шкорић и Љиљана Колоња, „Употреба веб платформе Омека за дигиталне библиотеке из домена рударства”, *ИНФОМека*, 17/2, 27–51.
- Томашевић и др. 2018:** Aleksandra Tomašević, Ranka Stanković, Miloš Utvić, Ivan Obradović and Božo Kolonja, „Managing Mining Project Documen-

tation Using Human Language Technology”, *The Electronic Library*, DOI 10.1108/EL-11-2017-0239 (rad prihvaćen za štampu).

Утвић 2011: Милош Утвић, „Анотација Корпуса савременог српског језика”, *ИНФОтека*, 12/2, 39–51.

Утвић 2014а: Miloš Utvić, „Izgradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika” (neobjavljena doktorska disertacija), Beograd: Filološki fakultet, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:10061/bdef:Content/download>.

Утвић 2014б: Милош Утвић, „Листе учестаности Корпуса савременог српског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/3, 241–262.

Харди 2012: Andrew Hardie, „CQPweb – Combining Power, Flexibility and Usability in a Corpus Analysis Tool”, In: *International Journal of Corpus Linguistics*. 17/3, 380–409. <https://doi.org/10.1075/ijcl.17.3.04har>

Miloš B. Utvić
Ivan M. Obradović
Ranka M. Stanković
Aleksandra Đ. Tomašević
Biljana Đ. Lazić

THE CONSTRUCTION OF SPECIAL CORPORA OF CONTEMPORARY SERBIAN —
AN EXAMPLE OF CORPUS FOR MINING DOMAIN

Summary

This paper explores construction of domain-specific corpus of texts in Serbian from the mining domain at the University of Belgrade, Faculty of Mining and Geology. Special linguistically annotated corpus for mining domain originated from digital library ROmeka@RGF, initially as a means to improve features of digital library search engine, later as a language resource to be used in various linguistic research and multiple tasks of language engineering (terminology extraction, information retrieval, computational lexicography etc.). Also, several versions of the same special linguistically annotated corpus for mining domain, along with software packages used for corpora creation, management and search, are compared related to their search features.

Балша Н. СТИПЧЕВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ШТА СУ ТО БЕЗЛИЧНИ ГЛАГОЛИ?

У раду се испитује појам *безличног глагола* у домаћој граматичкој литератури, с освртом и на домаћу лексикографску праксу. Разматрају се и коментаришу различити начини и критеријуми њиховог дефинисања.

Кључне речи: синтакса, семантика, српски језик, безличност, безлични глаголи, имперсонални глаголи

1. Предмет овог рада јесу безлични (имперсонални) глаголи. Циљ нам је да сагледамо како се овај термин, појам и категорија третирају у граматичкој литератури, да размотримо проблеме који се у вези њима могу јавити, те да се одредимо за концепцију која нам се чини најмање проблематична. Тема, мислимо, нема само теоријски значај, већ је важна како за лексикографску, тако и за наставну праксу.

2.1. Термин и појам којим се бавимо заснива се на једној од могућих подела глагола. Сама та подела је врло стара: можемо је наћи још у Вуковој *Писменици*, где стоји да лични глагол „јест онај, који сва три лица у јединственом, и у множественном броју има”, а безлични глагол „јест онај који се само с трећим лицем у јединственом броју спреже”, што се илуструје глаголима *грмети*, *догодити се*, *наоблачити се* и *болети* (КАРАЦИЋ 1814: 49), као и *требати* (*idem*: 101). Сличну формулацију Вук ће дати и у *Граматици уз Рјечник*, али уз опаску да „ово задјеленије глагола не вриједи готово ништа”, јер, прво – „млоги глаголи, који се броје у безличне, могу имати и остала лица”, и друго – „макар имали и једно лице, опет нијесу безлични, него лични” (КАРАЦИЋ 1818: LV). Можемо претпоставити да је ову поделу, у вези с којом, како видимо, има знатне резерве, Вук презузео, директно или индиректно, из граматографске традиције латинског језика, која је у то време свакако важила као неприкосновени узор.¹ И док другу Вукову замерку данас лако

* balsa@fil.bg.ac.rs.

¹ У бројним школским латинским граматицама 19. века могу се прочитати дефиниције попут ове: „Глаголи су или лични или безлични. Лични глагол је онај који допушта личне заменице

можемо оставити по страни, будући да имамо на располагању термине одн. појмове финитни и инфинитни глаголски облик, прва његова замерка и даље се може сматрати актуелном.

2.2. Већина граматичких приручника ову ће поделу у извесној мери занемарити, па личне глаголе неће помињати као термин и појам, а дотицаће се искључиво безличних глагола. Ово није тешко разумети, па ни оправдати, с обзиром на то да је подела изузетно асиметрична: личних је неупоредиво више од безличних и чине немаркиран члан опозиције, што их чини одвећ „обичним” и „незанимљивим” да би били посебно термилошки-појмовно издвојени.² Следећом табелом покушаћемо сажето да представимо да ли је, и како, овај термин и појам третиран у одабраним граматичким приручницима.³

ПРИРУЧНИК	ДЕФИНИЦИЈА
МАРЕТИЋ ³ 1963	[Не помиње безличне глаголе.]
БЕЛИЋ 1933/2000	Има глагола који немају ни субјекта ни објекта; у којима се износи само да се једна радња врши, да она бива или се дешава. На пр. <i>Или грми ил' се земља тресе. – Свањује. – Мрзне се. Кад јако загрми, ја се уплашим. [...]</i> У овим реченицама: <i>грми</i> значи трајну радњу, за коју се зна да бива, али се не зна ко је врши; то је, дакле, безлична радња, трајна и непрелазна. [...] Глаголи који показују да радња <i>бива</i> , али не зна се ко је врши, називају се глаголима за <i>бивање</i> . (186)
БРАБЕЦ <i>et al.</i> ² 1954	Говорећи о неким појавама, не мислимо, тко радњу врши. У таквим реченицама не може онда ни бити субјекта. У њима није субјект неизречен, него га уопће нема. У њима је глагол у трећем лицу једине. Такав глагол зове се безличан : <i>Грми. Свиће. Говори се</i> . (183)
СТЕВОВИЋ 1960	[Н]азив 'безлични глаголи' треба, пре свега, разумети тако да су то глаголи који немају облике за све три лица. [...] [Б]езлични глаголи нису без лица у апсолутном смислу ових речи [...]. Али лице у безличним глаголима није ни онакво какво је 3-ће познато лице које се исказује заменицом <i>он, она, оно</i> . То није познато лице (ствар), већ <i>потпуно непознато и неодређено</i> . То је 3-ће лице узето као <i>чиста функција</i> , [...] <i>потпуно асемантично</i> . (53)

ego, ja, tu, ti, ille, итд. [...] Безлични глаголи су такви који се уопште користе само у трећем лицу једине.” (ШИПЕР 1832: 28; 84; превод наш – Б. С.).

² На ову особину традиционалне граматике указује проф. Љ. Поповић (предавања).

³ Приручнике дајемо оним редом којим су се појављивали у првом издању. Све цитате у табели дајемо на ћирици, без обзира којим су писмом изворно штампани. Изостављамо евентуално обележене акценте. Истицања су изворна.

Лалевић 1962	[П]рава имперсоналија [су] такви глаголи код којих се наместо <i>es</i> [у <i>Es regnet = Киши</i> на нем.] не може замислити никакав одређен субјекат. Стога је било предлога да се такви глаголи зову бесубјектни, јер је то приличније него безлични: глагол тако употребљен има личну форму, одређен лични облик (треће лице) иако нема лица на које се односи, [...] али лице као покретач радње није одређено. (173)
Стевановић 1989	[Нема јасног одређења.]
Пецо/Станојчић (ред. и ур.) 1972	<p>БЕЗЛИЧНИ (ИМПЕРСОНАЛНИ) ГЛАГОЛИ, глаголи који се употребљавају у безличном смислу, који не указују на лице као на вршиоца одн. покретача глаголске радње (активности) или збивања, одн. на носиоца неког стања. Безлични глаголи употребљавају се само у облику 3. л. јд. средњег рода. Такви су нпр. глаголи: <i>грмети</i> (Грми.), <i>севати</i> (Сева.), <i>свитати</i> (Свиће.), <i>кишити</i> (Киши.), <i>снежити</i> (Снежи.) [...]</p> <p>БЕЗЛИЧНИ ПОВРАТНИ ГЛАГОЛИ [...] су најчешће глаголи који показују неко збивање у природи, али се не може тачно рећи чему се то збивање приписује, као нпр. <i>облачити се</i>, <i>разведравати се</i>, <i>смркавати се</i>, <i>раздањивати се</i> и сл., затим глаголи типа <i>дешавати се</i>, <i>догађати се</i> и сл., чија се радња не приписује одређеном граматичком лицу.</p>
Катичић 1986	<p>Други опет [глаголи] не траже никаква субјекта па као да му нити не отварају мјесто. Предикатни глаголи који су такви зову се <i>безлични</i>. [...] <i>Грми – Дажди – Свиће – Киши – Дани се – Тутњи – Снјежи – Смркава се [...]</i> – <i>Мирише – Мрачи се – Воња – Пада – Ведри се – Смрди – Пуше – Облачи се – Промркну, стмури се изненада [...]</i> (75)</p> <p>Безлични глаголи нису дакле обиљежени тиме што не отварају мјесто субјекту, него тиме што им је садржај при безличној употреби такав да му се као ријеку не може додати вршилац. Безлично по томе и није категорија граматичкога него семантичкога устројства. (77)</p>
Миновић 1987	[У] неким оваквим [= безличним] реченицама налазе се безлични глаголи, тј. глаголи који у својој семантици не подразумевају различита лица (граматичка) као вршиоце радње или сл., већ се употребљавају у 3. лицу једине (нпр. <i>грмјети</i> , <i>сијевати</i> и сл.). (65)

<p>Поповић¹³2011</p>	<p>[Безлични глаголи су они] којим се исказују – или се могу исказати – неприписане ситуације; такви су глаголи: <i>свањивати, сванути, смркавати се, смрћи се, смрачити се, севати, грмети, дувати, пљуштати, наоблачити се, разведрити се, отоплити, захладнети</i> и сл. (многи ови глаголи могу бити и лични, одн. персонални [...]). (261)</p> <p>[Безлични глаголи су они] који не подразумевају постојање неког носиоца ситуације. (265)</p>
<p>Мразовић²2009</p>	<p>[„Безлични глаголи” наводе се само у регистру, али у оним одељцима на које се из регистра упућује – овог термина нема.]</p>
<p>Барић <i>et al.</i>²1997</p>	<p>Глаголи који по својем значењу долазе само у 3. лицу, али без субјекта, називају се безличним глаголима. То су глаголи збивања и стања која асе односе на жива бића и природне појаве уопће: <i>чинити се, позлити; снијезити, смркавати се, грмјети</i> [...].</p> <p>Безлични су и глаголи као <i>бољети, зелењети се</i>, који се повезују са субјектом, али опет само у 3. лицу: <i>боли ме глава, трава се зелени</i> итд. (229)</p> <p>Предикатни глаголи који не отварају мјесто никакву субјекту зову се безлични глаголи. (427)</p>
<p>Силић/Прањковић²2007</p>	<p>[Нема јасног одређења.]</p>
<p>Пипер 2005</p>	<p>[Безлични глаголи су они који] у својој парадигми имају само облике трећег лица једнине и средњег рода (код облика који имају и лице и род), и [...] означавају процесе или стања узете независно од њиховог узрочника или носиоца, нпр. [...] У соби се почело мрачити. [...] Смркава се. [...] Позлило јој је.</p> <p>Ограничено-лични глаголи [имају исте те особине, али] могу означавати процесе или стања чији је носилац именован [...]. Свиће. [...] Зора свиће. [...] Грми. [...] Гром загрме на светог Илију. (603)</p>
<p>Пипер/Клајн²2014</p>	<p>[Слично као у Пипер 2005, с тим што се не помињу „ограничено-лични” глаголи, већ се и такви називају безличним.]</p>

Табела 1

Као што видимо, у једном приручнику се безлични глаголи уопште не помињу (Маретић³1963), у два се не може наћи цитат у коме се на јасан начин дефинишу или одређују (Стевановић⁴1989, Силић/Прањковић²2007), а у једном је, рекло би се, уложен чак и свестан напор да се овај термин и појам избегне (Мразовић²2009). А. Белић употребљава термин ГЛАГОЛИ ЗА БИВАЊЕ,

док П. Пипер (2005) уводи термин ОГРАНИЧЕНО-ЛИЧНИ глаголи за оне безличне глаголе који се могу употребити и као лични (с тим што није до краја јасно зашто такви не би били и глаголи *мрачити се* (уп. *Небо се мрачило*) и *сржавати се* (уп. *Небо се сржавало*)). Поменућемо и да бар један приручник безличним глаголима, очигледно, сматра и личне глаголе у обезличеној реченици (уп. *Говори се* у примеру из БРАБЕЦ *et al.* 20154).

2.3. Уз опаску да вероватно није свим ауторима био циљ да дају нај-прецизнију могућу дефиницију, па можда ни да дају дефиницију уопште, већ да појаву представе на најприкладнији начин, оно што ипак можемо из овог прегледа закључити јесте да се користе, и обично међусобно комбинују, критеријуми које можемо грубо сврстати у три врсте.

Првим критеријумом, СЕМАНТИЧКИМ, истиче се да безлични глаголи означавају ситуацију чији се носилац (одн. „покретач”, „вршилац”, „узрочник”) „не зна, „не може замислити”, „не може одредити”, или се на њега „не указује”, односно ситуацију „узету независно” од носиоца, ситуацију за коју се носилац „не подразумева”, ситуацију која је „неприписана”.

Другим критеријумом, СИНТАКСИЧКИМ, има се у виду структурни састав реченице коју безлични глаголи граде: они „не траже” субјекат, „не отварају му место”, па у таквим реченицама субјекта „не може ни бити”. Синтаксичким, одн. семантичко-синтаксичким, може се сматрати и одређење ситуације као „неприписане”, будући да то приписивање има обавезно свој формално-синтаксички одраз у конгруенцији предиката с граматичким субјектом.

Трећи критеријум, МОРФОЛОШКИ, примењује се у две варијанте, које можемо назвати „јака” и „слаба”. Прва узима да глагол у својој парадигми уопште и нема облике за сва три лица, већ само за 3. л. (јд., ср. р.), чиме се практично дефиниција премешта на терен морфологије, а безлични глаголи сврставају међу глаголе с дефектном парадигмом. Ако се пак каже да се безлични глагол „не употребљава” у другим лицима осим у трећем (што је други случај, одн. „слаба” формулација), тиме се ипак допушта да глагол има облике за остала лица, али по природи ствари, услед специфичности означене ситуације одн. глаголске семантике – за њима неће никад бити потребе, јер се ситуација никада не приписује ни говорнику ни саговорнику. На овом месту можемо додати да се „јаки” морфолошки критеријум за дефинисање безличних глагола и њихово разликовање од личних користи и у референтном граматичком приручнику чешког језика (ГРЕПЛ *et al.* 1987: 159–160); слично поступа и академијина граматика руског језика, но ипак додаје да међу личним глаголима нема мало оних који се не користе у 1. и 2. лицу (ШВЕДОВА (*гл. ред.*) 1980: 582). А ако се „јаки” морфолошки критеријум, одн. дефектност парадигме, узима као основ, онда се понекад даје предност терминима МОНОПЕРСОНАЛНИ одн. УНИПЕРСОНАЛНИ (ГЛАГОЛ) (уп. СИМЕОН 1969, као и КАРЛСОН 2000).

Ове три врсте критеријума у доброј мери одражавају и различите приступе феномену безличности уопште, не само у домаћој граматици, већ и у типолошкој и општетеоријској литератури. Како примењује А. Сјевјерска, ту семантичка карактеризација има обично једно од два упоришта: прво је утврђивање непостојања особног, тј. људског агенса (ма како се он

схватао) који би био контролор ситуације – такве конструкције типично означавају метеоролошке феномене, затим телесне осећаје и емоције, као и модал(изова)не ситуације; друго упориште је утврђивање (не)референтности одн. (не)специфичности ентитета који је покретач ситуације. Синтаксичка пак карактеризација безличности укључује „бесубјектност“: (граматички) субјекат или уопште не постоји, или је плеонастичан одн. семантички празан, било као „откривен“ (енгл. *overt*), било „скривен“ (енгл. *covert*). Коначно, из морфолошке перспективе безличност се легитимише тиме што је „главни” глагол употребљен тако да или не спецификује лице уопште, или се налази обавезно у облику трећег лица (СЈЕВЕРСКА 2008).

Ове различите перспективе не морају увек искључивати једна другу, али могу довести граматичара у незгодан положај ако треба да се определи за важнију (уп. нпр. цитат из Катичић 1986), па и ставити га у ситуацију да формулише контрадикторну дефиницију, која би требало да примени и синтаксички („бесубјектност”) и морфолошки критеријум („блокираност трећег лица”) – као у БАРИЋ *et al.* 21997. Они се, наиме, тешко могу помирити.

3. Пре но што покушамо понудити задовољавајуће решење, осврнућемо се накратко на то како су безлични глаголи препознати и третирани у домаћој лексикографској пракси. У *Речнику српскога језика* Матице српске (РСЈ) квалификатор „безл.” (= „безлично”) употребљен је двестотинак пута.⁴ Осим глагола где би се овај квалификатор свакако и очекивао, какви су *сванути*, *грмети*, *позлити* и сл., срећемо га и на другим местима. Уп. следеће цитате:⁵

болети јек. **бољети**, боли несвр. **безл.** 1. *бити обузет болом, одавати бол, бити извор бола.* — Боли ме глава. 2. (некога) *осећати бол, имати бол (болове).* — Боли ме у грлу. 3. *причињавати, задавати бол.* — Боле ме убоди. *фиг. Неправда ме боли.* [...]

десити се, десим се свр. 1. (у 3. л. пл. времена) *догодити се, збити се* (нпр. о неком догађају). [...]

догодити се, -им се свр. *десити се, збити се* (обично *изненада, одједном*). — Нешто им се сигурно догодило.

писати, пишем несвр. (нешто) 1. *служити се оловком, бележити.* 2. *састављати какав текст (књижевно, научно или др. дело).* [...] 4. **безл.** *налазити се написано, одитампано.* — Пише то у књигама. [...]

предстојати, -ји свр. **безл.** *налазити се пред неким* (о нечему што ће се догодити), *бити очекиван у будућности.* — Предстоји нам много рада.

прећи (прећи), пређем [...] свр. 1. *идући, премештајући се превалити* (какво *распојање, какав простор*): ~ земљу банатску, ~ мост, ~ улицу, ~ ограду, пет километара за сат. [...] 8. **безл.** (са лог. субјектом у акуз.) *престати осећати нешто непријатно, преватићи бол, страх и сл.* — Прешла ме је нога. Прешао ме је страх. [...]

присести [...] свр. 1. *сести на кратко време, мало поседети.* — Док се оне пентрају по дрветима, ја приседнем на клупу. [...] 3. (**безл.**) а. *застати, запети у грлу, једњаку, засести* (о *залогају*). — Присео му је од страха залогај у грлу. б. **безл.** (са лог. субјектом у дативу) *фиг. осетити непријатност, нерасположење због нечега.* – Присело ми је све што сам међу њима рекао.

⁴ Међутим, то не значи безличних глагола у речнику има толико, пошто је, с једне стране, овај квалификатор коришћен и за сваку другу врсту употребе која је оцењена „безличном” (укључујући и обезличене реченице), а с друге стране, имперфектив(изова)ни глаголски парњаци, безлични или не, по правилу су давани без икаквог квалификатора, него само с граматичком дефиницијом облика „несвр. према X”.

⁵ Цитате дајемо без акцената. Квалификаторе од значаја смо подвукли.

сврбети [...] несвр. *имати неугодан осећаја голицања и пецкања на кожи*; уп. свраб (2) и сврбеж. [...]

сладити, сладим несвр. [...] □ ~ **се 1.** *јести или пити с уживањем, осећајући слат:* ~ се крушком, ~ и вином. [...] **3.** безд. *годити, пријати, милити се.* — Сладио му се такав живот.

На први поглед, могло би се помислити да се лексикограф држао морфолошког критеријума, с обзиром на то да су као безлични квалификовани глаголи *болети* (и то у оба своја значења – под 1, с граматичким субјектом, и под 2, без њега) и *предстојати*, као и глаголи *писати*, *присести*, *прећи* и *сладити се*, у оним значењима у којима се употребљавају само у 3. л., опет без обзира на то што имају уз себе граматички субјекат у номинативу, који је видљив и у примерима. Безлични квалификатор, међутим, није добио глагол *сврбети*, који је и по значењу, и по облику у ком се употребљава, и по саставу реченице коју гради – врло сличан глаголу *болети*. Глагол *десити се* (у значењу под 1) не добија такав квалификатор иако задовољава морфолошку дефиницију безличности, већ уз њега стоји „у 3. л. гл. времена”, а да конфузија буде већа, његов синоним *догодити се* није добио ни овакво одређење. Таквих случајева могли бисмо навести још, али није нам циљ да лексикографа излажемо критици, већ да покажемо да је овај квалификатор (односно теоријски појам) примењиван проблематично и недоследно, што свакако може бити одраз његовог некохерентног теоријског третмана ван лексикографије.

4. Важно је истаћи да овде не разматрамо која је и каква дефиниција безличног глагола „тачна”, а која „погрешна”, већ да ли се може изнаћи дефиниција која је, прво, једноставна, друго – употребљива, и треће – таква да ће дати појам који је релевантан за синтаксу. Први услов подразумева да би било пожељно одабрати само један критеријум, ако је то могуће, и формулисати га што једноставније. Други услов подразумева да дефиниција треба да буде таква да је свако – и лингвиста и наставник у школи – може лако применити, и без напора и недоумице за дати глагол (у датој реченици) проценити да ли је безличан, односно безлично употребљен. Тај услов тешко да може задовољити дефиниција која се служи семантичким критеријумима, с обзиром да се и појам као што је „вршилац” одн. „агенс” (чије би постојање одн. непостојање требало утврђивати) данас сматра пре дифузном него дискретном семантичком категоријом (уп. нпр. Даути 1991, као и Стипчевић 2008). Што се тиче морфолошки утемељене дефиниције, она би могла, да поновимо, формулисати било у „јакост” (Безличан глагол је онај који има само облик 3. лица), било у „слабост” варијанти (Безличан глагол је онај који се употребљава само у облику 3. лица). Обе нам се чине проблематичне. Наиме, разумно је претпоставити да различити говорници (тј. и они који граматику пишу, и они који је користе у научне, стручне и школске сврхе) могу имати различит суд о томе да ли глагол „има” или „нема” облике 1. и 2. лица, а мора се добро водити рачуна и о томе да оно што је могуће у језику не кореспондира увек и нужно с оним што је могуће у стварности.⁶ Додатну тешкоћу причињава и

⁶ Да такав суд није тривијалан, показује и куриозитет какав налазимо у шестотомном *Речнику Матице српске (РМС)*, где је, за разлику од свих других придева, лексикограф лексему *тру-*

чињеница да има изузетно мало глагола који се не могу употребити никако другачије него као безлични (ма који критеријум имали у виду): такве глаголе могли бисмо звати апсолутно безлични глаголи⁷ и прелиминарна анализа на *PCJ* показује да би их у српском језику могло бити тек неколико десетина. Сви остали су или примарно безлични, с тим да допуштају и личну употребу, или су примарно лични, с тим да могу бити безлично употребљени. Дакле, искључиво морфолошки утемељена дефиниција тешко да би била нарочито применљива и у овим случајевима (уп. Безлично употребљен глагол лесте онај који је употребљен као да има само облик 3. лица, односно ...као да се употребљава само у облику 3. лица).

Трећи услов који смо поменули – релевантност – почива на захтеву да појам који се превасходно користи у синтакси (о чему довољно говори чињеница да се у свим домаћим граматичким приручницима о безличним глаголима говори у поглављу о синтакси, а не о морфологији) треба да буде дефинисан тако да омогући да се различите синтаксичке законитости лакше, једноставније и елегантније опишу и представе. Покушаћемо да илуструјемо шта имамо у виду.

Глаголи као што су *сванути* и *свитати* задовољавају било који од поменутих критеријума за безличност. За разлику од личних глагола, њихове употребне могућности знатно су сужене: познато је да се не могу употребити у императиву, одн. градити заповедне реченице за директну заповест (бар не ван метафоричке личне употребе); није им доступан ни рефлексивни ни партиципски пасив, па ни „безлични” партиципски пасив, који иначе могу имати многи непрелазни лични глаголи (*На њих је пуцано*). Инфинитив глагола *сванути* и *свитати* практично нема никакву синтаксичку функцију осим грађења допунског дела сложеног предиката, док инфинитиви (и инфинитивне синтагме) других глагола имају много ширу употребу (уп. *Лепо је рано устати*, али **Лепо је рано сванути*; делиберативно *Када устати?*, али **Када сванути?* и сл.)⁸. Много ређе се пак има у виду чињеница да се глаголи као што су *сванути* и *свитати* не могу у клаузи употребити у облику глаголског прилога, ни садашњег ни прошлог (**Сванувши, изашли смо напоље*)⁹, а још ређе се помиње да клауза с овим глаголима у предикату не може садржати гл. прилог садашњи ни прошли (било сам, било као центар гл. синтагме) неког другог глагола (уп. **Враћајући се кући, свануло је*, **Дошавши кући, свануло је*). Ова листа особености вероватно није коначна, и вероватно се свака од њих може објаснити из различитих углова, али један од елегантних начина да ове особености објединимо, а уједно и предвидимо синтаксичко понашање

дан дао искључиво у облику женског рода (*трудна*), проглашавајући облике мушког и средњег рода непостојећим. На тај начин је изгубио из вида да језик служи и да саопштавамо о стварима које не постоје (нпр. *Мушкарца не може бити трудан*), као и да граматички род и природни пол нису увек у сагласности (*Девојчурак је трудан*, *Девојче је трудно*). Захваљујемо проф. др Душку Витасу што нам је скренуо пажњу на овај детаљ.

⁷ Термин апсолутно безлични глагол у овом значењу предложио је Л. Баби (1989).

⁸ М. Ивић (1972) детаљније описује репертоар синтаксичких употреба инфинитива у српском језику.

⁹ На ову околност, али у руском језику, скреће нарочито скреће пажњу Л. Баби (1975).

других глагола, јесте да их доведемо у везу управо с појмом безличности – али дефинисаном не морфолошки, него синтаксички! Наиме, неки други глаголи, као што су *болети*, *сврбети*, *дешавати се* и сл., који задовољавају поменути морфолошку дефиницију (јер су увек у 3. л.), али не синтаксичку (јер се користе с граматичким субјектом) – не показују истоветно понашање када су посредни њихови глаголски прилози (уп. *Рука ми је отицала*, *болећи ме све више*, *Рука ме је болела*, *отичући све више*; *Крађе су се дешавале свакодневно*, *стварајући напету атмосферу*, *Дешавајући се свакодневно*, *крађе су стварале напету атмосферу* и сл.). Другим речима, синтаксичка дефиниција безличних глагола резултује нешто оскуднијим њиховим инвентаром, али се такав инвентар чини боље заокружен и синтаксички релевантан.

На основу свега досад изложеног, мислимо да има добрих разлога да синтаксичкој дефиницији одлучно дамо предност. Покушаћемо сада да је разрадим и додатно прокоментаришемо.

5. Поновићемо предложену синтаксичку дефиницију безличног глагола: **Безлични глаголи су они који не захтевају граматички субјекат да би формирали предикатску реченицу.**

Оваква дефиниција ослања се на раније синтаксичке дефиниције (Катић 1986, Поповић¹³2011). Мислимо да је важно да дефиниција садржи као кључан елемент баш граматички субјекат (а не „носиоца ситуације”), пошто се ради о добро дефинисаном и лако препознатљивом конституенту. У супротном, глаголи као што је *позлити*, који не захтева граматички субјекат, већ логички субјекат у дативу – за који се и даље може рећи да означава носиоца ситуације – остали би изван скупа безличних глагола. Оваква дефиниција уважава „вербоцентричну” перспективу у синтаксичкој анализи, коју, у различитим видовима, већина савремених синтаксичких теорија узима као полазишну, а подразумева да је предикатски глагол централни и најважнији реченични члан: његова синтаксичко-семантичка својства диктирају присуство (или одсуство) других реченичних чланова, који се отуд сматрају његовим аргументима одн. допунама; сви заједно тако чине минималну структуру, која се може проширивати необавезним, одредбеним конституентима. Према томе, ако глагол не захтева граматички субјекат, а то је типично номинал у номинативу, субјекта у реченици неће – и не може – бити. Стога би алтернативни термин за безличне глаголе могао бити БЕССУБЈЕКАТСКИ глаголи, за шта је и раније било предлога у литератури (в. т. 2.2). Веза између предиката и граматичког субјекта има и своје формално обележје, а то је конгруенција. Ако је глагол такав да не захтева граматички субјекат, онда он неће имати сачим да конгруира, па ће стајати у најнеутралнијем могућем финитном облику (могло би се рећи и „предефинисаном”, енгл. *default*), а то је 3. л. јд. (ср. р.). Дакле, овде је важно приметити да овако постављена дефиниција безличног глагола подразумева да је његов (неутрални) облик – последица безличности, а не предуслов за њу! Треба, такође, имати у виду да се граматички субјекат у датој реченици може и подразумевати, тј. бити неизречен – тада се обично говори о нултом субјекту, који и даље, међутим, функционише као контролор конгруенције; да бисмо за предикат такве реченице проценили да

ли је реализован личним или безличним глаголом, довољно је да утврдимо да ли је у конгруентном или неутралном облику, односно да покушамо у реченицу „вратити” подразумевани субјекат. Осим номиналом у номинативу (*Свиђа ми се ова песма*), граматички субјекат може бити реализован и мање типичним синтаксичким јединицама: партизивном синтагмом формираном од прилошке речи (*Свиђа ми се неколико песама*), неким врстама зависних клауза (*Свиђа ми се да певам / што волиш да певаш*), па и инфинитивном јединицом (*Свиђа ми се певати наглас*); и такве јединице сматрамо граматичким субјектом, зато што су и даље заменљиве номиналом у номинативу. Но, како саме нису у номинативу (нити у било ком падежу, јер су лишене падежне категорије), оне не могу бити контролор конгруенције, па ће предикат с таквим субјектима опет стајати у неутралном, инконгруентном финитном облику. Али, ако се држимо постављене дефиниције, такав глагол нећемо сматрати безличним, па ни безлично употребљеним: његов неутрални облик условљен је нарочитом реализационом варијантом субјекта, а не чињеницом да он субјекат уопште не захтева. Слично би важило и за различите примере с тзв. генитивним субјектом. О тим случајевима, као и даљим консеквенцама овакве концепције, могућој колизији с другим концепцијама (нпр. оној о „слободној” и „везаној” безличности у Ивић 1963) – намеравамо детаљније говорити другом приликом.

ЛИТЕРАТУРА

- Барић et al.** ²1997: Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika, *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Баби** 1975: Leonard H. Babby, „Impersonal verbs and their lexical specification”, *The Slavic and East European Journal*, 19/2, 182–187.
- Баби** 1989: Leonard H. Babby, „Subjectlessness, external cubcategorization, and the Projection Principle”, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXII/2, 7–40.
- Белић** 1933/2000: А. Белић, *Грамматика српскохрватског језика за трећи разред средњих и стручних школа*, Београд: Издавачка књижевница Геце Кона, 1933 [Прештампано у: Александар Белић, *Грамматике. О грамматикама* (приредила Даринка Горган-Премк), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 179–273].
- Брабец et al.** ²1954: Ivan Brabec, Mate Hraste, Sreten Živković, *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika* (II prerađeno i nadopunjeno izdanje), Zagreb: Školska knjiga.
- Грепл et al.** 1987: Miroslav Grepl, František Daneš, Zdeněk Hlavsa, *Mluvnice češtiny 3. Skladba*, Praha: Academia.
- Даути** 1991: David Dowty, „Thematic proto-roles and argument selection”, *Language*, 67/3, 547–619.

- Ивић 1963:** Milka Ivić, „Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice”, *Књижевност и језик*, X/1, 18–24.
- Ивић 1972:** Milka Ivić, „Problematika srpskohrvatskog infinitiva”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XV/2, 115–138.
- Караџић 1814:** Вук Стефановић Караџић, *Писменица сербскога језика по говору простога народа*, Беч.
- Караџић 1818:** Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечма*, Беч.
- Карлсон 2000:** Fred Karlsson, „Defectivity”, [у књизи] G. E. Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan (Eds.), *Morphologie: ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung = Morphology: an international handbook on inflection and word-formation*. Berlin: Mouton de Gruyter, 647–654.
- Катиџић 1986:** Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: nacrt za gramatiku*, Zagreb: JAZU–GLOBUS.
- Лалевих 1962:** Миодраг С. Лалевих, *Синтакса српскохрватскога књижевног језика*, Београд: Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије.
- Маретић 1963:** Томо Маретић, *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика* (3., nepromijenjeno izdanje), Zagreb: Matica hrvatska.
- Миновић 1987:** Milivoje Minović, *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole. Rečenica, padeži, glagoli*, Sarajevo: Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Мразовић/[Вукадиновић] 2009:** Pavica Mrazović, u saradnji sa Zorom Vukadinović, *Граматика српског језика за странце, друго, прерађено и допуњено издање*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Пецо/Станојчић (ред. и ур.) 1972:** Asim Peco, Živojin Stanojčić (red. i ur.), *Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja: Srpskohrvatski jezik*, Beograd: Interpres, 1972.
- Пипер 2005:** Предраг Пипер, „Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика”, [у књизи] Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика (проста реченица)*, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 575–982.
- Пипер/Клајн 2014:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, друго, измењено и допуњено издање, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 2011:** Љубомир Поповић, „Синтакса”, [у књизи] Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике, 206–386.
- РСМ:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, измењено и поправљено издање, Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Силић/Прањковић 2007:** Josip Silić, Ivo Pranjković, *Граматика хрватскога језика (за гимназије и висока училишта)*, 2. izdanje, Zagreb: Školska knjiga.

- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Сјевјерска 2008:** Anna Siewierska, „Ways of impersonalizing: pronominal vs verbal strategies”, [у књизи] G. González, M. d. l. Ángeles, J. L. Mackenzie, E. M. González (Eds.), *Current Trends in Contrastive Linguistics: Functional and Cognitive Perspectives*, Amsterdam: John Benjamins, 3–26.
- Стевановић 1989:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса* (четврто издање), Београд: Научна књига.
- Стевовић 1960:** Игрутин Стевовић, *Функционална граматика српскохрватског језика. Основи*, [Београд:] Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије.
- Стипчевић 2008:** Балша Стипчевић, „Семантичке улоге у савременој лингвистичкој теорији”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/3, 115–154.
- Шведова (гл. ред.) 1980:** Н. Ю. Шведова (гл. ред.), *Русская грамматика I*, Москва: Наука.
- Шипер 1832:** Benedict Schipper, *A concise and comprehensive practical grammar of the Latin tongue*. Philadelphia: Mifflin & Parry.

Balša N. Stipčević

WHAT ARE IMPERSONAL VERBS?

Summary

The author examines the concept of *impersonal verbs* in grammatical literature, taking also into account their lexicographic treatment. The criteria for their definition are analyzed and discussed.

Јован М. ЧУДОМИРОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ОДНОС ПРЕФОРМУЛАЦИЈЕ И ЊЕГОВА ОБЕЛЕЖЈА

У раду се, на корпусу примера ексцерпираних из ЕКСЈ, описује прагматика преформулације у српском језику, као и формалне и семантичко-прагматичке сличности и разлике између три маркера преформулације – *то јест*, *односно* и *другим речима*. У другом делу рада објашњавамо разлику између преформулације и блиских односа/функција на које се она у литератури понекад своди, као што су експликација, егземплификација, закључност, објаснидбени однос итд., а указујемо и на паралеле између преформулације и раставности/дисјункције.

Кључне речи: преформулација, конектори, везници, лингвистика текста, анализа дискурса, семантика, прагматика, везник/речца *то јест*, везник/речца *односно*, конектор *другим речима*

1. Увод

1.1. Преформулација

Преформулацију као тип кохезивног односа помињу различити аутори, као засебан однос или као подврсту неког ширег односа (уп. Халидеј 1985; Ман/Томпсон 1986; 1988; Ковачевић 1998). Д. Блејкмор се из перспективе теорије релевантности бавила маркерима преформулације у енглеском у неколико радова (в. Блејкмор 1993; 1997; 2007), истичући да преформулацију треба посматрати као однос *интерпретативне сличности*, у смислу у ком се овај термин користи у теорији релевантности (Спербер/Вилсон 1995). Да би два сегмента била интерпретативно слична, они не морају имати исту језичку форму, нити идентичан пропозициони садржај, већ је довољно да у извесној мери деле исте логичке и контекстуалне импликације (Блејкмор 1993: 116; 2007: 319).

* jovan.cudomirovic@fil.bg.ac.rs

Ова ауторка истиче да треба разликовати две врсте преформулације (Блејкмор 2007) и то илуструје, између осталих, и следећим примерима (истицање је наше):

- (1) Cuts, **or** in more technical terms, lacerations, can be treated in two ways. (Блејкмор 2007: 312, 320)

Посекотине, **или(ти)**, стручније речено, лацерације, могу се третирати на два начина.

- (2) What I think we need, you see, is rooms with a table, **’or in other words / that is to say,** a table which students could sit around. (Блејкмор 2007: 316)

Оно што нам треба, видите, јесу собе са столом, **’или другим речима / то јест** столом око ког би студенти могли да седе.

Према Блејкморовој (2007: 321–324), у првом примеру, реч *лацерације* није употребљена да се њоме интерпретира садржај означен речју *посекотине*, већ је у питању исти садржај, који се само изражава на два различита начина. Однос преформулације овде, дакле, не постоји између два садржаја, јер је у питању један те исти садржај, него између два језичка средства којима се у датом контексту тај садржај може изразити.

За разлику од тога, у другом примеру преформулацијом се интерпретира садржај првог дела – значење именице *table* ’сто’ сужава се на тачно одређену врсту стола, онакву о каквој је реч у датом контексту, тј. какву говорник има на уму. Оно што је саопштено не тиче се језичких јединица којима се жељени садржај преноси, већ самог садржаја, тј. „појмовне представе коју саговорник треба да изведе” из првог дела конструкције (Блејкмор 2007: 328), па је оваква преформулација метапојмовна, или „метарепрезентациона”, а не метајезичка. Блејкморова у свом раду показује да се за метајезичку и метарепрезентациону преформулацију у енглеском користе различита средства: прву може сигнализирати само везник *or* ’или’, док се за другу користе маркери попут *that is (to say)* ’то јест’ и *in other words* ’другим речима’ (и тада, према Блејкморовој, није могуће употребити *or* ’или’).

Маркерима преформулације у српском (*односно, то јест, другим речима, другачије / друкчије речено* и сл.) први се детаљније бавио, колико нам је познато, М. Ковачевић (1998) (за контрастивну перспективу в. Бајић 2016; 2018). За њега је преформулација један од подтипова објаснидбеног односа, и то подтип чије се значење „своди на преименовање денотата, а изражава се везницима *то јест* и *односно*, везником *или*, безвезничким конструкцијама, као и везником *или* с конкретизаторима: *другим ријечима, другачије речено*, и свим пропозиционалним конекторима ауторизације, и на крају: конкретизаторима *дакле, тако рећи и такозвани*” (Ковачевић 1998: 76). *То јест* и *односно* појављују се и као обележја свих осталих подтипова објаснидбеног односа (осим значења додатног коментара), а то су корекција, експликација, конкретизација (која се даље реализије или као објашњење општег конкретним или као егземплификација општег) и корелација (уп. Ковачевић 1998).

Овакво схватање преформулације је, дакле, знатно уже од оног које износи Блејкморова и ког ћемо се ми држати у овом раду.

1.2. Циљ рада, метод и корпус

Циљ овог рада јесте да да сажет опис преформулације у српском. Конкретније, наши циљеви су: 1) да из прагматичке перспективе утврдимо које су типичне варијанте преформулације на материјалу српског језика; 2) да испитамо има ли разлика – и ако има, какве су – између типичних маркера преформулације у српском; 3) да одредимо какав је однос преформулације према другим типовима односа који се помињу у литератури.

Истраживање заснивамо на анализи корпуса. Корпус за наше истраживање чине примери из *Електронског корпуса српског језика* (ЕКСЈ), који се развија на Математичком факултету Универзитета у Београду. Из ЕКСЈ ексцерпирани смо укупно 233 примера са маркерима *то јест*, *односно* и *другим речима*, и то по 90 примера за маркере *то јест* и *односно*, и 43 примера за маркер *другим речима*. Овакав однос грубо одражава разлике у фреквентности ових маркера, у том смислу што је маркер *другим речима* у ЕКСЈ најмање фреквентан (има 2.192 појављивања). Велика разлика у фреквенцији у ЕКСЈ постоји, додуше, и између маркера *то јест* (10.164) и *односно* (66.487), али више од половине те разлике отпада искључиво на примере из дискурса правних прописа (где је манир да се готово искључиво користи маркер *односно*) и новинарског стила (чији текстови доминирају у структури ЕКСЈ). Пошто нисмо очекивали да би већи број примера за маркер *односно* из ова два регистра суштински изменио слику о преформулацији у српском, за маркере *то јест* и *односно* узели смо исти број примера. Јединица ексцерпције је, дакле, маркер преформулације заједно са два сегмента дискурса које доводи у везу; притом, природа испитиваног феномена је таква да се у анализи мора узети у обзир и контекст (нарочито претходни део дискурса), па ексцерпирани примери садрже и контекст у ком је материјал који представља јединицу ексцерпције употребљен.

2. Анализа корпуса

2.1. Типови преформулације

2.1.1. Метајезичка преформулација у ужем смислу

Попут примера (1) из уводног одељка, примери (3)–(5) илуструју метајезичку преформулацију – нема интерпретације једног садржаја другим, већ само замене једног израза оним који му је у датом контексту синониман:

- (3) Они су исказивани по религиозној припадности као Хрвати гркоисточне, **односно** православне вере. (М. Степић, *У вртлогу балканизације*)
- (4) Улога краља у именовању министара била је врло велика, што је отежавало издвајање функције првог министра, **односно** пред-

седника владе, а с тим и учвршћивање принципа колективне одговорности. (О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*)

- (5) На зидовима храма живописани су, **тј.** представљени, призори из црквеног живота и осликани црквени ликови. (Уџбеник историје за VI разред основне школе)

И пример (6) илуструје метајезичку преформулацију: аутор новинског чланка најпре је употребио термин *фертилитет*, а затим га дефинисао (претпостављајући, вероватно, да његово тачно значење просечном читаоцу не мора бити познато); и оваква преформулација је метајезичка – другим делом преформулативне конструкције не износи се нова мисао/појам да би се интерпретирала мисао/појам из првог дела, већ се исти појам означава другачијим језичким средством: синтагмом уместо термином. Слично је и у примерима (7)–(8) (с тим што се типови синтаксичких јединица понегде разликују).

- (6) У Шпанији, Португалији и у Грчкој, баш у време највишег пораста животног стандарда, остварен је, наводи Горан Пенев, највећи пад природног прираштаја становништва и највећи пад фертилитета, **односно** броја деце по једној жени до њене 40. године. (*Политика*, 6. X 2006)
- (7) После састављања одговарајућих исправа, поклонопримац, **тј.** нови власник, одмах је поклоњену имовину преузимао у државину. (Д. Николић, *Древноруско словенско право*)
- (8) Претпостављајући да ћемо доћи до сужња, мораћу да избадим онолико баласта колико је тај човек тежак. Да, али сам на тај начин само одржао балон у равнотежи **то јест** на истој висини на којој се налазимо. (Ж. Верн, *Пет недеља у балону*)
- (9) Напоменувши још једном да је главни адут Албе веома квалитетан напад, Шутало је оценио да је шанса Хемофарма за победу „игра на низак резултат”, **односно** мали број поена. (*ПТС*, 27. IX 2010)

У основи су исти и следећи примери, с тим што је овде термин други члан конструкције, а опис/дефиниција му претходи:

- (10) Кад говоримо о животињском свету уопште, онда при том мислимо на животиње које живе без човековог старања, **односно** на дивље животиње. (*Наш крај*, уџбеник за III разред основне школе, 1986)
- (11) [...] мајка у оваквом браку према својој деци има веома слаб наследноправни положај, јер су од ње јачи „наследници по закону”, **тј.** легитими. (О. Станојевић, *Римско право*)
- (12) Интенција је да се половина прихода од приватизације враћа назад привреди кроз развојне фондове, **односно** да се реинвестира. (*Економист магазин*, бр. 135–140)

Овде, наравно, спадају и случајеви у којима је први члан израз на страном језику, а други његов превод:

- (13) Слово припада спољашњости и делује само на спољашњи начин, док дух може бити примљен само *ab intra*, **то јест** духом. (А. Коаре, *Немачки мистици, духовници и алхемичари XVI века*)
- (14) [...] а испод нипошто занемарљиви безбројни делатници који се у жаргону називају „jobbers”, **то јест** неовлашћени посредници. (Ф. Бродел, *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века II*)
- (15) Шта кукаш: *Life is tough!* **Односно**, закони живота су брутални. (*Мостови*, бр. 111)

Метајезичка преформулација обележава се маркерима *односно* и *то јест*. Маркер *другим речима* на њиховом месту не делује као прагматички прикладно решење, јер би се очекивало да иза њега следи сегмент који је не само формално већ и садржински другачији. У нашој грађи, уосталом, нема ниједног примера метајезичке преформулације обележене маркером *другим речима*.

Маркери *односно* и *то јест* могли би се у оваквим случајевима заменити и везником *или*. То би, међутим, потенцијално производило двозначност. Читалац коме није познато да је, рецимо, *грко-источни* исто што и *православни*, или да је *први министар* исто што и *председник владе*, конструкције попут *грко-источне или православне вере* и *први министар или председник владе* могао би разумети као да је реч о алтернативним садржајима (тј. да су *грко-источна* и *православна* две различите вере итд.), а не о метајезичкој дисјункцији, док такве опасности с маркерима *то јест* и *односно* нема. Могуће је, међутим, употребити и везник *илити*,¹ који не би остављао простора поменутој двозначности и који је, чини се, за разлику од *или*, специјализован управо да обележи метајезичку дисјункцију, а не и друге типове раставног односа.

2.1.2. Метајезичка преформулација у ширем смислу

Овде скрећемо пажњу на једну специфичну групу примера која, сматрамо, такође спада у метајезичку преформулацију, али посебног типа.

- (16) Садашња месечна плата професора износи 33.000 динара, док наставници примају 16 одсто мање, **односно** 28.000 динара. (*Политика*, 10. XI 2007)
- (17) Али, ни рекордни извози се неће одржати: тако 1753. и 1754, Гдањск извози само 52 000 ласта (тј. 624 000 квинтала). (Ф. Бродел, *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века I*)

¹ Аутор дугује захвалност проф. Љубомиру Поповићу, који му је скренуо пажњу на специфичност овог координатора.

- (18) Будући да је Чедомир Јовановић, лидер ЛДП-а, на председничким изборима у јануару добио нешто више од 230.000 гласова, **односно** 5,6 одсто, Остојићева рачуница вероватно има основа [...] (*Политика*, 18. III 2008)
- (19) Ове године инкасирао је од турнира 640.000 фунти, **тј.** близу 900.000 евра. (*Политика*, 7. V 2008)

У сва четири примера оба сегмента изражавају некакав квантитет: у примерима (16), (17) и (19) у питању је количина новца, у примеру (18) број гласова. Такође, у сва четири примера преформулација заправо значи промену начина на који се одређени квантитет изражава: у примеру (16) релативна мера (удео у укупној количини) преформулисана је апсолутном мером, док је у примеру (18) учињено обрнуто; у примерима (17) и (19) количина изражена једном мерном јединицом у другом сегменту је изражена другом мерном јединицом.

С једне стране, ове преформулативне конструкције саопштавају исти садржај, само на различите начине. Међутим, оно по чему се ови примери разликују од осталих примера метајезичке преформулације јесте то што поента преформулације овде није у томе да просто понуди алтернативно *језичко* средство: различите мере нису просто питање језика, већ једне праксе која начелно може постојати и независно од језика. А поента преформулације је у томе да се читаоцу понуди ближа, интуитивнија, јаснија представа о датој количини, да му се понуди перспектива одн. мерна јединица која му омогућава да створи јаснију представу о томе о каквој/коликој количини је у датом контексту реч. То онда значи, дакле, да је реч о другачијем менталном представљању, а не просто о другом језичком средству.

Упркос томе, кључ је, чини се, у следећем – мерење је по својој природи *симболичка* активност – измерити нешто значи приписати бројну вредност подскупу неких предмета, особа, материје итд. преко мерне јединице – апстрактног појма који служи као нека врста референтне вредности, тј. симболизује некаку јединичну количину која је свима позната, а обично о њој имају и некаку интуитивну представу. У том смислу, изражавање мере је једна врста формалног језика; заправо, то је један од кључних елемената формалног језика којим се служе математика и многе природне науке и техничке дисциплине. И зато није необично што се у систему природног језика овакве преформулације понашају као и друге метајезичке – а да се заиста тако понашају, најбоље се види по томе што се и у овим примерима маркери *односно* и *то јест* могу заменити речју *илити* – координатором који обележава метајезичку дисјункцију.² Разлика између „метајезичности” примера

² Да ово није специфичност српског језика, може нам показати поређење са енглеским. Наиме, у оваквим конструкцијама у енглеском би био употребљен везник *or* 'или'; овакве примере лако је наћи претрагом на интернету: *An investor could get a maximum loan of 85 per cent, or €127,500 [...]* 'Инвеститор би могао добити зајам од највише 85 посто, **тј.** / **одн.** / **или(ти)** 127.500 € [...]' (И1); *Given the net gaming revenue figure of £109.7m for the company as a whole, this means that Spain was worth £14.1m or £16.4m* 'С обзиром да је нето приход био 109,7 милиона фунти за

(3)–(15) и примера (16)–(19) јесте у томе што код прве групе *језик-* у термину *метајезички* означава природни, људски, тј. у конкретном случају српски језик, док код друге групе *језик-* у термину *метајезички* има шире значење ('вештачки формални систем симболичког представљања неког садржаја').

2.1.3. Метапојмовна (метарепрезентациона) преформулација

При метапојмовној преформулацији, другим сегментом уводи се садржај који је другачији од садржаја првог сегмента, али је маркером преформулације означен као прагматички еквивалентан – као садржај који у датом контексту води истим закључцима као и садржај првог сегмента (уп. одељак 1.1).

Наравно, разлози због којих говорник може претпостављати да је одређеном сегменту његовог излагања потребна преформулација, као и начини на које је нешто могуће преформулисати, могу бити веома различити и вероватно их није могуће исцрпно нити сасвим систематично класификовати. (Осим тога, чак и да је могућа, таква класификација би вероватно била пре психолошки него лингвистички релевантна.) Овде ћемо зато описати неколико различитих случајева који, према заступљености у нашој грађи, делују као типични.

Једна од типичних преформулација јесте она у којој говорник сажето износи одређену тврдњу, коју затим преформулише другом, по правилу опширнијом и конкретнијом. Погледајмо следећи пример:

- (20) Налагодавци и убице до данас нису откривени, а пријатељи, колеге и Ђурувијина породица верују да убиство има политичку позадину **тј.** да је Славко Ђурувија страдао због оштрих речи и критичких ставова о режиму Слободана Милошевића. (*PTC*, 5. X 2010)

Преформулативну конструкцију овде чине два садржаја: (1) *Ђурувијина породица, пријатељи и колеге верују да убиство има политичку позадину*; и (2) [*Ђурувијина породица, пријатељи и колеге верују да је*] *Ђурувија страдао због оштрих речи и критичких ставова о режиму Слободана Милошевића*. Други садржај је очигледно конкретизација првог, но треба имати на уму да су у питању два различита садржаја: рећи да нечије убиство има политичку позадину може значити врло различите конкретне ствари: нпр. да је убијени политичар који је био конкурент другим политичарима, који су га убили; или, да је убијени био симпатизер одређене политике, а да су га убиле присталице неке друге политичке струје; или, да убијени лично није имао никакве везе с политиком, али је његово убиство неко испланирао и извео да би га искористио у политичке сврхе итд. Сврха ове преформулације је,

компанију у целини, то значи да је Шпанија [= приход шпанског огранка компаније] била вредна 14,1 милион фунти, **тј.** / **одн.** / **или(ти)** 16,4 милиона евра' (И2). Д. Блејкмор у свом раду (2007) не наводи примере овог типа, али констатује да се маркери *or* 'или' с једне, и *that is* 'то јест' и *in other words* 'другим речима', с друге стране, разликују управо по томе што је први искључиво маркер метајезичке преформулације, а друга два искључиво маркери интерпретативне преформулације (Блејкмор 2007: 321–328), што значи да су преформулације овог типа и у енглеском, као и у српском, обележене као метајезичке.

дакле, да првом сегменту понуди алтернативу која га конкретизује и стога је информативнија. Али то не значи да је први део сувишан: иако недовољно конкретан, он је економичнији и ефектно сажима суштину онога што је изречено другим сегментом, а преформулативним маркером имплицира се да у датом контексту и један и други воде истој интерпретацији. Слично важи и за следеће примере.

- (21) Да би се оживели грађевински послови, привредници предлажу да се уведе фазно издавање грађевинских дозвола, **то јест** да одмах по добијању локацијских дозвола почне изградња, а паралелно с тим да се набављају и остала документа. (*Политика*, 2. II 2008)
- (22) Тржишта некадашње Југославије представљају за словеначка предузећа предност и у случају нужде, **тј.** када треба проширити или преселити производњу. (*Политика*, 19. X 2018)
- (23) Клинтонова се враћа свом кампањском старту – Њујорку. Тамо ће, слуги се, своје активисте ослободити даљих обавеза, **односно** – обавестиће их да им евентуални будући ангажман неће бити плаћен [...] (*Политика*, 4. VI 2008)
- (24) Договор о оснивању заједничке железничке компаније Србије, Хрватске и Словеније постигнут је крајем јула ове године, како би се превоз робе и путника на паневропском Коридору 10 учинио ефикаснијим, рентабилнијим и бржим, **односно** путовање од Љубљане до Истанбула скратило са садашњих 57 на 35 сати. (*ПТС*, 10. X 2010)
- (25) Најкраћи одговор јесте да у мери у којој друштво репродукује услове за постојање ромског сиромаштва и беде илузоран је напор да се њихов стамбени и комунални стандард знатније побољша архитектонско-урбанистичким захватима. **Другим речима**, ако постоји дискриминација и стигматизација Рома у запошљавању, школовању, политичком животу итд. оне ће постојати и у становању. (*Политика*, 21. IV 2009)
- (26) „Најбоље је када у комуникацији нема предуслова. **Другим речима**, најбоље би било да се о проблемима који постоје разговара отворено и пријатељски и да обе стране учине колико могу да се проблеми решавају на обострано задовољство, укључујући и однос према Косову и Метохији”, рекао је Лутовац. (*ПТС*, 26. II 2010)
- (27) Министар омладине и спорта Снежана Самарџић-Марковић изјавила је да ће, служећи се примерима из суседних земаља, Министарство предложити влади „да свако ко прима такву врсту националног признања а није неспоран статус његовог држављанства мора да потпише изјаву о лојалности држави чији новац прима”. **Другим речима**, од косовских боксера, освајача светских медаља у дресу СФРЈ, тражиће се да потпишу „екстра документ”, да не признају независност Косова, ако желе да доживотно примају новчану надокнаду. (*Политика*, 20. XII 2008)

У свим примерима маркери *то јест*, *односно* и *другим речима* могли би се заменити исказима типа „а ево шта то тачно значи”, „а ево шта под тим мислим / шта тиме хоћу да кажем” и сл., но такви искази би истицали и експликативну улогу другог сегмента, док се преформулативним маркерима првенствено истиче међусобна прагматичка еквивалентност двају сегмената, а не семантички однос између њихових пропозиционих садржаја.

Чести су и случајеви у којима се другим сегментом спецификује одређени појам, вредност и сл. који је већ обухваћен садржајем првог сегмента.

- (28) У склопу преуређења Главне железничке станице, саграђене још у претпрошлом веку, **односно** 1884. године, у протеклих годину и по дана уређене су поједине службене просторије, а радови у неким а даље трају. (*Политика*, 29. VII 2008)
- (29) Тако је Милорад Мирчић, потпредседник СРС-а, јуче ујутру за Б 92 рекао да је потписивање коалиционог споразума са социјалистима могуће очекивати у току ове седмице **односно** данас или сутра. (*Политика*, 22. V 2008)
- (30) Посебно су у овим земљама угрожени млади, **односно** деца до 14 година. (*Политика*, 18. VII 2007)
- (31) У тој изјави у којој, „у име ЕУ”, изражава „забринутост” и „опомену” службеној Москви; словеначки званичници су се побринули да речену изјаву подрже и државе које нису у ЕУ, **односно** државе кандидати и оне у „стабилизационо-придружитвеном процесу и могући кандидати за чланство” као што су Хрватска, Албанија, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Грузија. (*Политика*, 21. I 2008)
- (32) Министарства из става 1. овог члана у вршењу надзора међусобно сарађују, **односно** међусобно се обавештавају о предузетим мерама, размењују информације, пружају непосредну помоћ и предузимају заједничке мере и активности [...] (*Закон о заштити потрошача*)
- (33) Историја, нарочито историја архитектуре, је призната у сваком случају. Технологија, **то јест**, инжењерство и грађевинска конструкција, снажно су истицани на Пенсилванији [...] (С. Костоф, *Архитекта: професија кроз историју*)
- (34) Победник овог доста занимљивог меча одлучен је већ у првих десет минута првог полувремена. **Односно** од трећег до деветог минута када су Швеђани успели да остваре вођство које, како се испоставило, наши репрезентативци не само да нису могли да достигну, него су га гости у другом полувремену и повећали. (*Политика*, 7. X 2006)

У оваквим примерима маркери *односно* и *то јест* најприближније би се могли парафразирати изразима *тачније* или *прецизније говорећи* и по томе су блиски случајевима корективне преформулације, о којима говоримо у одељку 2.1.5. Ипак, као и у другим случајевима замењивања, ни овде *тачније* или *прецизније* нису прави еквиваленти за *то јест* и *односно*, јер истичу само различит обим или општост садржаја првог и другог сегмента, а не оно што

је суштина преформулације: да сегменте треба интерпретирати као прагматички еквивалентне.

Нешто је ређи случај да је садржај првог сегмента ужи и обухваћен садржајем другог сегмента, али и такви случајеви постоје:

- (35) Објављивањем књиге „Светска баштина Србије” светској јавности је упућена важна порука – да средњовековни споменици на Косову и Метохији припадају српској, **односно** византијској култури средњег века, изјавио је министар културе и медија Небојша Брадић. (*Политика*, 18. X 2010)
- (36) Најпре, без обзира на то какав је чији утисак о томе ко је из скоро десетине афера на ту тему изашао као „победник”, на губитку су, анализе показују, обојица; **то јест**, обе политичке струје које ова два политичара предводе. (*НИН*, 29. IV 2002)
- (37) Милорад Улемек Легија остаће власник куће у улици Илије Стојадиновића 87, у београдском насељу Церак. Финансијска истрага показала је да је купљена 1998. године, тачније, пре него што је Улемек постао вођа криминалне групе и стекао позамашно богатство. Поред тога, утврђено је да је ова кућа, коју поседује заједно са супругом Александром Ивановић, купљена на кредит, **другим речима** – легално. (*Политика*, 19. III 2009)
- (38) Абаитара је имао други предлог: дао би Топехи за малу Купекахи, двогодишњу девојчицу, истичући да је она Таквамина ћерка, **то јест** да, као и он, припада клану Такватип, што значи да он, као ујак, има на њу право. (К. Леви Строс, *Тужни тропи*)

Чини се да би се у овим примерима на месту маркера преформулације могла употребити и речца *дакле*, но то, још једном, не значи да се преформулација може свести на закључивање, јер би речца *дакле*, као и неки други привидни еквиваленти преформулативних маркера у другим примерима, имала нешто другачију прагматичку улогу; о овоме детаљније говоримо у одељку 3.

У примеру (35) садржај првог сегмента је ужи, специфичнији него садржај другог; међутим, за говорника је у датом контексту битно да је српска средњовековна култура део једне шире, у светским размерама значајније и препознатљивије формације – византијске културе, и да баш као представник те културе доприноси светској културној баштини. У том смислу, појам *византијска култура*, иако мање специфичан, доприноси разумевању појма *српска средњовековна култура*, тј. његовом значају у датом контексту. На сличан начин могу се анализирати и примери (36)–(38).

Трећи типичан случај метапојмовне преформулације чине примери у којима се одређени садржај, који се разуме као скуп или категорија, илуструје набрајањем типичних представника тог скупа.

- (39) Ту су се могли видети, пре свега, неки ранији познаници, **то јест** Дебреј, Шато – Рено, Бошан, а затим све величине из суда, из књижевних кругова и војске [...]. (А. Дима, *Гроф Монте Кристо*)

- (40) [...] до знања које почива на једној теорији чулног и које и даље задовољава наше основне потребе помоћу вештина захваљујући којима је настала цивилизација, **то јест** помоћу земљорадње, сточарства, грнчарства, ткања, чувања и припремања хране, итд. [...]. (К. Леви Строс, *Дивља мисао*)
- (41) Ако се у Познању буду играла само три сета домаћин сме да изгуби највише 38 поена, **то јест** да победи рецимо са 25:13, 25:13, 25:12 и онда би имао поен-количник 1,0667 (1119:1049). (*Политика*, 20. VIII 2006)

Будући да је реч о односу *скуп – чланови скупа*, овде се свакако може говорити и о егземплификацији, како и чини М. Ковачевић (1998); уосталом, у примеру (41) појављује се и маркер егземплификације – речца *рецимо*. Сматрамо, међутим, да, без обзира на то, ови примери нису ништа мање примери преформулације од осталих, јер се, како показујемо у одељку 3, преформулација и егземплификација тичу раличитих аспеката интерпретације, па се, према томе, не искључују.

2.1.4. Преформулација и ендофора

Посебан случај представљају следећи примери:

- (42) Српска скупштина је 2004. године направила историјско насиље прогласивши четнички покрет антифашистичким. Крајње је неозбиљно мењање историје Другог светског рата на овај начин, **односно** одлуком Скупштине на истеку мандата. (*Политика*, 2. XI 2009)
- (43) Тај не само да је постојао него и сада постоји, и управо је на оној дужности које се одрекао Римски, **то јест** на дужности финансијског директора Варијетеа. (М. Булгаков, *Мајстор и Маргарита*)
- (44) Санадер је сада у процепу, јер је у својој изборној реторици истицао суверенитет Хрватске, а сада то и конкретно мора да покаже. Отежавајућа околност му је став његове владе по том питању, јер је још пре три године хрватски државни секретар Хидајет Бишчевић потписао споразум по коме се Хрватска обавезала Бриселу да неће применити ЗЕРП без договора с државама ЕУ. [...] па су сада кулминирали притисци да Хрватска у вези са ЗЕРП-ом поступи онако како се то обавезала Европској унији пре три године и – **другим речима** – дозволи даљњи слободни излов рибе чланицама ЕУ у тој јадранској зони. (*Политика*, 15. XII 2007)
- (45) [...] г. Голужа не звиждуће из страха од смрти, него у инат! Јер се он сада заправо и не боји, него се само присетио свог синоћњег страха од смрти, мада и то не бејаше, право говорећи, неки страх, него више нека врста гађења, јер му је синоћ смрт засмрдела као прљаве ноге или као воњ из уста. Уколико није у питању овде оно друго, помало застарело значење речи задах, као општи називник за сваковрсне мирисе, угодне и неугodne; али онда значи да му је,

то јест г. Голужи, смрт замирисала као ружа, па чему онда тај при-
тајени страх од миомириса! (Д. Киш, *Час анатомије*)

У сва четири примера први сегмент је упућивачки израз – у примерима (42)–(44) реч је о синтагмама које садрже показну заменицу одн. заменички прилог, а у примеру (45) реч је о личној заменици. Осим тога, сви ови упућивачки изрази употребљени су анафорички: у примеру (42) синтагма *овај начин* односи се на садржај претходне реченице; у примеру (43) синтагмом *на оној дужности...* евоцира се садржај који је изнесен раније у роману, а исти је случај и у примеру (44), где се конструкција с корелативом (*онако како се то обавезала Европској унији пре три године*) односи на садржај из претходног текста (уп. *јер је још пре три године хрватски државни секретар [...] потписао споразум по коме се Хрватска обавезала Бриселу да неће применити ЗЕРП без договора с државама ЕУ*); најзад, у примеру (45) анафорички је употребљена заменица *он*, а антецедент јој је *г. Голужа*.

Наведени примери имају једну сличност с метајезичком преформулацијом. Наиме, ни овде не постоје различити садржаји, такви да се другим интерпретира први, већ је свуда реч о истом садржају, тј. појму, јер је у сва четири случаја другим сегментом само експлициран појам на који се упућује деиктичким изразом (а који је, иначе, већ био поменут и раније, у делу текста који претходи преформулативној конструкцији). Како примећује Д. Блејкмор (2007: 318) у вези с једним примером анафоре, у оваквим случајевима други сегмент преноси информацију о „конституенту одређене пропозиције”, дакле – усмерен је на садржај, а не на језичку форму. Такође, треба приметити да у сва четири примера постоји потенцијални проблем у идентификовању онога на шта се упућивачким изразом упућује (слично констатује и Д. Блејкмор анализирајући своје примере, уп. Блејкмор 2007: 318–320): у прва три примера садржај на који се односе синтагме с демонстративом појавио се раније у тексту и читаоцу више није непосредно доступан – могуће је да би се он морао присећати, тражити почетак новинског чланка или листати странице романа не би ли реконструисао на шта се упућивачки изрази односе; у четвртом примеру пак постоји више потенцијалних антецедентâ – на месту на ком се заменица *он* појављује она се може односити не само на Голужу него и на појам задаха, о ком се говори непосредно пре него што се појави заменица. У свим случајевима, дакле, преформулације имају улогу да читаоцу олакшају да закључи шта је тачно референт употребљеног упућивачког израза, а не да просто понуде превод или синоним. Зато се, уосталом, ни у једном од наведених примера уместо употребљених маркера не би могао употребити везник *илити*, који, како смо видели, обележава однос на метајезичком нивоу.³

³ У последња два примера он се не би могао употребити ни зато што за то постоје формалне препреке: парентетички карактер другог сегмента у првом одн. позиција конкретизатора, а не везника, у другом примеру. Но ти разлози су секундарни, што се види по томе што везник *илити* остаје неприхватљив и онда кад се примери преформулишу тако да нема синтаксичких препрека да се он употреби (уп. *да поступи онако како се обавезала...*,² *илити* да дозволи даљњи излов; ...*да је њему 'илити* г. Голужи смрт замирисала као ружа).

2.1.5. Корективна преформулација

Корективна преформулација може бити планирана и непланирана (уп. Блејкмор 1993: 101; 2007: 326–327). На непланиране корективне преформулације обично наилазимо у спонтаном говору, кад говорник случајно изговори нешто што није намеравао, направи лапсус и сл. Од следећа три примера, трећи несумњиво илуструје непланирану преформулацију – говорник је, тек након што је изговорио први део свог исказа, схватио да војника може он сместити у болницу, уместо да ту одлуку препусти команданту. Код прва два примера то није тако очигледно; те преформулације могле би бити и планиране, и надаље ћемо их анализирати као да то јесу.

- (46) Срба застаде за часак: – а онда, ту је била и нека Марија... млада жена, са којом сам се познавао још док је била девојка; **то јест**, назови девојка. (Б. Ћосић, *Два царства*)
- (47) Немам појма. А не знам ни њу. **Односно**, виђам је у цркви, годинама, али немам појма ко је. (М. Ђурђевић, *Паркинг светог Саватија*)
- (48) Помогао сам му мало да стане на ноге јуначке, – рече Велфер којега никако није напуштао онај његов осмејак, – а госпо'н командант батаљона издаће даља наређења како за сходно нађе... **То јест**, могу ја да предам овде кадета Биглера у болницу. Издаћу му лекарску сведоџбу да је оболео од срдоболје... (Ј. Хашек, *Доживљаји доброг војника Швејка*)

Примери (46) и (47) карактеристични су по томе што у њима говорник другим сегментом одбацује типичну интерпретацију првог сегмента: рећи да је неко *назови девојка*, значи да то заправо није, тј. да се не може назвати девојком у пуном смислу, да му недостаје неко од својстава коју типична представа о девојци укључује. Такође, *виђати* некога не значи заиста и знати га (47). Из перспективе теорије прототипа (Тејлор 2003), другим сегментом се одбацује прототипична интерпретација првог сегмента, тј. први сегмент се интерпретира као маргинални представник своје категорије. Или, језиком теорије релевантности, другим сегментом конструише се ад-хок појам ДЕВОЈКА*, тј. знати* који треба схватити „лабавије”, шире од онога што је језички кодирано значење ових израза (в. Карстон 2002; Блејкмор 2007: 322–324).

У овим примерима, дакле, говорник први сегмент сматра не само (потенцијално) недовољно јасним, информативним, релевантним итд., већ претпоставља да би он могао водити погрешној интерпретацији, тј. интерпретацији битно другачијој од намераване. То се види и по томе што би у овим случајевима најближа замена маркера *то јест* и *односно* била *заправо* – маркер корекције/исправљања, који је на плану текста семантичко-прагматички еквивалент корективним супротним координаторима *већ / него / но* (=него/већ).

Како смо већ приметили коментаришући примере (28)–(34) у одељку 2.1.3, метапојмовну преформулацију какву налазимо у тим примерима није увек лако разликовати од корективне, о којој говоримо овде. Начелно, разлика је у томе да је код корективне преформулације раскорак између типичне

и намераване интерпретације првог сегмента толика да се доживљава пре као исправљање него као реинтерпретација; дакле, за разлику од других слушајева говорник овде два сегмента не сматра прагматички еквивалентним. „Величину” тог раскорака није увек лако објективно утврдити, као што се види у следећем примеру:

- (49) – [...] Које би кораке требало предузимати да Србија, Југославија, постане земља коју ће уважавати, коју ће поштовати свет, као што је то некад било? – Прву битку смо добили. **Односно:** народ је ту прву битку добио. (*Политика*, 16. X 2000)

Да ли ову преформулацију треба разумети као *Тачније / прецизније речено, народ је ту прву битку добио*, или пак као *Заправо, народ је ту прву битку добио*, тешко је утврдити и у извесној мери је ствар субјективног доживљаја различитих читалаца. Некоме би, на основу знања о свету, а можда и личних ставова, била ближа једна, а некоме друга интерпретација. Начелно, можемо рећи да би корективнима требало сматрати оне преформулације код којих је маркер *заправо* у датом контексту несумњиво ближа замена маркера *то јест* и *односно* него што би то били маркери *прецизније* или *тачније речено*.

На крају овог одељка треба приметити да су у вези с корективном преформулацијом и они примери у којима маркер *то јест* уводи ограду, а типично се налази у постиницијалном положају унутар другог сегмента (таквих примера нема у нашем материјали, али су могући, уп. нпр. *Могу Вас ја одвести у музеј. Ако Вас, то јест, то интересује*)

2.2. Маркери преформулације

2.2.1. Формална својства

М. Ковачевић (1998: 61–62) маркере *односно* и *то јест* сврстава у напоредне везнике (тзв. објаснидбене), јер се могу наћи између свих типова синтаксичких јединица, увек заузимају позицију између њих и та позиција се не мења ако сегменти на чији однос маркер указује замене места. Он, међутим, примећује да други сегмент често може бити употребљен парентетички, те из тога закључује да је „свака апозицијска синтаagma заправо безвезничка објаснидбена синтаagma, а свака објаснидбена синтаagma формализована (тј. везнички остварена апозиција)” (Ковачевић 1998: 78–79).

Овоме бисмо додали један коментар. Наиме, ако је парентетички карактер по правилу прозодијски сигнал синтаксичке издвојености, тј. обележје сегмената који не припадају основној структури реченице и „првом плану” њеног значења (као што су апозитиви, ограде, додатни коментари и сл.), поставља се питање да ли то важи и за преформулативне конструкције. Како закључује Блејкморова (2007: 337), а то се види и из наше анализе, преформулисани сегмент заправо није у другом плану, али ту „пуноправност” стиче тек на прагматичком плану. У том смислу, сегменти са маркерима *односно*

и *то јест* јесу још један од случајева који замагљују границу између координираних и апозитивних конструкција, јер испољавају формална својства другог, а функционална својства првог типа.

Кад је реч о отворености ових конструкција, М. Ковачевић (1998: 67) тврди да су „структурно затворене”. Наш материјал пак показује да то није тако – оне су само најчешће двочлане, али могу имати и више чланова:

- (50) Новчаном казном од 10.000 до 400.000 динара казниће се за прекршај предузеће, односно друга организација, односно друго правно лице које гради објекат, ако: не одреди лице које руководи грађењем објекта, односно извођењем радова или ако одреди лице које за то не испуњава прописане услове (чл. 117. и 118) (*Закон о планирању и изградњи*)
- (51) Пример: да ли сте запазили како, у великим сликовним приказима ДП-а (мноштво ликова, много малих ситуација и мотива везаних у ткиво раскошне графичке фреске), свака микроситуација чува и развија своје време, свој облик тајминга, то јест активног трајања, то јест осликовљеног времена, како ту свака групаца петричићевских човечуљака, свака микрозаједница упражњава свој облик живљења [...] (*Политика*, 4. X 2009)

Кад је реч о синтаксичкој дистрибуцији, очигледна је разлика између маркера *то јест* и *односно* с једне стране, и *другим речима*, с друге. *То јест* и *односно* доминантно се користе на конституентском нивоу, а знатно ређе између независних клауза унутар комуникативне реченице, или на нивоу текста, као конектори, док с маркером *другим речима* ствари стоје обрнуто. Детаљне податке о дистрибуцији анализираних маркера дајемо у следећој табели:

маркер (укупан број примера) ⁴	дистрибуција маркера			
	УНУТАР КЛАУЗЕ		ИЗМЕЂУ НЕЗАВИСНИХ КЛАУЗА (У ИСТОЈ КОМ. РЕЧ.)	У НОВОЈ КОМУНИКАТИВНОЈ РЕЧЕНИЦИ
	ИЗМЕЂУ ИМ., ПРИД. ИЛИ ПРИЛ. ФРАЗА ⁵	ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КЛАУЗА		
<i>то јест</i> (88)	60 (68,2%)	11 (12,5%)	7 (8%)	6 (6,8%)

⁴ Постоје четири примера за маркер *то јест* у којима је он употребљен између речи/синтагме и зависне клаузе; такви примери нису разврстани ни у једну од категорија наведених у табели, али улазе у укупан број примера; исто смо учинили и са три примера за маркер *другим речима* у којима се он употребљава као конкретизатор унутар напоредне конструкције.

⁵ Термином *фраза* овде обједињујемо реч и синтагму истог типа (тј. *именичка фраза* овде значи *именица* или *именичка синтагма* итд.).

<i>односно</i> (56)	33 (58,9%)	4 (7,1%)	7 (12,5%)	12 (21,4%)
<i>другим речима</i> (43)	3 (7%)	5 (11,6%)	–	32 (74,4%)

Табела 1. Синтаксичка дистрибуција маркера преформулације у нашем корпусу. Овде нисмо узели у обзир 36 примера корелативне дисјункције, јер ти примери не илуструју преформулацију.

На крају, осим што се доминантно користи као конектор, а много ређе на конституентском нивоу, маркер *другим речима* може се појавити као конкретизатор иза неког другог конектива (= везничког средства), као нпр. у примеру (44).

Најзад, поменимо и једну правописну варијацију: маркери *то јест* и *односно* имају пуну и скраћену варијанту (*тј.* и *одн.*). Код маркера *то јест* те две варијанте су у ЕКСЈ једнако заступљене – пуни облик (*то јест*) појављује се 5.470 пута, а скраћени 5.224. Код маркера *односно* скраћени облик има занемарљиву фреквенцију – у ЕКСЈ појављује се свега 196 пута, на супрот 64.493 појављивања пуног облика.⁶

2.2.2. Фреквентност и стилска обележеност

У ЕКСЈ (према стању од 3. V 2018) за упит *другим речима* добијају се 2.192 резултата, за упите *то јест* и *тј.* – 10.664, а за упите *односно* и *одн.* чак 66.487. Оволика разлика између маркера *односно* и *то јест* једним делом отпада на административни дискурс (и то у доброј мери на корелативну употребу у административном дискурсу, в. ниже у овом одељку), у ком се *односно* појављује 20.854 пута, а *то јест* само 25 пута. *Односно* је упадљиво фреквентнији и у новинским текстовима, где је његова фреквенција 36.740, на супрот 2.197 појављивања маркера *то јест*.⁷

Треба ипак рећи да ове бројке показују однос између фреквенција одређених ниски, „токена”, а не нужно између *то јест* и *односно* као маркера преформулације. Ово наглашамо зато што у одељку 2.2.3. показујемо да се корелативна употреба маркера *то јест* и *односно* не може сматрати преформулацијом у смислу у ком се тај термин уобичајено користи. Како наш корпус сугерише да корелативну употребу далеко чешће има *односно* него *то јест* (од 36 примера корелативне дисјункције у нашем корпусу, само два су са маркером *то јест*, а остала 34 са *односно*, од чега је 21 пример из

⁶ У писању испред скраћених варијанти ових маркера неретко изостаје зарез, но то је, наравно, само правописни/типографски обичај, а не знак да у тим случајевима други сегмент има другачији прозодијски/синтаксички статус него иначе.

⁷ Овде је нужна извесна резерва, јер су у ЕКСЈ у „новине” убројани сви текстови из перидике, укључујући ту и књижевне часописе, чији текстови свакако припадају књижевноуметничком, а не новинарском стилу. То, међутим, вероватно не мења битно укупну слику, јер је број тих текстова (из књижевних часописа) далеко мањи од оних који су заиста новински.

административног, 12 из новинског, а један из научног стила), то значи да један битан део разлике између укупне фреквенције ових токена отпада и на примере корелативне дисјункције, па је извесно да је разлика у фреквенцији између *односно* и *то јест као маркерâ преформулације* мања од разлике у укупној фреквенцији ових ниски.

Наравно, чак и кад се ово узме у обзир, и даље се може рећи да је *односно* фреквентнији маркер преформулације у административном и новинском дискурсу, док у осталим регистрима које ЕКСЈ препознаје разлика није тако упадљива (књижевни текстови: *то јест* – 1.805, *односно* – 426; научни: *то јест* – 983, *односно* – 1.422; *односно* је знатно фреквентнији у текстовима који су у ЕКСЈ означени као „остали” (углавном филозофија, теологија, мемоарска проза и есејистика): *то јест* – 460, *односно* – 5.051).

Кад је реч о маркеру *другим речима*, он је најмање фреквентан не само по укупној фреквенцији него и кад се посматра сваки од регистара појединачно (административни – 7; књижевни – 142; научни – 200; новински – 1605; „остали” – 238).

2.2.3. Семантичке и прагматичке разлике

Кад је реч о семантици, на почетку треба приметити да два од три маркера која овде испитујемо имају сасвим прозирну семантику, која је већ на интуитивном нивоу блиска појму преформулације: маркери *то јест* и *другим речима* настали су конвенционализацијом изразâ који дословно означавају неку врсту семантичког идентитета – *X*, тј. *Y* = *рећи X је исто као и рећи Y*; *X*. *Другим речима*, *Y* = *Рећи X је исто као и рећи Y (само другим речима)*. Њихова прагматичка функција је, дакле, у директној вези са значењем које се добија комбиновањем значења лексема чијим удруживањем су ови изрази настали.

Ствари стоје сасвим друкчије са маркером *односно*, јер ту ове прозирности нема. РСАНУ наводи да је *односно* – (1а) речца са значењем истицања додатног објашњења, а као еквиваленте нуди „*заправо, управо, у ствари, то јест*”; и – (1б) „(и везник) *при појединачном набрајању: или; и*”. А осим тога, речници показују да се он употребљавао и као предлог (и прилог) у значењу ‘у вези са’ (в. РМС, РСАНУ: s.v. *односно*). У РМС је ова предлошка употреба чак наведена као прва, но она је данас извесно сасвим архаична, а ако се значење преформулације развило из ње, није лако рећи какав тачно механизам стоји у основи такве полифункционалности, осим што се, наравно, може рећи да је значење ‘у вези са’ толико апстрактно да на овај или онај начин може асоцирати на практично било какву двочлану релацију.

Имајући на уму описану разлику између маркерâ *то јест* и *другим речима* с једне, и маркера *односно* с друге стране, није необично што је маркер *односно* доминантно обележје у примерима следећег типа:

- (52) Најефикаснији у победничкој екипи био је Марко Кешел са 20 поена, Лоренс Робертс постигао је 16, док су Немања Бјелица и Владимир Штимац додали 12, **односно** 11 поена. (PTC, 16. XII 2008)

- (53) [...] 20) донирање међу партнерима јесте донирање репродуктивних ћелија између супружника, **односно** ванбрачних партнера [...] (Закон о трансплантацији ћелија и ткива)
- (54) [...] јер најчешће претходно не спроведе друга неопходна вештачења, или не саслуша све сведоке и не прибави све податке, **тј.** не отклони контрадикторност у њима [...] (Р. Драгач, *Увиђаји и вештачење саобраћајних несрећа на путевима*)
- (55) Лице из става 1. овог члана, које због уласка, **односно** изласка из возила треба да ступи на коловоз, дужно је да се претходно увери да ступањем на коловоз не омета саобраћај [...] (Закон о безбедности саобраћаја на путевима)

Овде је важно приметити неколико ствари:

- у свим примерима *односно* и *то јест* могли би се заменити везником *или*;
- у свим случајевима реч је о раставном односу / дисјункцији, и то:
 - корелативној (дистрибутивној), када се један од чланова дисјункције односи на један од појмова или један део скупа из претходног контекста, а други на други појам или други део скупа из претходног контекста (уп. (52) – 12 поена односи се на Н. Бјелицу, а 11 поена на В. Штимца; исто важи и за пример (53));
 - „некорелативној”, тј. оној која просто подразумева алтернативну реализацију двају садржаја, као у примерима (54) и (55), мада је и ту могућа корелативна/дистрибутивна интерпретација);
- ни у једном случају не може се говорити о функцији преформулације, јер други сегмент није прагматички еквивалентан првом, већ уводи садржај који му је алтернатива у смислу реализовања/нереализовања у стварности;
- од 36 примера овог типа у нашем корпусу, у 34 употребљен је маркер *односно*, а само у два *то јест*; примера са маркером *другим речима* нема, нити би се он могао употребити на овај начин.

Дакле, осим метајезичке дисјункције, маркери *односно* и *то јест* могу се појавити и као обележје других типова раставног односа и тада нису обележје преформулације; у оваквој употреби далеко је чешћи маркер *односно* него *то јест*. То такође значи и да је маркер *другим речима*, иако најмање фреквентан од испитивана три маркера, заправо једини који обележава само преформулацију, док *односно* и *то јест* имају и „непреформулативне” функције.

3. Преформулација и други типови односа

Како је већ речено у уводном делу, статус преформулације битно се разликује у различитим класификацијама кохезивних односа, па се поставља питање какав је однос појма и термина *преформулација* према другим односима који се помињу у литератури, као што су *елаборација*, *експликација*, *прецизирање*, *генерализација*, *егземплификација*, *закључивање*, *резимирање*, *објаснидбеност* и сл.

На основу досадашње анализе, види се да би се поменути појмови могли употребити да означе одређене типове преформулације. На пример, у одељку 2.1.3. навели смо примере у којима би се маркер преформулације могао заменити речју *дакле*. Овде понављамо те примере и додајемо још неке у којима је то случај:

- (56) Објављивањем књиге „Светска баштина Србије” светској јавности је упућена важна порука – да средњовековни споменици на Косову и Метохији припадају српској, **односно** византијској култури средњег века, изјавио је министар културе и медија Небојша Брадић. (*Политика*, 18. X 2010)
- (57) Најпре, без обзира на то какав је чији утисак о томе ко је из скоро десетине афера на ту тему изашао као „победник”, на губитку су, анализе показују, обојица; **то јест**, обе политичке струје које ова два политичара предводе. (*НИН*, 29. IV 2002)
- (58) Милорад Улемек Легија остаће власник куће у улици Илије Стојадиновића 87, у београдском насељу Церак. Финансијска истрага показала је да је купљена 1998 . године, тачније, пре него што је Улемек постао вођа криминалне групе и стекао позамашно богатство. Поред тога, утврђено је да је ова кућа, коју поседује заједно са супругом Александром Ивановић, купљена на кредит, **другим речима** – легално. (*Политика*, 19. III 2009)
- (59) Абаитара је имао други предлог: дао би Топехи за малу Купекахи, двогодишњу девојчицу, истичући да је она Таквамина ћерка, **то јест** да, као и он, припада клану Такватип, што значи да он, као ујак, има на њу право. (К. Леви Строс, *Тужни тропи*)
- (60) ЦДУ је деценијама примала „великодушне”, добровољне прилоге богатих бизнисмена, а заузврат водила економску политику која је њима ишла у прилог. Продавала је, **другим речима**, своју политику по принципу „ко да више”. (*Политика*, 22. VIII 2000)
- (61) Једна од добрих страна новог тарифног система јесте што ће дистрибуције бројила потрошача убудуће читавати чешће. То, **другим речима**, значи да ће грађани рачуне за струју плаћати на основу стварне потрошње, а не према аконтацијама [...] (*Политика*, 19. IV 2001)

Заиста, у свим примерима је уместо маркера преформулације могуће употребити маркер закључивања *дакле*. Међутим, приликом теста замењивања увек треба имати на уму да није важно само да ли је замењивање на-

челно изводљиво (да ли је варијанта са еквивалентом синтаксички могућа и семантичко-прагматички прихватљива), већ да ли тако измењен исказ у датом контексту има исту интерпретацију као и оригинал или не. Покажимо то на поједностављеном примеру:

- (62) (а) Кућа је купљена на кредит. **Другим речима**, купљена је легално.
 (б) Кућа је купљена на кредит. **Дакле**, купљена је легално.

Оба примера су прихватљива, али њихова интерпретација није иста. Конектором *другим речима* истиче се да други сегмент треба схватити као преформулацију првог, тј. да је, у датом контексту, рећи да је кућа купљена на кредит *исто што и* рећи да је купљена легално. Преформулативним конектором читаоцу се сугерише да за говорника те две формулације имају исту прагматичку улогу, или, речником теорије релеванности, да у датом контексту производе исти когнитивни ефекат, на исти начин доприносе његовом разумевању дискурса – конкретно, и један и други доносе садржаје који у датом контексту додатно потврђују да је Улемек легални (су)власник куће. Дакле, улога преформулативног конектора је да истакне овај аспект, ову „прагматичку еквивалентност” два сегмента. А да ли притом та два сегмента стоје у односу *премиса – закључак*, или *општа тврдња – пример*, или *скуп – типични представници скупа*, или пак у неком другом односу, за функцију преформулације је у суштини ирелевантно.

С примером (63)б ствари стоје другачије. Улога конектора овде је да потцрта логичку каузалност између два сегмента, да истакне да се првим сегментом саопштава садржај на основу ког се, уз одговарајуће знање о свету, може извести одговарајући закључак (саопштен другим сегментом). Овде је, према томе, у фокусу однос између садржаја двају сегмената, док је код преформулације фокус на истоветности улоге који сваки од тих двају сегмената појединачно има у ширем контексту у ком се преформулативна конструкција налази. Покушајмо да све ово представимо и схематски:

	СЕГМЕНТ 1		СЕГМЕНТ 2
САДРЖАЈ КОЈИ СЕ (ДОСЛОВНО) САОПШТАВА	'Улемјекова кућа је купљена на кредит.'	⇒	'Улемјекова кућа је купљена легално.'
УЛОГА КОЈУ ТАЈ САДРЖАЈ ИМА У ШИРЕМ КОНТЕКСТУ	Потврђује полазну информацију да кућа не може бити одузета.	=	Потврђује полазну информацију да кућа не може бити одузета.

Инференцијални маркер *дакле* истиче овај аспект односа између два сегмента.

Преформулативни маркер *другим речима* истиче овај аспект односа између два сегмента.

По истом принципу може се објаснити и однос преформулације према другим појмовима (и терминима) које смо на почетку овог одељка поменули. И експликација, и егземплификација, и елаборација, и објаснидбеност итд. тичу се пре свега односа између (пропозиционих) садржаја двају сегмената. Али суштина преформулације није у томе да сигнализира однос између садржаја првог и другог сегмента, него да укаже на то да и један и други садржај треба интерпретирати као прагматичке еквиваленте, као садржаје који на исти начин доприносе разумевању текста. Ту компоненту маркери елаборације, попут *наиме*, или егземплификације, попут *на пример* или *рецимо*, немају – они не имплицирају да је „рећи X (у овом контексту) исто што и рећи Y”, него само да је Y детаљна разра одн. пример онога што је речено у X.

Може се, такође, поставити и питање односа преформулације према три основна семантичка типа напоредних односа: саставном, супротном и раставном. Ово сматрамо релевантним из два разлога. Прво, док класификације кохезивних односа, како смо поменули у уводу, значајно варирају од приступа до приступа, при чему неретко броје и више десетина различитих односа, три основна семантичка типа напоредних односа чврсто су утемељена у општој традицији дескриптивне лингвистике без обзира на различите теоријске приступе и идентификовани су у великом броју индоевропских и неиндоевропских језика (уп. Маури 2008; в. и уводни одељак у Чудомировић 2015). Наравно, напоредни односи постоје само на „унутарклаузалном” и „међуклаузалном” нивоу, али ако трочлана дистинкција *саставност : раставност : супротност* описује кључне семантичке разлике на овом нивоу повезивања, има разлога претпоставити да је битна и на нивоу дискурса.

На ово питање делимично је већ одговорио М. Ковачевић (1998: 63), који констатује да „на семантичком плану конструкције с везницима *односно* и *то јест* имају највише додирних тачака с дисјунктивним конструкцијама”. То потврђује и наша анализа: у примерима метајезичке преформулације *то јест* и *односно* имају еквивалент у специјализованом раставном везнику *или*ти, а у примерима корелативне дисјункције начелно им је еквивалентан везник *или*. Код метапојмовне преформулације та веза није тако очигледна. Међутим, ако пођемо од тога да је у средишту категорије раставности појам алтернативе (уп. Маури 2008), она постаје јаснија: код метапојмовне преформулације, наравно, нема алтернативности на плану садржаја, семантике (преформулација не подразумева никакву „алтернативну реализацију” садржаја једног или другог сегмента), али има на плану прагматике – сегменти које повезује маркер преформулације јесу прагматичке алтернативе, у том смислу што их преформулативни маркер обежежава као прагматичке еквиваленте. Са раставношћу је најтеже повезати тзв. корективну преформулацију – јер је ту прагматичка еквивалентност само привидна и пре се може говорити о вези са супротним (у чије варијанте, уосталом, спада и корекција) него са раставним односом.

4. Закључак

Типични случајеви преформулације у српском окупљају се унутар категорија које је Д. Блејкмор означила као метајезичку и метапојмовну преформулацију (в. уводни одељак). Овај налаз је очекиван, с тим што наш материјал упућује на то да се категорија метајезичке преформулације може схватити и нешто шире. И док се метајезичка и метапојмовна преформулација могу обухватити појмом прагматичке еквивалентности оригинала и преформулације, то није случај са корективном преформулацијом, код које ове еквивалентности нема, а још мање са корелативном дисјункцијом, иако маркери *то јест*, *односно* и *другим речима* обележавају и њу.

На конституентском нивоу и између независних клауза преформулацију по правилу обележавају маркери *то јест* и *односно*, а на нивоу комуникативних реченица *другим речима*, мада се *то јест* и *односно* срећу и ту. Кад је реч о семантичко-прагматичким разликама, маркер *другим речима* обележава само типичну, метапојмовну преформулацију, а маркери *то јест* и *односно* и метајезичку преформулацију, али и корективну преформулацију и корелативну дисјункцију. Ипак, вероватно није случајно што је у последње две употребе далеко обичнији маркер *односно*, управо онај који се од три маркера једини не може етимолошки довести у везу са појмом истости, идентитета.

Преформулативна функција маркера *то јест*, *односно* и *другим речима* састоји се у томе да сегменте које повезују обележе као прагматички еквивалентне, као сегменте који у датом контексту на исти начин доприносе разумевању дискурса. Зато се прагматичка улога ових маркера не може сводити на ону коју имају другачији маркери, попут *дакле*, *наиме*, *на пример*, *рецимо* итд., нити се функција преформулације може подвести под елаборацију или објаснидбеност, али се, с друге стране, може повући паралела са односом дисјункције, јер и дисјункција и преформулација подразумевају алтернативност, прва на плану садржаја, семантике, а друга на плану интерпретације тог садржаја у датом контексту, тј. на плану прагматике.

ИЗВОРИ

Електронски корпус српског језика (ЕКСЈ) – <http://korpus.matf.bg.ac.rs>

И1

<https://www.irishtimes.com/life-and-style/homes-and-property/new-to-market/worth-the-investment-1.652532>

И2 https://gamblingcompliance.com/files/GD_Spanish_Gaming_Market_Update_22Mar11.pdf

ЛИТЕРАТУРА

- Бајић 2016:** Dragana Bajić, „El marcador discursivo *o sea* y sus equivalentes en serbio”, [у књизи] *Идентитет, мобилност и перспективе у студијама језика, књижевности и културе : монографија поводом 45-годишњице Групе за шпански језик и хиспанске књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Београду*, Београд: Филолошки факултет, 129–158.
- Бајић 2018:** Dragana Bajić, „Marcadores discursivos de distanciamiento”, *Veoi-berística*, II/1, 57–72.
- Блејкмор 1993:** Diane Blakemore, „The relevance of reformulations”, *Language and Literature*, 2/2, 101–120.
- Блејкмор 1997:** Diane Blakemore, „Restatement and exemplification. A relevance theoretic reassessment of elaboration”, *Pragmatics and Cognition*, 5/1, 1–19.
- Блејкмор 2007:** Diane Blakemore, „‘Or’-parentheticals, ‘that is’-parentheticals and the pragmatics of reformulation”, *Journal of Linguistics*, 43/2, 311–339.
- Карстон 2002:** Robyn Carston, *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication*, Oxford: Blackwell.
- Ковачевић 1998:** Милош Ковачевић, „Објаснидбене (експланативне) координиране конструкције”, у: *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд: Друштво „Рашка школа”, 58–79.
- Ман/Томпсон 1986:** William C. Mann, Sandra A. Thompson, „Relational propositions in discourse”, *Discourse Processes*, 9/1, 57–90.
- Ман/Томпсон 1988:** William C. Mann, Sandra A. Thompson, „Rhetorical structure theory: Toward a functional theory of text organization”, *Text*, 8, 243–281.
- Маури 2008:** Caterina Mauri, *Coordination relations in the languages of Europe and beyond*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад (Загреб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Спербер/Вилсон 1995:** Dan Sperber, Deirdre Wilson, *Relevance: communication and cognition*, Oxford: Blackwell.
- Тејлор 2003:** John R. Taylor, *Linguistic Categorization*, Oxford: Oxford University Press.
- Халидеј 1985:** M. A. K. Halliday, *An Introduction to Functional Grammar*, London: Edward Arnold.
- Чудомировић 2015:** Јован Чудомировић, *Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних везника и, па, те, а, али, него* (необјављена докторска дисертација), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Jovan M. Čudomirović

REFORMULATION AND ITS MARKERS

Summary

The paper provides a description of the pragmatics of reformulation in Serbian, based on the analysis of 233 examples from the electronic corpora. It outlines the typical cases of reformulation, relying on Blakemore's (2007) distinction between metalinguistic and metarepresentational reformulation, and identifies the uses of Serbian reformulation markers which cannot be subsumed under the notion of reformulation as 'interpretive resemblance' (Blakemore 2007, after Sperber & Wilson 1995). The author also identifies the main distributional and semantic/pragmatic differences between the three most typical reformulation markers in Serbian—*to jest* 'that is', *odnosno* 'or / that is', and *drugim rečima* 'in other words', and discusses the position of reformulation in a wider system of coherence relations, pointing to the parallels between the relations of disjunction and reformulation.

Бранислава Б. ШАНДРИХ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Душко М. ВИТАС
Природно-математички факултет
Универзитета у Београду

КВАНТИТАТИВНИ ПРЕГЛЕД ЈЕЗИКА КРАТКИХ ПОРУКА

У раду је направљена статистичка анализа корпуса СМС порука. Корпус чини приближно осам хиљада кратких порука размењиваних између учесника различитог узраста у четворогодишњем периоду. На оригиналне поруке првобитно је примењен поступак обраде, након чега је корпус обрађен помоћу језичког алата *Лунитекс*. Групе препознатих и непознатих токена¹ разврстане су по различитим категоријама, а затим је анализирана њихова расподела. Узимајући добијене вредности у обзир, изведен је закључак да и језик СМС порука тежи ка што већој сличности са говорним језиком, као што је већ раније утврђено за поруке социјалне мреже Твитер.

Кључне речи: српски језик, нестандардни језик, СМС поруке, кратке поруке, корпусна лингвистика

1. Увод

Годинама уназад, писана комуникација обавља се посредством мобилних телефона, рачунара, таблета и сличних уређаја. Посредници у комуникацији су разноврсни: од СМС порука, до разних социјалних мрежа (Фејсбук, Твитер, Инстаграм), апликација за размену кратких порука (Вајбер, Вотсап, Телеграм), хаскаоница итд. У овом раду посебно се осврћемо на комуникацију СМС порукама. Специфичност овакве размене порука лежи у начину њиховог стварања, ограничењима које оно са собом носи, као и у њиховој намени. СМС поруке размењују се употребом мобилних телефона, што под-

¹ *Токен* је низ било каквих карактера који нису сепаратори (размак, нови ред, табулатор).

разумева унос тридесетак карактера који су распоређени на малом простору екрана. Овакав унос текста носи са собом и ризик прављења одређених врста грешака, а нарочито да се жељено слово замени њему суседним. Друга специфичност ове комуникације лежи у њеним ограничењима. Наиме, дужина једне поруке ограничена је на сто шездесет карактера, што обухвата и размаке и знаке интерпункције. Прва последица овог ограничења јесте то што аутор поруке, свестан ограничења, тежи ка свесном сажимању садржаја. Занимљиво је приметити и то да је задржан тренд просечне дужине поруке, у оквиру задатих ограничења, иако многи корисници мобилних телефона данас имају на располагању велики број СМС порука захваљујући конфигурацији постпејд пакета који користе. Претпостављамо да је ово последица управо непрактичних модерних тастатура за унос карактера, а тврдњу поткрепљујемо емпиријским резултатима анализе садржаја порука.

Друго ограничење односи се на употребу латиничних дијакритика, као и ћирилице. У порукама које у себи садрже бар један дијакритик или ћирилично слово, ограничење дужине смањено је на само 70 карактера. Последица је распрострањена употреба тзв. „ошишане латинице” и готово потпуно одсуство ћирилице у СМС порукама.

Намена СМС порука је да кратко и концизно саопште или затраже информацију. Ово није случај код порука других посредника у комуникацији (нпр. код социјалних мрежа уобичајне су јавне објаве мишљења), што представља још једну специфичност комуникације СМС порукама. Проблеми категоризације порука на основу њиховог садржаја (енг. *topic classification*) и анализе осећања (енг. *sentiment analysis*), који су иначе углавном успешно решавани над дигитализованим текстом, због поменутих ограничења представљају својеврстан изазов.

Ради уштеде времена и новца, аутори СМС порука теже ка скраћивању речи. Још један феномен који прати кратке поруке, последица је немогућности изражавања емоција посредством саме писане комуникације. Аутори порука тада проналазе различите начине да примаоцу поруке приближе своје расположење: употребом емотограма (енг. *emoticons*), великих слова за наглашавање, понављањем интерпункцијом или пригодним скраћеницама. Према Турлоу 2003, текст СМС порука је ближи говорном него писаном језику. Занимљиво је да, упркос свим ограничењима, различити начини којим се она превазилазе не утичу на разумљивост порука. Детаљна анализа стандардних грешака које праве корисници при размени кратких порука направљена је у Миличевић 2017.

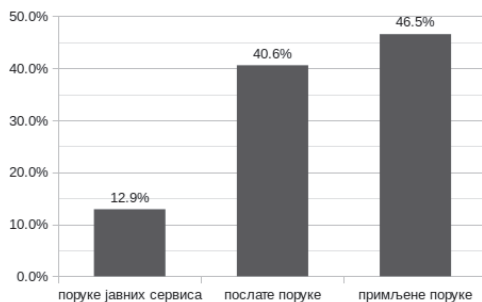
У даљем излагању ћемо у другом одељку описати поступак припреме корпуса прикупљених СМС порука, док у трећем одељку правимо детаљан квантитативни преглед резултата добијених обрадом алатом *Unitex* (даље *Јунитекс*). У четвртном одељку дискутујемо резултате, док у петом одељку истичемо најважније закључке спроведене анализе.

2. Припрема корпуса

Кратке поруке анализирани у овом раду размењиване су између неколико десетина различитих учесника према полу и узрасту. Доминантни језик порука је српски, али постоје и поруке на енглеском и немачком. Писмо порука је углавном латиница, али има и ћириличних слова. Од укупно 7.855 порука, 1.013 (приближно 12,9%) чине аутоматски генерисане поруке јавних сервиса: паркинг, банка, извештаји такси служби и слично. Преостале 6.842 поруке (приближно 87,1%) састоје се од 3.186 (приближно 40,6%) послатих и 3.656 примљених порука (приближно 46,5%, видети Графикон 1).

Пре пропуштања корпуса кроз *Јунитекс*,² на поруке је примењено неколико корака препроцесирања. Полазни корпус састоји се од порука обележених у XML формату,³ при чему једна порука у склопу атрибута своје етикете носи различите информације о себи: број телефона примаоца, односно пошиљаоца, да ли је порука примљена или послата, датум и време слања поруке, да ли је порука успешно испоручена, као и сâм текст поруке:

```
<sms address="+3816****" type="0" body="Ne treba" read="1" date="1449247643732"/>
```


Графикон 1. Расподела кратких порука према извору

Први корак јесте елиминација свих вредности, осим садржаја поруке. Након тога, следе кораци „чишћења”. Према Витас 1979, потребно је прво сваки дијакритик српске латинице заменити својим еквивалентом (č → су, ć → сх, đ → дх, ž → зх, š → сх, dž → ду, lj → лх, nj → пх, слично и за одговарајућа велика слова). С обзиром на то да корпус садржи и поруке на немачком језику, без губитка информација, обављена је и замена умлаута одговарајућим еквивалентима (ü → уе, ö → ое, ä → ае, ß → сс). Слично је и са ћирилицом, али су у овом случају сви ћирилични карактери замењени токеном *constcyr*. Садржај ових порука није преведен у латинично писмо како би се задржала информација о употреби ћирилице у конверзацији СМС порукама. Како XML не дозвољава појаву одређених карактера у садржају (&

² Unitex, <http://unitexgramlab.org/>

³ XML, <https://www.w3.org/XML/>

<, >, ,, и '), да не би били изгубљени, чувају се у тексту у виду одговарајућих карактерских ентитета (нпр. уместо < стоји <). Ти карактерски ентитети замењени су својим одговарајућим, оригиналним карактером.

Међу последњим корацима припреме корпуса јесте и канонизација емотограма. Како се емотограми попут „;-)” и „;- (“ не би, приликом обраде *Јунитексом*, рашчланили и посматрали као засебни интерпункцијски знаци, различите групе емотограма замењене су одговарајућим токенима (видети Табелу 1).

Група	Токени
<i>emotclosedhappy</i>	xD x-D xDDD x-DDD x) x))) x-) x-)))
<i>emohappy</i>	:D :-D :DDD :-DDD
<i>emotkiss</i>	:* :-* :*** :-***
<i>emoheart</i>	<3 <333
<i>emottongue</i>	:P :-P :PPP :-PPP :p :-p :ppp :-ppp
<i>emotsad</i>	:(:-(:(((:-(((:-[:-[[] :[[
<i>emotconfused</i>	:/ :-/ :/// :-///

Табела 1. Групе емотограма

На крају, обављено је и груписање одређених карактера према ономе што та целина представља. На пример, све електронске адресе замењене су са *constemail*. За остале замене, погледати Табелу 2.

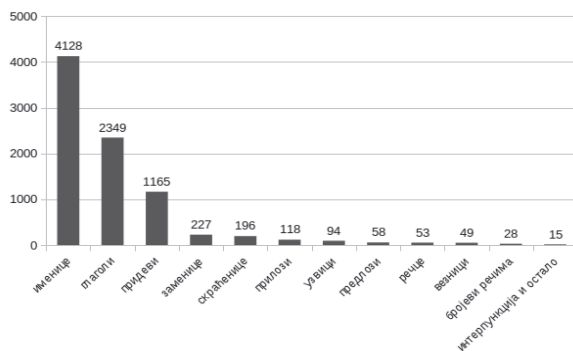
Група	Објашњење
<i>constpercent</i>	Вредност у процентима
<i>constmoney</i>	Некакав новчани износ
<i>constphonenumber</i>	Број телефона корисника
<i>constservicenummer</i>	Број телефона сервиса
<i>constregplates</i>	Број регистарских таблица
<i>consttime</i>	Време
<i>constlongnumber</i>	Група више узастопних цифара које нису препознате као целина
<i>constdigit</i>	Цифра која није припала ниједној поменутој категорији

Табела 2. Групе емотограма

3. Резултати обраде Јунитексом

Након припреме на начин описан у претходном одељку, корпус је спреман за обраду. У свим кратким порукама препознато је укупно 194.975 токена, односно 11.224 различитих токена. Међу њима је 2.744 (приближно 24,5%) токена који не постоје у *Јунитексовим* електронским речницима (Крстев 2006; Витас 2008; Крстев 2010). Међу препознатим токенима, препознато је и 158 група од више токена које представљају полилексичке јединице, као што су: аутобуска станица, крвна слика, Црна Гора, благо теби, добро јутро итд. Просечан број токена по поруци је приближно 14, а просечна дужина поруке је приближно 81 карактер (отприлике 50%, у односу на горње ограничење дужине од 160 карактера).

Речи присутне у електронским речницима аутоматски су обележене категоријом речи којој припадају (видети Графикон 2).⁴

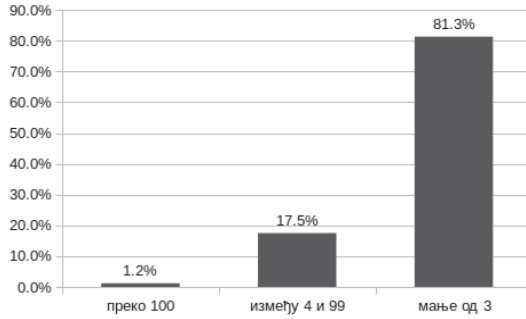

Графикон 2. Расподела препознатих речи

Препознато је највише именица (4.128 различитих), потом глагола (2.349 различитих) и придева (1.165 различитих), а најмање има различитих речи које изражавају некакову количину (попут „три”, „обе”, „једном”, 28 различитих) и знакова интерпункције и осталих помоћних симбола (запете, заграде, тачке и слично).

Према броју појављивања, најчесталији токен је запета, затим следе везници и заменице, потом нумеричке вредности и датуми. Са фреквенцијом већом од сто има 132 токена (приближно 1,2%), са фреквенцијом између четири и деведесет и девет има 1.963 токена (приближно 17,5%), док токена са фреквенцијом мањом или једнаком три има 9.129 (приближно 81,3% од 11.224 различитих токена, видети Графикон 3).

⁴ Не говори се о граматичком концепту врсте речи, већ о категоријама које се речима доделе приликом уноса у електронски речник.

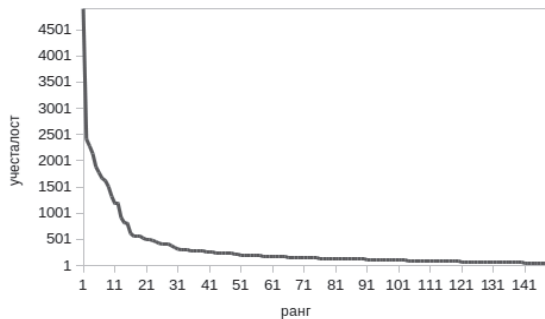

Графикон 3. Учесталост токена

На Графикону 4 приказан је однос најучесталијих токена и њихове заступљености у корпусу. Токени су прво рангирани према учесталости, опадајуће: најчешћи токен (у овом случају запета) има ранг један, затим следећи (са нешто мањом учесталошћу) ранг 2 итд. Ранг је приказан на x -оси. На y -оси представљен је број појављивања. Одатле се може закључити да овај корпус прати Зипфову расподелу: токена високе учесталости има мало, али они чине велики део корпуса; с друге стране, велики је број токена чије фреквенције чине готово занемарљиво мали део корпуса.

Не би било сасвим прецизно закључити да је оваква дистрибуција токена последица искључиво богате лексике СМС порука. Више о лексици кратких порука може се закључити детаљнијом анализом непознатих токена.

Непрепознати токени ручно су разврстани у 12 различитих категорија. Ако је токен додељен некој категорији, то значи да токен потенцијано није препознат електронским речником због онога што та категорија представља. Преглед категорија и објашњења дат је у Табели 3.

Графикон 4. Зипфов закон

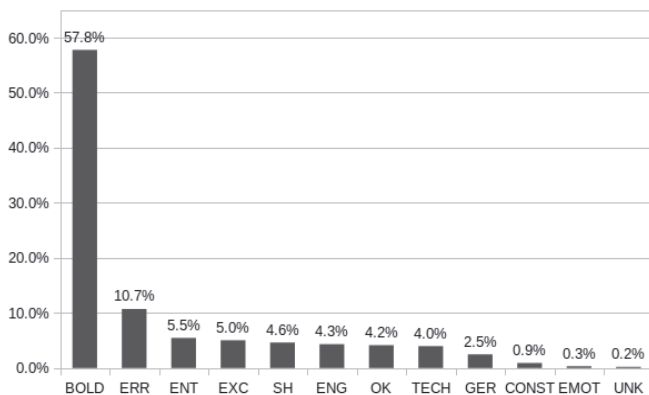
Једна реч би могла припадати и у више различитих категорија. На пример, реч „mrze” има и грешку при куцању, али је написана и „ошишаном” латиницом. Реч је ипак додељена категорији неисправно откуцаних речи, јер је то грешка коју прво треба елиминисати у случају некакве друге, дубље

анализе. Распдела непознатих речи према категоријама приказана је на Графикону 5.

Категорија	Објашњење	Пример
BOLD	„Ошишана” латиница	poslacu, rascunar, secer
ERR	Погрешно написан појам	kontropni, tvrj, mpzda
ENT	Властита именица, малим словом	ivana, grigor, dunav
EXC	Узвик	ajjjjj, eejjjj, eo, bree
SH	Скраћеница	vrv, np, nnc, nrm, stv
ENG	Реч на енглеском језику	voice, year, really,
OK	Исправно написан појам	odlazni, propolis, latino
TECH	Технички појам	www, wifi, css, dropbox
GER	Реч на немачком језику	arbeite, dich, frei
CONST	Предефинисане групе карактера	consttime, constdigit
EMOT	Емотограми	emotsad, emotkiss
UNK	Ниједна од постојећих категорија	xxx, zl

Табела 3. Категорије непознатих токена електронским речником

На Графикону 5 може се видети да је приближно 4,6% (127) речи непознато због тога што представљају некакав скраћени облик. У Табели 4 приказујемо неке од често коришћених скраћеница, са њиховим значењима, сортирано према заступљености у корпусу.

Графикон 5. Распдела непознатих речи

Скраћено	Значење	Скраћено	Значење
ok	океј	bzvz	безвезе
zvrc	зврцнути	nzm	не знам
odg	одговорити	tnx	енг. "thanks"
pozz	поздрав	zab	заборавити
vcs	вечерас	ustv	у ствари
fb	фејсбук	vs	видимо се
msm	мислим	nmp	немам појма
vtv	вероватно	np	нема проблема
najvrv	највероватније	stv	стварно
nmg	не могу	otp	отприлике
pls	енг. "please"	ozb	озбиљно

Табела 4. СМС лексика

Међу непознатим речима, готово једнако заступљена је и категорија узвика (Графикон 5). У Табели 5 приказане су речи додељене овој категорији, са интерпретацијама аутора, сортирано према заступљености у корпусу. Ради се о речима у којима се најчешће вокал (самогласник) понавља више пута. Наглашавањем речи на овај начин, аутор поруке жели да нагласи тон поруке: усхићење, захвалност, тугу, опомињање и слично. У Шандрих 2018б, управо полазећи од ове претпоставке, речи са поновљеним узастопним карактерима улазе у поступак анализе осећања у кратким порукама. Још једна од карактеристика текста која је ушла у поменуто истраживање јесте и истицање тона речи употребом великих слова, као и понављањем интерпункције (*Gde si?* → *GDE SI???*). Овај рад није посвећен таквој врсти анализе.

Скраћено	Значење	Скраћено	Значење
weeeeee	радовање	finoo	наглашавање
ae	„хајде“	hahaha	смејање
ajjjjj	„хајде“	хахаха	смејање
ajoj	нелагода	hihi	осмехивање
auh	нелагода	hejj	дозивање
bozeeee	ишчуђавање	jeeej	радовање
bree	наглашавање	juuu	ишчуђавање

ссс	цоктање	mhm	потврђивање
dobrooo	наглашавање	neee	негирање
eјјјј	дозивање	vauii	одушевљење
jook	наглашавање	mmmm	размишљање

Табела 5. СМС лексика

4. Дискусија

Управо због свих својих специфичности, СМС поруке могу послужити као основа различитим истраживањима. Већ због ограничене дужине, носе много мање информација у односу на некакав дужи текст (новински чланак, роман и слично). Самим тим захтевају посебан начин приступа решавању иначе, над джим текстовима, добро решеним проблемима (попут категоријације на основу теме, анализе осећања итд.). Идентификација пошилаоца СМС поруке на основу специфичности приликом куцања предложена је у Шандрих 2018а. Анализа осећања у СМС порукама на основу емотограма, скраћеница и стилметричких карактеристика предложена је у Шандрих 2018б. У оба рада, значење речи употребљених у текстовима порука није учествовало у анализи. На пример, на текст поруке могла је бити примењена анотација врсте речи (енгл. *Part-of-Speech Tagging*). Ипак, као што је објашњено у претходном поглављу, изврстан број речи, из различитих разлога, није препознат електронским речницима. На пример, према Графикону 5, приближно 57,8% речи није препознато због тога што је уместо латиничних дијакритика коришћена тзв. „ошишана” латиница. Проблем рестаурације дијакритика у српском разматран је у Крстев 2018 и предложено решење могло би бити примењено на корпус кратких порука у циљу редукције речницима непрепознатих токена.

Аутори у Миличевић 2017 детаљно разматрају различите врсте грешака које аутори кратких порука уобичајно праве. Пратећи резултате до којих су аутори дошли, може се направити обрнути поступак корекције грешака како би се добили исправни облици.

5. Закључак

Оно што се на основу статистичких резултата над датим корпусом може закључити јесте потврда о томе да аутори кратких порука на различите начине теже ка асимилацији писаног текста са говором: наглашавањем речи употребом великих односно понављаних слова, понављањем интерпункције, употребом емотограма и различитих скраћеница којима поруке добијају неформалан тон итд. Упркос свим овим појавама, разумљивост

порука није угрожена, а још једна од последица јесте и развијање нове лексике СМС порука.

ЛИТЕРАТУРА

- Витас 1979:** Duško Vitas, „Prikaz jednog jistema za automatsku obradu teksta”, у: *Simpozijum INFORMATICA, Bled*, 7–10.
- Витас 2008:** Vitas, Duško, Svetla Koeva, Cvetana Krstev, and Ivan Obradović. Tour du Monde through the Dictionaries. In M. Constant, T. Nakamura (eds.) *Actes Du 27eme Colloque International Sur Le Lexique et La Grammaire*, L’Aquila, Universite Paris-Est, 249–256.
- Крстев 2006:** Krstev, Cvetana, Duško Vitas, and Agata Savary. Prerequisites for a Comprehensive Dictionary of Serbian Compounds.” In *FinTAL 2006*, LNAI 4139, Springer, 552–563.
- Крстев 2010:** Krstev, Cvetana, Ranka Stanković, Ivan Obradović, Duško Vitas, and Miloš Utvić. 2010. Automatic Construction of a Morphological Dictionary of Multi-Word Units. In *IceTAL 2010*, LNAI 6233, Springer, 226–237.
- Крстев 2018:** Krstev, Cvetana, Ranka Stanković, and Duško Vitas. Knowledge and Rule-Based Diacritic Restoration in Serbian. In *3rd International Conference Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2018)*, Sofia, Bulgaria: Department of Computational Linguistics, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences, 104–114.
- Миличевић 2017:** Maja Miličević Petrović, Nikola Ljubešić i Darja Fišer, „Ne-standardno zapisivanje srpskog jezika na Tviteru: mnogo buke oko malo odstupanja?” *Анали Филолошког факултета*, 29 (2), 111–136.
<https://doi.org/10.18485/analiff.2017.29.2.8>.
- Турлоу 2003:** Thurlow, Crispin, and Alex Brown. Generation Txt? The Sociolinguistics of Young People’s Text-Messaging. *Discourse Analysis Online* 1 (1) <https://extra.shu.ac.uk/daol/articles/v1/n1/a3/thurlow2002003-paper.html>
- Шандрих 2018а:** Šandrih, Branislava. 2018а. Fingerprints in SMS Messages: Automatic Recognition of a Short Message Sender Using Gradient Boosting. In *3rd International Conference Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2018)*, pp. 203–210. Sofia, Bulgaria: Department of Computational Linguistics, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences.
- Шандрих 2018б:** Šandrih, Branislava. SMS Sentiment Classification Based on Emoticons, Informal Abbreviations and Other Text Features. In *International Quantitative Linguistics Conference QUALICO 2018*. Wrocław, Poland: Institute of Library and Information Science / Faculty of Mathematics and Computer Science (University of Wrocław).

Branislava Šandrih, Duško M. Vitas

LANGUAGE OF SMS MESSAGES: A QUANTITATIVE OVERVIEW

Summary

This paper analyzes the corpus of SMS messages. The corpus makes about eight thousand short messages exchanged between participants of different ages in a four-year period. The original corpus was firstly cleaned, after which the corpus was processed using the Unitex language tool. Groups of recognized and unrecognized tokens were classified in different categories, and then their distribution was analyzed. By taking the acquired values into consideration, it is concluded that the language of the SMS message strives for the greater similarity with the spoken language, which has already been established for the messages of the social network Twitter.

САДРЖАЈ

Ана С. БАТАС ОБЕЛЕЖЈЕ <i>КОРОНАЛНОСТ</i> У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	5
Душко М. Витас ХРАНА ИЗ НЕЖЕЉЕНЕ ПОШТЕ (Анатомија језика брзе хране).....	21
Снежана П. ВУЧКОВИЋ ЕТНОЛИНГВИСТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕНЕКИХ ХРОНОНИМА ПРОЛЕЋНОГ ОБРЕДНОГ ЦИКЛУСА	37
Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ УЧЕЊЕ А. БЕЛИЋА И БЕОГРАДСКЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ ШКОЛЕ О ЗНАЧЕЊУ И УПОТРЕБИ ГЛАГОЛСКИХ ВРЕМЕНСКИХ ОБЛИКА	51
Душка Б. КЛИКОВАЦ О ЗНАКОВИМА У ПРАВОПИСУ (2): РЕЧЕНИЧНИ ЗНАКОВИ.....	69
Александар М. МИЛАНОВИЋ ЛЕКСИЧКИ АРХАИЗМОИДИ ТЈ. ПСЕУДОАРХАИЗМИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	87
Милош Б. УТВИЋ, Иван М. ОБРАДОВИЋ, Ранка М. СТАНКОВИЋ, Александра Ћ. ТОМАШЕВИЋ, Биљана Ћ. ЛАЗИЋ ИЗГРАДЊА СПЕЦИЈАЛНИХ КОРПУСА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА НА ПРИМЕРУ КОРПУСА ИЗ ОБЛАСТИ РУДАРСТВА	103
Балша Н. СТИПЧЕВИЋ ШТА СУ ТО БЕЗЛИЧНИ ГЛАГОЛИ?	119
Јован М. Чудомировић ОДНОС ПРЕФОРМУЛАЦИЈЕ И ЊЕГОВА ОБЕЛЕЖЈА	131
Бранислава Б. ШАНДРИХ, Душко М. ВИТАС КВАНТИТАТИВНИ ПРЕГЛЕД ЈЕЗИКА КРАТКИХ ПОРУКА.....	155

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)
81'27(082)

НАУЧНИ састанак слависта у Вукове дане (47 ; 2017 ; Београд)

47. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, [2017]. 3,
Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене / [уредници
Божо Ђорић, Александар Милановић]. – Београд : Филолошки факултет,
Међународни славистички центар, 2018 (Београд : Чигоја штампа). –
165 стр. ; 24 см. – (МЦЦ, ISSN 0351-9066)

Тираж 100. – Напомене и библиографске референце уз текст. –
Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6153-521-5

а) Српски језик – Зборници б) Социолингвистика – Зборници

COBISS.SR-ID 267657740